[CAE]SARIS OPERA

I

COMMENTARII

DE BELLO GALLICO

SCRIPTORUM CLASSICORUM
BIBLIOTHECA OXONIENSIS

OXONII
E TYPOGRAPHEO CLARENDONIANO
LONDINI ET NOVI EBORACI
APUD HENRICUM FROWDE

C. IVLI CAESARIS

[Opera];

COMMENTARIORVM

[Vol. 1]

PARS PRIOR QVA CONTINENTVR

LIBRI VII DE BELLO GALLICO
CVM A. HIRTI SVPPLEMENTO

RECENSVIT BREVIQVE ADNOTATIONE CRITICA INSTRVXIT

RENATVS DV PONTET

E COLLEGIO SANCTAE ET INDIVIDVAE TRINITATIS APVD OXONIENSES

OXONII

E TYPOGRAPHEO CLARENDONIANO

OXONII
Excudebat Horatius Hart
Typographus academicus

PRAEFATIO

Codices quibus continentur Libri de Bello Gallico, ex eodem fonte iam non omnibus partibus purissimo derivatos, in duas familias diffluxisse docuit Carolus Nipperdey, criticorum Caesarianorum caput, quarum alteri (quam littera α significamus) notam integrae, alteri (littera β distinctae) interpolatae apposuit. Horum codicum optimi sunt fere hi:

A = codex Amstelodamensis 81, saec. IX–X, olim inter libros Iacobi Bongarsii, inde Bongarsianus primus dictus.

B = codex Paris. Lat. 5763, saec. IX, a Nipperdey Parisinus primus dictus.

M = codex Paris. Lat. 5056, saec. XI, olim inter libros monasterii Moysiacensis.

R = codex Romanus Vaticanus 3864, saec. X.

T = codex Paris. Lat. 5764, saec. XI, olim inter libros Iacobi Augusti Thuani, inde Thuaneus dictus.

U = codex Vaticanus 3324, saec. XII, olim inter libros Fulvii Ursini, inde Ursinianus dictus.

Horum nullus ex alio transcriptus est, ab his pendent ceteri qui adhuc innotuerunt codices, excepto fortasse codice Ashburnhamiano.

Adhibentur etiam quibusdam locis ubi veram lectionem servasse videntur libri hi:

C = codex Paris. Lat. 6842[B], saec X, codici *B* simillimus, fragmenta continens librorum I–V uno tenore scripta.

D = codex Laurentianus Ashburnhamianus 33, saec. X, integrae familiae simillimus, ita tamen familia interpolata contaminatus ut inter genuinos familiae *a* filios recipi non debeat.

G = codex Gottorpiensis seu Havniensis secundus ex codice *R* descriptus.

J = codex Paris. Lat. 6106, exscriptus Iadrae anno 1437, inde Iadrensis dictus.

a = codex Paris. Lat. 5766, saec. XIII, codici *A* simillimus.

b = codex Leidensis Vossianus Q. 53, saec. XI, ex codice *B* descriptus, Vossianus primus dictus.

λ = codex Leidensis 38 D, saec. XII, Leidensis primus dictus.

Ceteri recentioris aetatis codices perscripto plerumque nomine significantur.

Cum autem ponderandi, non numerandi sint codices, sufficiunt sex illi *ABMRTU* ad lectionem utriusque familiae Nipperdeianae cognoscendam. Horum quattuor illi *ABMR*, quibus constat familia *α*, ea cognatione tenentur ut *A* et *M*, item *B* et *R* artius inter se cohaereant. Atque huius familiae principatum tenere alii codices *A* et *M*, alii *B* et *R*, librum prae ceteris lacunosum, disputaverunt. Verum haud multum formae textus interest utris magis credas, cum res in minutiis plerumque scripturae versetur neque locus fere sit ullus in quo gravius discrepent codices ubi non interveniat extrinsecus causa cur nunc his nunc illis obtemperes.

At his temporibus exstiterunt novi quidam critici, quorum familiam ducit Henricus Meusel (quem honoris causa nomino), qui codicibus *T* et *U*, qui interpolati dicebantur, diligentius collatis Nipperdeianam sententiam impugnaverunt. Quae res ita fere se habere videtur: ex illis codicibus qui neglecti iacuerunt ita familiae *α* codices alios alias confirmari ut usu Caesariano satis stabilito de quibusdam rebus adhuc dubiis iam certius iudicare posse videamur: erratum tamen esse ab eis qui omnia ad multitudinem exemplorum adeo referant ut iudicii rem ad digitos rediisse credas, atque ipsa subtiliora distinguendi facultas pessum eat. Immo libros conferentibus, praesertim quod ad verborum ordinem attinet, vel luce clarius patet familiam *α* redolere antiquitatem nec potuisse ex immutatione alterius nasci, illam *β* artificis grammatici manus identidem confiteri nudam illam et imperatoriam orationem Ciceroniana quadam verborum concinnitate fucantis. Quod tantum abest ut negari possit ut Bernardus Kuebler, praefervidus

Meuselianus, dum familiae α exempla depravata esse contendit, hoc ipsum factum esse 'adscitis vetustioribus atque emendatioribus codicibus' persuadere conetur. Quae cum diceret, num eius familiae codices impensius laudare poterat?

Itaque apud nos ita valuit Caroli Nipperdey auctoritas ut a codicibus familiae α nisi in apertis eorum mendis non discederemus, familia β supplementi loco uteremur, coniecturas criticorum nusquam reciperemus nisi in manifesto codicum errore ad planum textus sensum restituendum aliquid effecisse viderentur.

Habes igitur textum ad optimorum codicum fidem correctum, ita tamen ut nihil insolentius oculos legentium offendat, adnotatis eis tantum librorum variationibus quae aliquid ad interpretationem adferunt. Neque enim id in mente habebamus, apparatum quem vocant criticum instruere, quem si quis desiderat, apud Holderum familiae α imaginem, familiae β apud Meuselium respiciat summa arte et fidelitate quasi in speculo redditam: neque ipsum scriptoris calamum sequi ac quasi archetypum mente evolvere conabamur, opus aleae plenum, fructu carens.

Restat ut doceam me secutum esse Dinterianam capitulorum divisionem per lexicon Lewisiano-Shortianum vulgatam, scribendi rationem eam fere quam praecepit Gulielmus Brambach. Atque eis de causis quas supra commemoravi ne 'senatu' quidem in casu dandi neque in casu patrio 'facie' ceteraque eis consimilia, quamquam certissimo Auli Gellii testimonio confirmata, negantibus codicibus Caesari restituere ausus sum: sed vocem 'acie' in patrio casu, unico libri II loco splendide fortasse mendoso servatam, ab nostro non abiudicandam censui.

RENATVS DV PONTET.

Scribebam Ventae Belgarum mense Iulio A. S. MDCCCC.

SIGLA

A = cod. Amstelodamensis 81
B = cod. Paris. Lat. 5763
C = cod. Paris. Lat. 6842^{B}
D = cod. Laurentianus Ashburnhamianus 33
G = cod. Gottorpiensis
J = cod. Paris. Lat. 6106
M = cod. Paris. Lat. 5056
R = cod. Vatican. 3864
T = cod. Paris. Lat. 5764
U = cod. Vatican. Lat. 3324
a = cod. Paris. Lat. 5766
b = cod. Leidensis Q. 53
λ = cod. Leidensis 38 D
A^1, A^2 = manus prima, secunda codicis *A*
A corr. = correctio manu prima facta
A var. = varia lectio in *A* adnotata

ed. pr. seu ed. 1 = editio princeps Romana A. S. 1469
ed. 2 = Veneta 1471
ed. 3 = 1473 incertum quo loco
ed. 4 = Mediolanensis 1477
ed. 5 = Tarvisiensis 1480
ed. 6 = Veneta 1482
ed. 7 = Veneta 1490
ed. 8 = Veneta 1494
ed. 9 = Veneta 1499
ed. 10 = Bononiensis 1504
ed. 11 = Lugdunensis 1508
ed. 12 = Florent. Juntae 1508
ed. 13 = Aldina 1513
ed. 14 = Florent. Juntae 1514

$$X = \begin{cases} \alpha = \begin{cases} A' = \begin{cases} A \\ M \end{cases} \\ B' = \begin{cases} B \\ R \end{cases} \end{cases} \\ \beta = \begin{cases} T \\ U \end{cases} \end{cases}$$

C. IVLI CAESARIS

COMMENTARIORVM

DE BELLO GALLICO

LIBER PRIMVS

Gallia est omnis divisa in partis tris, quarum unam 1
incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum lingua
Celtae, nostra Galli appellantur. Hi omnes lingua, insti- 2
tutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis
Garumna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit.
Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod 3
a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt,
minimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea
quae ad effeminandos animos pertinent important, proxi-
mique sunt Germanis qui trans Rhenum incolunt, quibus-
cum continenter bellum gerunt. Qua de causa Helvetii 4
quoque reliquos Gallos virtute praecedunt, quod fere coti-
dianis proeliis cum Germanis contendunt, cum aut suis
finibus eos prohibent aut ipsi in eorum finibus bellum
gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, 5

Inscriptiones: *Incipit liber gaii cesaris belli gallici iuliani de narratione temporum. Incipit liber suetonii* A. *Incipiunt libri gaii* (add. *iulii* β) *caesaris belli gallici iuliani* (*iuliani* om. β) *de narratione temporum* B′β G. (*C.* ed. 10) *Iulii Caesaris Commentariorum de bello Gallico liber primus* ed. 4 In ed. 1 inscriptio nulla est.

11 Helvitii *A item passim* : Helvicii *M item passim*

initium capit a flumine Rhodano; continetur Garumna
flumine, Oceano, finibus Belgarum; attingit etiam ab
Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum; vergit ad septen-
6 triones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur; per-
tinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in
7 septentrionem et orientem solem. Aquitania a Garumna
flumine ad Pyrenaeos montis et eam partem Oceani quae
est ad Hispaniam pertinet; spectat inter occasum solis et
septentriones.

2 Apud Helvetios longe nobilissimus fuit et ditissimus
Orgetorix. Is, M. Messalla et M. Pupio Pisone consulibus,
regni cupiditate inductus coniurationem nobilitatis fecit, et
civitati persuasit ut de finibus suis cum omnibus copiis
2 exirent: perfacile esse, cum virtute omnibus praestarent,
3 totius Galliae imperio potiri. Id hoc facilius eis persuasit,
quod undique loci natura Helvetii continentur: una ex
parte flumine Rheno latissimo atque altissimo, qui agrum
Helvetium a Germanis dividit; altera ex parte monte Iura
altissimo, qui est inter Sequanos et Helvetios; tertia lacu
Lemanno et flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab
4 Helvetiis dividit. His rebus fiebat ut et minus late
vagarentur et minus facile finitimis bellum inferre possent:
qua ex parte homines bellandi cupidi magno dolore adficie-
5 bantur. Pro multitudine autem hominum et pro gloria
belli atque fortitudinis angustos se finis habere arbitrabantur,
qui in longitudinem milia passuum CCXL, in latitudinem
CLXXX patebant.

3 His rebus adducti et auctoritate Orgetorigis permoti,
constituerunt ea quae ad proficiscendum pertinerent com-
parare, iumentorum et carrorum quam maximum numerum
coemere, sementis quam maximas facere ut in itinere copia
frumenti suppeteret, cum proximis civitatibus pacem et

2 Oceano *Aldus*: Oceanum *X* 11 M. Pupio *cf. fast. cons. a. u. c.* 693: p̄. m̄. *X*: publio marco *B′ corr.*

amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium 2
sibi satis esse duxerunt: in tertium annum profectionem
lege confirmant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deli- 3
gitur. Is sibi legationem ad civitates suscepit. In eo 4
itinere persuadet Castico Catamantaloedis filio Sequano,
cuius pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat et
a senatu populi Romani amicus appellatus erat, ut regnum
in civitate sua occuparet quod pater ante habuerat; item- 5
que Dumnorigi Aeduo fratri Diviciaci, qui eo tempore
principatum in civitate obtinebat ac maxime plebi acceptus
erat, ut idem conaretur persuadet, eique filiam suam in
matrimonium dat. Perfacile factu esse illis probat conata 6
perficere, propterea quod ipse suae civitatis imperium
obtenturus esset: non esse dubium quin totius Galliae
plurimum Helvetii possent; se suis copiis suoque exercitu
illis regna conciliaturum confirmat. Hac oratione adducti 7
inter se fidem et ius iurandum dant, et regno occupato per
tris potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese
potiri posse sperant.

Ea res est Helvetiis per indicium enuntiata. Moribus **4**
suis Orgetorigem ex vinclis causam dicere coegerunt. Dam-
natum poenam sequi oportebat ut igni cremaretur. Die 2
constituta causae dictionis Orgetorix ad iudicium omnem
suam familiam ad hominum milia decem undique coegit,
et omnis clientis obaeratosque suos, quorum magnum
numerum habebat, eodem conduxit: per eos ne causam
diceret se eripuit. Cum civitas ob eam rem incitata 3
armis ius suum exsequi conaretur, multitudinemque hominum
ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est; neque 4
abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem
consciverit.

Post eius mortem nihilo minus Helvetii id quod consti- **5**
tuerant facere conantur, ut e finibus suis exeant. Ubi iam 2
se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua

omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos,
3 reliqua privata aedificia incendunt; frumentum omne,
praeterquam quod secum portaturi erant, comburunt, ut
domum reditionis spe sublata paratiores ad omnia pericula
subeunda essent; trium mensum molita cibaria sibi quem-
4 que domo efferre iubent. Persuadent Rauricis et Tulingis
et Latovicis finitimis suis uti eodem usi consilio, oppidis
suis vicisque exustis, una cum eis proficiscantur, Boiosque,
qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum trans-
ierant Noreiamque oppugnarant, receptos ad se socios sibi
asciscunt.

6 Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire
possent: unum per Sequanos, angustum et difficile, inter
montem Iuram et flumen Rhodanum, vix qua singuli
carri ducerentur; mons autem altissimus impendebat, ut
2 facile perpauci prohibere possent: alterum per provinciam
nostram, multo facilius atque expeditius, propterea quod
inter finis Helvetiorum et Allobrogum, qui nuper pacati
erant, Rhodanus fluit, isque non nullis locis vado transitur.
3 Extremum oppidum Allobrogum est proximumque Helve-
tiorum finibus Genava. Ex eo oppido pons ad Helvetios
pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum
bono animo in populum Romanum viderentur, existima-
bant vel vi coacturos ut per suos finis eos ire pate-
4 rentur. Omnibus rebus ad profectionem comparatis, diem
dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant. Is
dies erat a. d. V. Kal. April., L. Pisone A. Gabinio con-
sulibus.

7 Caesari cum id nuntiatum esset, eos per provinciam
nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci, et
quam maximis potest itineribus in Galliam ulteriorem con-
2 tendit, et ad Genavam pervenit. Provinciae toti quam
maximum potest militum numerum imperat (erat omnino

5 mensum α : mensium β 21 Genua *X* 32 Genuam *X*

in Gallia ulteriore legio una), pontem qui erat ad Genavam
iubet rescindi. Ubi de eius adventu Helvetii certiores facti 3
sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis, cuius
legationis Nammeius et Verucloetius principem locum ob-
tinebant, qui dicerent sibi esse in animo sine ullo maleficio
iter per provinciam facere, propterea quod aliud iter habe-
rent nullum : rogare ut eius voluntate id sibi facere liceat.
Caesar, quod memoria tenebat L. Cassium consulem occi- 4
sum exercitumque eius ab Helvetiis pulsum et sub iugum
missum, concedendum non putabat ; neque homines inimico
animo, data facultate per provinciam itineris faciendi, tem-
peraturos ab iniuria et maleficio existimabat. Tamen, ut 5
spatium intercedere posset dum milites quos imperaverat
convenirent, legatis respondit diem se ad deliberandum
sumpturum : si quid vellent, ad Id. April. reverterentur.

Interea ea legione quam secum habebat militibusque **8**
qui ex provincia convenerant a lacu Lemanno, qui in
flumen Rhodanum influit, ad montem Iuram, qui finis
Sequanorum ab Helvetiis dividit, milia passuum decem
novem murum in altitudinem pedum sedecim fossamque
perducit. Eo opere perfecto, praesidia disponit, castella 2
communit, quo facilius, si se invito transire conarentur,
prohibere possit. Ubi ea dies quam constituerat cum 3
legatis venit et legati ad eum reverterunt, negat se more
et exemplo populi Romani posse iter ulli per provinciam
dare et, si vim facere conentur, prohibiturum ostendit.
Helvetii ea spe deiecti, navibus iunctis ratibusque com- 4
pluribus factis alii vadis Rhodani, qua minima altitudo
fluminis erat, non numquam interdiu, saepius noctu, si
perrumpere possent conati, operis munitione et militum
concursu et telis repulsi, hoc conatu destiterunt.

Relinquebatur una per Sequanos via, qua Sequanis in- **9**
vitis propter angustias ire non poterant. His cum sua 2

1 Genuam *X* 4 principem *T*: principum *aU*

sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem
Aeduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis impetrarent.
3 Dumnorix gratia et largitione apud Sequanos plurimum
poterat, et Helvetiis erat amicus, quod ex ea civitate Orge-
torigis filiam in matrimonium duxerat et, cupiditate regni
adductus, novis rebus studebat et quam plurimas civitates
4 suo beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem sus-
cipit et a Sequanis impetrat ut per finis suos Helvetios ire
patiantur, obsidesque uti inter sese dent perficit: Sequani,
ne itinere Helvetios prohibeant; Helvetii, ut sine maleficio
et iniuria transeant.

10 Caesari renuntiatur Helvetiis esse in animo per agrum
Sequanorum et Aeduorum iter in Santonum finis facere,
qui non longe a Tolosatium finibus absunt, quae civitas est
2 in provincia. Id si fieret, intellegebat magno cum periculo
provinciae futurum ut homines bellicosos, populi Romani
inimicos, locis patentibus maximeque frumentariis finitimos
3 haberet. Ob eas causas ei munitioni quam fecerat T. La-
bienum legatum praefecit; ipse in Italiam magnis itineribus
contendit, duasque ibi legiones conscribit, et tris quae
circum Aquileiam hiemabant ex hibernis educit et, qua
proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpis erat, cum eis
4 quinque legionibus ire contendit. Ibi Ceutrones et Graio-
celi et Caturiges, locis superioribus occupatis, itinere exer-
5 citum prohibere conantur. Compluribus eis proeliis pulsis
ab Ocelo, quod est citerioris provinciae extremum, in finis
Vocontiorum ulterioris provinciae die septimo pervenit;
inde in Allobrogum finis, ab Allobrogibus in Segusiavos
exercitum ducit. Hi sunt extra provinciam trans Rhoda-
num primi.

11 Helvetii iam per angustias et finis Sequanorum suas
copias traduxerant, et in Aeduorum finis pervenerant

1 possent *J*: poterant *X* 28 Segusiavos *Nipperdey*: sebusianos *X*

eorumque agros populabantur. Aedui, cum se suaque ab 2
eis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt
rogatum auxilium: ita se omni tempore de populo Romano 3
meritos esse ut paene in conspectu exercitus nostri agri
vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expugnari
non debuerint. Eodem tempore Aedui Ambarri, necessarii 4
et consanguinei Aeduorum, Caesarem certiorem faciunt
sese, depopulatis agris, non facile ab oppidis vim hostium
prohibere. Item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos 5
possessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt,
et demonstrant sibi praeter agri solum nihil esse reliqui.
Quibus rebus adductus Caesar non exspectandum sibi 6
statuit dum, omnibus fortunis sociorum consumptis, in
Santonos Helvetii pervenirent.

Flumen est Arar, quod per finis Aeduorum et Sequano- **12**
rum in Rhodanum influit, incredibili lenitate, ita ut oculis
in utram partem fluat iudicari non possit. Id Helvetii
ratibus ac lintribus iunctis transibant. Ubi per explora- 2
tores Caesar certior factus est tris iam partis copiarum
Helvetios id flumen traduxisse, quartam fere partem citra
flumen Ararim reliquam esse, de tertia vigilia cum legioni-
bus tribus e castris profectus ad eam partem pervenit, quae
nondum flumen transierat. Eos impeditos et inopinantis 3
aggressus magnam partem eorum concidit: reliqui sese
fugae mandarunt atque in proximas silvas abdiderunt.
Is pagus appellabatur Tigurinus: nam omnis civitas Hel- 4
vetia in quattuor pagos divisa est. Hic pagus unus, cum 5
domo exisset, patrum nostrorum memoria, L. Cassium
consulem interfecerat et eius exercitum sub iugum miserat.
Ita sive casu sive consilio deorum immortalium, quae pars 6
civitatis Helvetiae insignem calamitatem populo Romano
intulerat, ea princeps poenas persolvit. Qua in re Caesar 7
non solum publicas sed etiam privatas iniurias ultus est,

6 Aedui *secl. Dinter* 20 fere *A'Rb* : vero *β*

quod eius soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum,
Tigurini eodem proelio quo Cassium interfecerant.

13 Hoc proelio facto, reliquas copias Helvetiorum ut con-
sequi posset, pontem in Arare faciendum curat atque ita
2 exercitum traducit. Helvetii repentino eius adventu com-
moti, cum id quod ipsi diebus XX aegerrime confecerant,
ut flumen transirent, illum uno die fecisse intellegerent,
legatos ad eum mittunt; cuius legationis Divico princeps
3 fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. Is ita
cum Caesare egit: si pacem populus Romanus cum Hel-
vetiis faceret, in eam partem ituros atque ibi futuros
Helvetios ubi eos Caesar constituisset atque esse voluisset;
4 sin bello persequi perseveraret, reminisceretur et veteris
incommodi populi Romani et pristinae virtutis Helvetiorum.
5 Quod improviso unum pagum adortus esset, cum ei qui
flumen transissent suis auxilium ferre non possent, ne ob
eam rem aut suae magnopere virtuti tribueret aut ipsos
6 despiceret. Se ita a patribus maioribusque suis didicisse,
ut magis virtute quam dolo contenderent aut insidiis nite-
7 rentur. Quare ne committeret ut is locus ubi constitissent
ex calamitate populi Romani et internecione exercitus
nomen caperet aut memoriam proderet.

14 His Caesar ita respondit: eo sibi minus dubitationis
dari, quod eas res quas legati Helvetii commemorassent
memoria teneret, atque eo gravius ferre quo minus merito
2 populi Romani accidissent: qui si alicuius iniuriae sibi
conscius fuisset, non fuisse difficile cavere; sed eo decep-
tum, quod neque commissum a se intellegeret quare
3 timeret neque sine causa timendum putaret. Quod si
veteris contumeliae oblivisci vellet, num etiam recentium
iniuriarum, quod eo invito iter per provinciam per vim
temptassent, quod Aeduos, quod Ambarros, quod Allo-

10 *post* egit *add.* Legati ab Helvetiis ad Caesarem missi pacem petitum. Cum denuntiatione terroris *A'RU*

brogas vexassent, memoriam deponere posse? Quod sua 4
victoria tam insolenter gloriarentur, quodque tam diu se
impune iniurias tulisse admirarentur, eodem pertinere.
Consuesse enim deos immortalis, quo gravius homines ex 5
commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum
ulcisci velint, eis secundiores interdum res et diuturniorem
impunitatem concedere. Cum ea ita sint, tamen, si obsides 6
ab eis sibi dentur, uti ea quae polliceantur facturos intel-
legat, et si Aeduis de iniuriis quas ipsis sociisque eorum
intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum eis
pacem esse facturum. Divico respondit: ita Helvetios 7
a maioribus suis institutos esse uti obsides accipere, non
dare, consuerint: eius rei populum Romanum esse testem.
Hoc responso dato discessit.

Postero die castra ex eo loco movent. Idem facit Caesar, **15**
equitatumque omnem ad numerum quattuor milium,
quem ex omni provincia et Aeduis atque eorum sociis
coactum habebat, praemittit, qui videant quas in partis
hostes iter faciant. Qui, cupidius novissimum agmen 2
insecuti, alieno loco cum equitatu Helvetiorum proelium
committunt; et pauci de nostris cadunt. Quo proelio 3
sublati Helvetii, quod quingentis equitibus tantam mul-
titudinem equitum propulerant, audacius subsistere non
numquam et novissimo agmine proelio nostros lacessere
coeperunt. Caesar suos a proelio continebat, ac satis 4
habebat in praesentia hostem rapinis pabulationibus popu-
lationibusque prohibere. Ita dies circiter quindecim iter 5
fecerunt uti inter novissimum hostium agmen et nostrum
primum non amplius quinis aut senis milibus passuum
interesset.

Interim cotidie Caesar Aeduos frumentum quod essent **16**
publice polliciti flagitare. Nam propter frigora, quod 2
Gallia sub septentrionibus, ut ante dictum est, posita est,
non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne

3 pabuli quidem satis magna copia suppetebat: eo autem
frumento quod flumine Arare navibus subvexerat prop-
terea uti minus poterat quod iter ab Arare Helvetii aver-
4 terant, a quibus discedere nolebat. Diem ex die ducere
5 Aedui: conferri, comportari, adesse dicere. Ubi se diutius
duci intellexit et diem instare, quo die frumentum militibus
metiri oporteret, convocatis eorum principibus quorum
magnam copiam in castris habebat, in his Diviciaco et
Lisco, qui summo magistratui praeerant quem Vergobretum
appellant Aedui, qui creatur annuus et vitae necisque in
6 suos habet potestatem, graviter eos accusat quod, cum
neque emi neque ex agris sumi posset, tam necessario
tempore, tam propinquis hostibus, ab eis non sublevetur;
praesertim cum magna ex parte eorum precibus adductus
bellum susceperit, multo etiam gravius quod sit destitutus
queritur.

17 Tum demum Liscus oratione Caesaris adductus, quod
antea tacuerat proponit: esse non nullos, quorum auctoritas
apud plebem plurimum valeat, qui privatim plus possint
2 quam ipsi magistratus. Hos seditiosa atque improba
oratione multitudinem deterrere ne frumentum conferant
3 quod debeant: praestare, si iam principatum Galliae
obtinere non possent, Gallorum quam Romanorum im-
4 peria perferre; neque dubitare [debeant] quin, si Helvetios
superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Aeduis liber-
5 tatem sint erepturi. Ab eisdem nostra consilia quaeque
in castris gerantur hostibus enuntiari: hos a se coerceri
6 non posse. Quin etiam, quod necessariam rem coactus
Caesari enuntiarit, intellegere sese quanto id cum periculo
fecerit, et ob eam causam quam diu potuerit tacuisse.

18 Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem Diviciaci fratrem

9 praeerant *ARβ*: p̃erant *Mb*: praeerat *Nicasius* 22 debeant: praestare *Heller*: praestare debeant *X* 23 possint *Fr. Hotomannus* 24 debeant *secl. Dinter* 28 necessaria *R*: necessario *Nipperdey*

designari sentiebat; sed, quod pluribus praesentibus eas
res iactari nolebat, celeriter concilium dimittit, Liscum
retinet. Quaerit ex solo ea quae in conventu dixerat. 2
Dicit liberius atque audacius. Eadem secreto ab aliis
quaerit; reperit esse vera: ipsum esse Dumnorigem, 3
summa audacia, magna apud plebem propter liberalitatem
gratia, cupidum rerum novarum. Compluris annos portoria
reliquaque omnia Aeduorum vectigalia parvo pretio re-
dempta habere, propterea quod illo licente contra liceri
audeat nemo. His rebus et suam rem familiarem auxisse 4
et facultates ad largiendum magnas comparasse; magnum 5
numerum equitatus suo sumptu semper alere et circum
se habere; neque solum domi sed etiam apud finitimas 6
civitates largiter posse; atque huius potentiae causa matrem
in Biturigibus homini illic nobilissimo ac potentissimo collo-
casse, ipsum ex Helvetiis uxorem habere, sororem ex 7
matre et propinquas suas nuptum in alias civitates collo-
casse. Favere et cupere Helvetiis propter eam adfinitatem, 8
odisse etiam suo nomine Caesarem et Romanos, quod
eorum adventu potentia eius deminuta et Diviciacus frater
in antiquum locum gratiae atque honoris sit restitutus. Si 9
quid accidat Romanis, summam in spem per Helvetios
regni obtinendi venire: imperio populi Romani non modo
de regno sed etiam de ea quam habeat gratia desperare.
Reperiebat etiam in quaerendo Caesar, quod proelium 10
equestre adversum paucis ante diebus esset factum, initium
eius fugae factum a Dumnorige atque eius equitibus (nam
equitatui quem auxilio Caesari Aedui miserant Dum-
norix praeerat): eorum fuga reliquum esse equitatum per-
territum.

Quibus rebus cognitis, cum ad has suspiciones certissimae **19**
res accederent, quod per finis Sequanorum Helvetios tra-
duxisset, quod obsides inter eos dandos curasset, quod ea

9 liceri *Aldus*: licere *AR*: dicere β

omnia non modo iniussu suo et civitatis sed etiam inscientibus ipsis fecisset, quod a magistratu Aeduorum accusaretur, satis esse causae arbitrabatur quare in eum aut ipse animadverteret aut civitatem animadvertere iuberet.
2 His omnibus rebus unum repugnabat. quod Diviciaci fratris summum in populum Romanum studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, iustitiam, temperantiam cognoverat; nam ne eius supplicio Diviciaci animum offenderet
3 verebatur. Itaque prius quam quicquam conaretur, Diviciacum ad se vocari iubet et, cotidianis interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum, principem Galliae provinciae, familiarem suum, cui summam omnium rerum fidem habe-
4 bat, cum eo colloquitur: simul commonefacit quae ipso praesente in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit quae separatim quisque de eo apud se dixerit.
5 Petit atque hortatur, ut sine eius offensione animi vel ipse de eo causa cognita statuat, vel civitatem statuere iubeat.

20 Diviciacus multis cum lacrimis Caesarem complexus obse-
2 crare coepit ne quid gravius in fratrem statueret: scire se illa esse vera, nec quemquam ex eo plus quam se doloris capere, propterea quod, cum ipse gratia plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille minimum propter adulescentiam
3 posset, per se crevisset; quibus opibus ac nervis non solum ad minuendam gratiam sed paene ad perniciem suam uteretur. Sese tamen et amore fraterno et existimatione
4 vulgi commoveri. Quod si quid ei a Caesare gravius accidisset, cum ipse eum locum amicitiae apud eum teneret, neminem existimaturum non sua voluntate factum; qua ex re futurum uti totius Galliae animi a se averterentur.
5 Haec cum pluribus verbis flens a Caesare peteret, Caesar eius dextram prendit; consolatus rogat finem orandi faciat; tanti eius apud se gratiam esse ostendit uti et rei publicae

11 Procillum *Manutius*: Troaucillum *aU*: traucillum *A corr. T*: Troucillum *Holder*

iniuriam et suum dolorem eius voluntati ac precibus con-
donet. Dumnorigem ad se vocat, fratrem adhibet; quae 6
in eo reprehendat ostendit, quae ipse intellegat, quae civitas
queratur proponit; monet ut in reliquum tempus omnis
suspiciones vitet; praeterita se Diviciaco fratri condonare
dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut quae agat, quibuscum
loquatur scire possit.

Eodem die ab exploratoribus certior factus hostis sub **21**
monte consedisse milia passuum ab ipsius castris octo,
qualis esset natura montis et qualis in circuitu ascensus,
qui cognoscerent misit. Renuntiatum est facilem esse. 2
De tertia vigilia T. Labienum, legatum pro praetore, cum
duabus legionibus et eis ducibus qui iter cognoverant
summum iugum montis ascendere iubet; quid sui consili
sit ostendit. Ipse de quarta vigilia eodem itinere quo 3
hostes ierant ad eos contendit equitatumque omnem ante
se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habe- 4
batur et in exercitu L. Sullae et postea in M. Crassi fuerat,
cum exploratoribus praemittitur.

Prima luce, cum summus mons a [Lucio] Labieno tene- **22**
retur, ipse ab hostium castris non longius mille et quingentis
passibus abesset, neque, ut postea ex captivis comperit, aut
ipsius adventus aut Labieni cognitus esset, Considius equo 2
admisso ad eum accurrit, dicit montem quem a Labieno
occupari voluerit ab hostibus teneri: id se a Gallicis armis
atque insignibus cognovisse. Caesar suas copias in proxi- 3
mum collem subducit, aciem instruit. Labienus, ut erat ei
praeceptum a Caesare ne proelium committeret, nisi ipsius
copiae prope hostium castra visae essent, ut undique uno
tempore in hostis impetus fieret, monte occupato nostros
exspectabat proelioque abstinebat. Multo denique die per 4
exploratores Caesar cognovit et montem a suis teneri, et

11 cognoscerent *J*: cognosceret *X*   20 Lucio *AB'β*: L. *M*: T. *ed.* 1

Helvetios castra movisse, et Considium timore perterritum
5 quod non vidisset pro viso sibi renuntiasse. Eo die quo
consuerat intervallo hostis sequitur, et milia passuum tria
ab eorum castris castra ponit.

23 Postridie eius diei, quod omnino biduum supererat cum
exercitui frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte, op-
pido Aeduorum longe maximo et copiosissimo, non amplius
milibus passuum XVIII aberat, rei frumentariae prospicien-
dum existimavit: iter ab Helvetiis avertit ac Bibracte
2 ire contendit. Ea res per fugitivos L. Aemili, decurionis
3 equitum Gallorum, hostibus nuntiatur. Helvetii, seu quod
timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo
magis quod pridie superioribus locis occupatis proelium non
commisissent, sive eo quod re frumentaria intercludi posse
confiderent, commutato consilio atque itinere converso
nostros a novissimo agmine insequi ac lacessere coeperunt.

24 Postquam id animum advertit, copias suas Caesar in
proximum collem subducit, equitatumque qui sustineret
2 hostium impetum misit. Ipse interim in colle medio
triplicem aciem instruxit legionum quattuor veteranorum
3 [ita uti supra]; sed in summo iugo duas legiones quas in
Gallia citeriore proxime conscripserat et omnia auxilia
collocari, ac totum montem hominibus compleri, et interea
sarcinas in unum locum conferri, et eum ab eis qui in
4 superiore acie constiterant muniri iussit. Helvetii cum
omnibus suis carris secuti impedimenta in unum locum
contulerunt; ipsi confertissima acie, reiecto nostro equitatu,
phalange facta sub primam nostram aciem successerunt.

25 Caesar primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis
equis, ut aequato omnium periculo spem fugae tolleret,
2 cohortatus suos proelium commisit. Milites e loco superiore
pilis missis facile hostium phalangem perfregerunt. Ea
3 disiecta, gladiis destrictis in eos impetum fecerunt. Gallis

21 ita uti supra *del. Oudendorp* sed $A'B^1$: se $R\beta B^2$

magno ad pugnam erat impedimento quod pluribus eorum
scutis uno ictu pilorum transfixis et colligatis, cum ferrum
se inflexisset, neque evellere neque sinistra impedita satis
commode pugnare poterant; multi ut diu iactato bracchio 4
praeoptarent scutum manu emittere et nudo corpore
pugnare. Tandem vulneribus defessi et pedem referre et, 5
quod mons suberat circiter mille passuum, eo se recipere
coeperunt. Capto monte et succedentibus nostris, Boii et 6
Tulingi, qui hominum milibus circiter XV agmen hostium
claudebant et novissimis praesidio erant, ex itinere nostros
latere aperto aggressi circumvenere, et id conspicati Helvetii,
qui in montem sese receperant, rursus instare et proelium
redintegrare coeperunt. Romani conversa signa bipertito 7
intulerunt: prima et secunda acies, ut victis ac summotis
resisteret; tertia, ut venientis sustineret.

Ita ancipiti proelio diu atque acriter pugnatum est. **26**
Diutius cum sustinere nostrorum impetus non possent,
alteri se, ut coeperant, in montem receperunt, alteri ad
impedimenta et carros suos se contulerunt. Nam hoc toto 2
proelio, cum ab hora septima ad vesperum pugnatum sit,
aversum hostem videre nemo potuit. Ad multam noctem 3
etiam ad impedimenta pugnatum est, propterea quod pro
vallo carros obiecerant, et e loco superiore in nostros
venientis tela coiciebant, et non nulli inter carros rotasque
mataras ac tragulas subiciebant nostrosque vulnerabant.
Diu cum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri 4
potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia atque unus e filiis captus
est. Ex eo proelio circiter hominum milia CXXX super- 5
fuerunt, eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem
noctis itinere intermisso in finis Lingonum die quarto
pervenerunt, cum et propter vulnera militum et propter
sepulturam occisorum nostri triduum morati eos sequi non

3 inflexisset *Oudendorp* : inflixisset *X*   11 circumvenere *ABRTU*[2] : circumvenire *MU*[1]   21 aversum *A corr. B corr.* : adversum *X*

6 potuissent. Caesar ad Lingonas litteras nuntiosque misit,
ne eos frumento neve alia re iuvarent: qui si iuvissent, se
eodem loco quo Helvetios habiturum. Ipse triduo inter-
misso cum omnibus copiis eos sequi coepit.

27 Helvetii omnium rerum inopia adducti legatos de dedi-
2 tione ad eum miserunt. Qui cum eum in itinere convenis-
sent seque ad pedes proiecissent suppliciterque locuti
flentes pacem petissent, atque eos in eo loco quo tum
3 essent suum adventum exspectare iussisset, paruerunt. Eo
postquam Caesar pervenit, obsides, arma, servos qui ad eos
4 perfugissent poposcit. Dum ea conquiruntur et conferun-
tur, nocte intermissa, circiter hominum milia sex eius pagi
qui Verbigenus appellatur, sive timore perterriti, ne armis
traditis supplicio adficerentur, sive spe salutis inducti, quod
in tanta multitudine dediticiorum suam fugam aut occul-
tari aut omnino ignorari posse existimarent, prima nocte
e castris Helvetiorum egressi ad Rhenum finisque Germa-
norum contenderunt.

28 Quod ubi Caesar resciit, quorum per finis ierant his uti
conquirerent et reducerent, si sibi purgati esse vellent,
2 imperavit: reductos in hostium numero habuit; reliquos
omnis obsidibus, armis, perfugis traditis in deditionem
3 accepit. Helvetios, Tulingos, Latovicos in finis suos, unde
erant profecti, reverti iussit, et, quod omnibus frugibus
amissis domi nihil erat quo famem tolerarent, Allobrogibus
imperavit ut his frumenti copiam facerent: ipsos oppida
4 vicosque, quos incenderant, restituere iussit. Id ea maxime
ratione fecit, quod noluit eum locum unde Helvetii disces-
serant vacare, ne propter bonitatem agrorum Germani qui
trans Rhenum incolunt e suis finibus in Helvetiorum finis
transirent et finitimi Galliae provinciae Allobrogibusque
5 essent. Boios, petentibus Aeduis, quod egregia virtute

23 Latovicos *A marg.*: Latobrigos *X* 25 quo] qui *B*[1] 30 e *add.* *R*[2]

erant cogniti, ut in finibus suis collocarent, concessit;
quibus illi agros dederunt, quosque postea in parem iuris
libertatisque condicionem atque ipsi erant receperunt.

In castris Helvetiorum tabulae repertae sunt litteris **29**
Graecis confectae, et ad Caesarem relatae, quibus in tabulis
nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset
eorum, qui arma ferre possent, et item separatim pueri,
senes mulieresque. Quarum omnium rerum summa erat 2
capitum Helvetiorum milia CCLXIII, Tulingorum milia
XXXVI, Latovicorum XIIII, Rauricorum XXIII, Boiorum
XXXII: ex his qui arma ferre possent, ad milia nonaginta duo.
Summa omnium fuerunt ad milia CCCLXVIII. Eorum qui 3
domum redierunt censu habito, ut Caesar imperaverat,
repertus est numerus milium C et decem.

Bello Helvetiorum confecto, totius fere Galliae legati, **30**
principes civitatum, ad Caesarem gratulatum convenerunt:
intellegere sese, tametsi pro veteribus Helvetiorum iniuriis 2
populi Romani ab his poenas bello repetisset, tamen eam
rem non minus ex usu terrae Galliae quam populi Romani
accidisse; propterea quod eo consilio florentissimis rebus 3
domos suas Helvetii reliquissent, uti toti Galliae bellum
inferrent imperioque potirentur, locumque domicilio ex
magna copia deligerent quem ex omni Gallia opportunis-
simum ac fructuosissimum iudicassent, reliquasque civitates
stipendiarias haberent. Petierunt uti sibi concilium totius 4
Galliae in diem certam indicere idque Caesaris voluntate
facere liceret: sese habere quasdam res quas ex communi
consensu ab eo petere vellent. Ea re permissa, diem 5
concilio constituerunt et iure iurando ne quis enuntiaret,
nisi quibus communi consilio mandatum esset, inter se
sanxerunt.

Eo concilio dimisso, idem principes civitatum qui ante **31**

2 parem *Aldus*: partem *X* 13 domum *T*: domo *MB'U*: de domo *A*

fuerant ad Caesarem reverterunt, petieruntque uti sibi
secreto [in occulto] de sua omniumque salute cum eo agere
2 liceret. Ea re impetrata, sese omnes flentes Caesari ad
pedes proiecerunt: non minus se id contendere et laborare
ne ea quae dixissent enuntiarentur, quam uti ea quae
vellent impetrarent; propterea quod, si enuntiatum esset,
3 summum in cruciatum se venturos viderent. Locutus est
pro his Diviciacus Aeduus: Galliae totius factiones esse
duas: harum alterius principatum tenere Aeduos, alterius
4 Arvernos. Hi cum tantopere de potentatu inter se multos
annos contenderent, factum esse uti ab Arvernis Sequanis-
5 que Germani mercede arcesserentur. Horum primo circiter
milia xv Rhenum transisse: posteaquam agros et cultum
et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent,
traductos pluris: nunc esse in Gallia ad centum et viginti
6 milium numerum. Cum his Aeduos eorumque clientis semel
atque iterum armis contendisse; magnam calamitatem pulsos
accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem
7 equitatum amisisse. Quibus proeliis calamitatibusque fractos,
qui et sua virtute et populi Romani hospitio atque amicitia
plurimum ante in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis
obsides dare nobilissimos civitatis et iure iurando civitatem
obstringere, sese neque obsides repetituros neque auxilium a
populo Romano imploraturos neque recusaturos quo minus
8 perpetuo sub illorum dicione atque imperio essent. Unum
se esse ex omni civitate Aeduorum qui adduci non potuerit
9 ut iuraret aut liberos suos obsides daret. Ob eam rem se
ex civitate profugisse et Romam ad senatum venisse auxilium
postulatum, quod solus neque iure iurando neque obsidibus
10 teneretur. Sed peius victoribus Sequanis quam Aeduis
victis accidisse, propterea quod Ariovistus, rex Germanorum,
in eorum finibus consedisset tertiamque partem agri Sequani,
qui esset optimus totius Galliae, occupavisset et nunc de

2 in occulto *del. Frigell*

altera parte tertia Sequanos decedere iuberet, propterea
quod paucis mensibus ante Harudum milia hominum XXIIII
ad eum venissent, quibus locus ac sedes pararentur. Fu- 11
turum esse paucis annis uti omnes ex Galliae finibus
pellerentur atque omnes Germani Rhenum transirent:
neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum
agro neque hanc consuetudinem victus cum illa comparan-
dam. Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias proelio 12
vicerit, quod proelium factum sit Admagetobrigae, superbe
et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cuiusque liberos
poscere, et in eos omnia exempla cruciatusque edere, si
qua res non ad nutum aut ad voluntatem eius facta sit.
Hominem esse barbarum, iracundum, temerarium: non 13
posse eius imperia diutius sustinere. Nisi quid in Caesare 14
populoque Romano sit auxili, omnibus Gallis idem esse
faciendum quod Helvetii fecerint, ut domo emigrent,
aliud domicilium, alias sedes remotas a Germanis petant
fortunamque quaecumque accidat experiantur. Haec si 15
enuntiata Ariovisto sint, non dubitare quin de omnibus
obsidibus qui apud eum sint gravissimum supplicium
sumat. Caesarem vel auctoritate sua atque exercitus vel 16
recenti victoria vel nomine populi Romani deterrere posse
ne maior multitudo Germanorum Rhenum traducatur, Gal-
liamque omnem ab Ariovisti iniuria posse defendere.

Hac oratione ab Diviciaco habita, omnes qui aderant **32**
magno fletu auxilium a Caesare petere coeperunt. Animad- 2
vertit Caesar unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum
facere quas ceteri facerent sed tristis capite demisso terram
intueri. Eius rei quae causa esset miratus ex ipsis quaesiit.
Nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti 3
permanere. Cum ab his saepius quaereret neque ullam
omnino vocem exprimere posset, idem Diviciacus Aeduus

9 admagetobrige *A′*: admagetobriae *R*: ad mag&obrie *B*: ad magetobriam *cod. Vindob.* 95: ad magetobrigam *Glück* 27 unos *codd. Barberinianus Vindob. IV*: unus *X*

4 respondit: hoc esse miseriorem et graviorem fortunam
Sequanorum quam reliquorum, quod soli ne in occulto
quidem queri neque auxilium implorare auderent absentis-
que Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent;
5 propterea quod reliquis tamen fugae facultas daretur, Se-
quanis vero, qui intra finis suos Ariovistum recepissent,
quorum oppida omnia in potestate eius essent, omnes
cruciatus essent perferendi.

33 His rebus cognitis, Caesar Gallorum animos verbis con-
firmavit, pollicitusque est sibi eam rem curae futuram:
magnam se habere spem et beneficio suo et auctoritate
2 adductum Ariovistum finem iniuriis facturum. Hac oratione
habita concilium dimisit. Et secundum ea multae res eum
hortabantur quare sibi eam rem cogitandam et suscipiendam
putaret; in primis quod Aeduos, fratres consanguineosque
saepe numero a senatu appellatos, in servitute atque in
dicione videbat Germanorum teneri eorumque obsides esse
apud Ariovistum ac Sequanos intellegebat; quod in tanto
imperio populi Romani turpissimum sibi et rei publicae
3 esse arbitrabatur. Paulatim autem Germanos consuescere
Rhenum transire et in Galliam magnam eorum multitudinem
4 venire populo Romano periculosum videbat. Neque sibi
homines feros ac barbaros temperaturos existimabat quin,
cum omnem Galliam occupavissent, ut ante Cimbri Teutoni-
que fecissent, in provinciam exirent atque inde in Italiam
contenderent, praesertim cum Sequanos a provincia nostra
Rhodanus divideret; quibus rebus quam maturrime occur-
5 rendum putabat. Ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus,
tantam arrogantiam sumpserat ut ferendus non videretur.

34 Quam ob rem placuit ei ut ad Ariovistum legatos mit-
teret qui ab eo postularent uti aliquem locum medium
utriusque colloquio deligeret: velle sese de re publica et
2 summis utriusque rebus cum eo agere. Ei legationi Ario-

23 temperaturos *Vindob. IV*: obtemperaturos *X*

vistus respondit: si quid ipsi a Caesare opus esset, sese ad
eum venturum fuisse; si quid ille se velit, illum ad se venire
oportere. Praeterea se neque sine exercitu in eas partis 3
Galliae venire audere quas Caesar possideret, neque exer-
citum sine magno commeatu atque molimento in unum
locum contrahere posse. Sibi autem mirum videri quid in 4
sua Gallia quam bello vicisset aut Caesari aut omnino
populo Romano negoti esset.

His responsis ad Caesarem relatis, iterum ad eum Caesar **35**
legatos cum his mandatis mittit: quoniam tanto suo populi- 2
que Romani beneficio adfectus, cum in consulatu suo rex
atque amicus a senatu appellatus esset, hanc sibi populoque
Romano gratiam referret ut in colloquium venire invitatus
gravaretur neque de communi re dicendum sibi et cognos-
cendum putaret, haec esse quae ab eo postularet: primum, 3
ne quam multitudinem hominum amplius trans Rhenum in
Galliam traduceret; deinde obsides quos haberet ab Aeduis
redderet, Sequanisque permitteret ut quos illi haberent
voluntate eius reddere illis liceret; neve Aeduos iniuria
lacesseret neve his sociisque eorum bellum inferret. Si id 4
ita fecisset, sibi populoque Romano perpetuam gratiam
atque amicitiam cum eo futuram: si non impetraret, sese,
quoniam M. Messalla M. Pisone consulibus senatus cen-
suisset uti quicumque Galliam provinciam obtineret, quod
commodo rei publicae facere posset, Aeduos ceterosque
amicos populi Romani defenderet, se Aeduorum iniurias
non neglecturum.

Ad haec Ariovistus respondit: ius esse belli ut qui vicis- **36**
sent eis quos vicissent quem ad modum vellent imperarent:
item populum Romanum victis non ad alterius praescriptum

5 molimento *Faernus*: emulomento AB': emolumento β: emolimento *Barberinianus* (*teste Frigell*) 9 responsis $AB'\beta$: legatis M relatis *codd. tres deteriores*: legatis $AB'\beta$: responsis M 23 M. Pisone *Ioh. Glandorp*: L. Pisone X 30 item *ed.* 1: idẽ M^1BT: id est ARM^2

2 sed ad suum arbitrium imperare consuesse. Si ipse populo
Romano non praescriberet quem ad modum suo iure utere-
tur, non oportere sese a populo Romano in suo iure impediri.
3 Aeduos sibi, quoniam belli fortunam temptassent et armis
4 congressi ac superati essent, stipendiarios esse factos. Mag-
nam Caesarem iniuriam facere, qui suo adventu vectigalia
5 sibi deteriora faceret. Aeduis se obsides redditurum non
esse, neque his neque eorum sociis iniuria bellum inlaturum,
si in eo manerent quod convenisset stipendiumque quotannis
penderent: si id non fecissent, longe his fraternum nomen
6 populi Romani afuturum. Quod sibi Caesar denuntiaret se
Aeduorum iniurias non neglecturum, neminem secum sine
7 sua pernicie contendisse. Cum vellet, congrederetur: intel-
lecturum quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui
inter annos XIIII tectum non subissent, virtute possent.

37 Haec eodem tempore Caesari mandata referebantur, et
2 legati ab Aeduis et a Treveris veniebant: Aedui questum
quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, finis
eorum popularentur; sese ne obsidibus quidem datis pacem
3 Ariovisti redimere potuisse: Treveri autem, pagos centum
Sueborum ad ripas Rheni consedisse, qui Rhenum transire
conarentur; his praeesse Nasuam et Cimberium fratres.
4 Quibus rebus Caesar vehementer commotus maturandum
sibi existimavit, ne, si nova manus Sueborum cum veteribus
copiis Ariovisti sese coniunxisset, minus facile resisti posset.
5 Itaque re frumentaria quam celerrime potuit comparata,
magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

38 Cum tridui viam processisset, nuntiatum est ei Ariovistum
cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod
est oppidum maximum Sequanorum, contendere triduique
2 viam a suis finibus profecisse. Id ne accideret, magno opere
3 sibi praecavendum Caesar existimabat. Namque omnium
rerum quae ad bellum usui erant summa erat in eo oppido

21 Sueborum *inscrr.* : Suevorum *X*

facultas; idque natura loci sic muniebatur ut magnam ad 4
ducendum bellum daret facultatem, propterea quod flumen
Dubis ut circino circumductum paene totum oppidum cingit;
reliquum spatium, quod est non amplius pedum M sescen- 5
torum, qua flumen intermittit, mons continet magna altitu-
dine, ita ut radices montis ex utraque parte ripae fluminis
contingant. Hunc murus circumdatus arcem efficit et cum 6
oppido coniungit. Huc Caesar magnis nocturnis diurnis- 7
que itineribus contendit, occupatoque oppido ibi praesidium
collocat.

Dum paucos dies ad Vesontionem rei frumentariae com- **39**
meatusque causa moratur, ex percontatione nostrorum voci-
busque Gallorum ac mercatorum, qui ingenti magnitudine
corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione
in armis esse praedicabant (saepe numero sese cum his con-
gressos ne vultum quidem atque aciem oculorum dicebant
ferre potuisse), tantus subito timor omnem exercitum occu-
pavit ut non mediocriter omnium mentis animosque pertur-
baret. Hic primum ortus est a tribunis militum, praefectis, 2
reliquisque qui ex urbe amicitiae causa Caesarem secuti
non magnum in re militari usum habebant; quorum alius 3
alia causa inlata quam sibi ad proficiscendum necessariam
esse diceret, petebat ut eius voluntate discedere liceret;
non nulli pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent,
remanebant. Hi neque vultum fingere neque interdum 4
lacrimas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum
fatum querebantur aut cum familiaribus suis commune peri-
culum miserabantur. Vulgo totis castris testamenta obsigna- 5
bantur. Horum vocibus ac timore paulatim etiam ei qui
magnum in castris usum habebant, milites centurionesque
quique equitatui praeerant, perturbabantur. Qui se ex his 6
minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri

1 facultas *ed.* 3: difficultas *X* 3 Dubis *Valesius*: alduas dubis *X* 4 M sescentorum *Napoléon III*: sescentorum *X*

sed angustias itineris et magnitudinem silvarum quae inter-
cederent inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam,
7 ut satis commode supportari posset, timere dicebant. Non
nulli etiam Caesari nuntiarant, cum castra moveri ac signa
ferri iussisset, non fore dicto audientis milites neque propter
timorem signa laturos.

40 Haec cum animadvertisset, convocato consilio, omnium-
que ordinum ad id consilium adhibitis centurionibus, vehe-
menter eos incusavit: primum, quod aut quam in partem
aut quo consilio ducerentur sibi quaerendum aut cogitandum
2 putarent. Ariovistum, se consule, cupidissime populi Ro-
mani amicitiam appetisse: cur hunc tam temere quisquam
3 ab officio discessurum iudicaret? Sibi quidem persuaderi
cognitis suis postulatis atque aequitate condicionum perspecta
eum neque suam neque populi Romani gratiam repudiatu-
4 rum. Quod si furore atque amentia impulsus bellum intu-
lisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua virtute aut
5 de ipsius diligentia desperarent? Factum eius hostis peri-
culum patrum nostrorum memoria, cum, Cimbris et Teutonis
a C. Mario pulsis, non minorem laudem exercitus quam
ipse imperator meritus videbatur; factum etiam nuper in
Italia servili tumultu, quos tamen aliquid usus ac disciplina
6 quae a nobis accepissent sublevarent. Ex quo iudicari
posse quantum haberet in se boni constantia; propterea
quod quos aliquamdiu inermos sine causa timuissent hos
7 postea armatos ac victores superassent. Denique hos esse
eosdem quibuscum saepe numero Helvetii congressi non
solum in suis sed etiam in illorum finibus plerumque supera-
rint, qui tamen pares esse nostro exercitui non potuerint.
8 Si quos adversum proelium et fuga Gallorum commoveret,
hos, si quaererent, reperire posse diuturnitate belli defati-
gatis Gallis Ariovistum, cum multos mensis castris se ac

4 nuntiarant *a*: renuntiabant βB^2 23 quae *a*: quã βB *corr.*
31 hos βB *corr.*: hoc *a* reperire TB^2: reperiri aU

paludibus tenuisset neque sui potestatem fecisset, desperantis
iam de pugna et dispersos subito adortum magis ratione et
consilio quam virtute vicisse. Cui rationi contra homines 9
barbaros atque imperitos locus fuisset, hac ne ipsum quidem
sperare nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in 10
rei frumentariae simulationem angustiasque itineris confer-
rent, facere arroganter, cum aut de officio imperatoris de-
sperare aut praescribere viderentur. Haec sibi esse curae: 11
frumentum Sequanos, Leucos, Lingones sumministrare,
iamque esse in agris frumenta matura; de itinere ipsos
brevi tempore iudicaturos. Quod non fore dicto audientes 12
neque signa laturi dicantur, nihil se ea re commoveri; scire
enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut
male re gesta fortunam defuisse aut aliquo facinore comperto
avaritiam esse convictam: suam innocentiam perpetua vita,
felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se 13
quod in longiorem diem collaturus fuisset repraesentaturum
et proxima nocte de quarta vigilia castra moturum, ut quam
primum intellegere posset utrum apud eos pudor atque offi-
cium an timor valeret. Quod si praeterea nemo sequatur, 14
tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non
dubitaret, sibique eam praetoriam cohortem futuram. Huic 15
legioni Caesar et indulserat praecipue et propter virtutem
confidebat maxime.

Hac oratione habita, mirum in modum conversae sunt **41**
omnium mentes, summaque alacritas et cupiditas belli
gerendi innata est; princepsque decima legio per tribunos 2
militum ei gratias egit quod de se optimum iudicium
fecisset, seque esse ad bellum gerendum paratissimam
confirmavit. Deinde reliquae legiones cum tribunis militum 3
et primorum ordinum centurionibus egerunt uti Caesari

4 hac *Bongars. III*: ac *X* 15 convictam *codd. recc.*: convinctam *M*: coniunctam *AB′β* perpetua vita, felicitatem *Barthol. Riccius*: perpetua vitae felicitate *AB′T*: perpetuam vitae felicitatem *U*

satisfacerent: se nec umquam dubitasse neque timuisse
neque de summa belli suum iudicium sed imperatoris esse
4 existimavisse. Eorum satisfactione accepta et itinere ex-
quisito per Diviciacum, quod ex aliis ei maximam fidem
habebat, ut milium amplius quinquaginta circuitu locis
apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, ut dixerat,
5 profectus est. Septimo die, cum iter non intermitteret, ab
exploratoribus certior factus est Ariovisti copias a nostris
milibus passuum quattuor et xx abesse.

42 Cognito Caesaris adventu, Ariovistus legatos ad eum
mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri
licere, quoniam propius accessisset, seque id sine periculo
2 facere posse existimare. Non respuit condicionem Caesar,
iamque eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, cum id quod
3 antea petenti denegasset ultro polliceretur; magnamque in
spem veniebat pro suis tantis populique Romani in eum
beneficiis, cognitis suis postulatis, fore uti pertinacia de-
sisteret. Dies colloquio dictus est, ex eo die quintus.
4 Interim saepe ultro citroque cum legati inter eos mitte-
rentur, Ariovistus postulavit ne quem peditem ad collo-
quium Caesar adduceret: vereri se ne per insidias ab eo
circumveniretur: uterque cum equitatu veniret: alia ra-
5 tione sese non esse venturum. Caesar, quod neque
colloquium interposita causa tolli volebat neque salutem
suam Gallorum equitatui committere audebat, commodis-
simum esse statuit, omnibus equis Gallis equitibus detractis,
eo legionarios milites legionis decimae, cui quam maxime
confidebat, imponere, ut praesidium quam amicissimum,
6 si quid opus facto esset, haberet. Quod cum fieret, non
irridicule quidam ex militibus decimae legionis dixit: plus
quam pollicitus esset Caesarem ei facere; pollicitum se in
cohortis praetoriae loco decimam legionem habiturum, ad
equum rescribere.

31 ei *a*: *om.* *βB*²

Planities erat magna et in ea tumulus terrenus satis **43**
grandis. Hic locus aequo fere spatio ab castris Ariovisti
et Caesaris aberat. Eo, ut erat dictum, ad colloquium 2
venerunt. Legionem Caesar quam equis vexerat passibus
ducentis ab eo tumulo constituit. Item equites Ariovisti
pari intervallo constiterunt. Ariovistus ex equis ut collo- 3
querentur et praeter se denos ut ad colloquium adducerent
postulavit. Ubi eo ventum est, Caesar initio orationis sua 4
senatusque in eum beneficia commemoravit, quod rex
appellatus esset a senatu, quod amicus, quod munera
amplissime missa; quam rem et paucis contigisse, et pro
magnis hominum officiis consuesse tribui docebat. Illum, 5
cum neque aditum neque causam postulandi iustam
haberet, beneficio ac liberalitate sua ac senatus ea praemia
consecutum. Docebat etiam quam veteres quamque iustae 6
causae necessitudinis ipsis cum Aeduis intercederent; quae 7
senatus consulta, quotiens quamque honorifica in eos facta
essent; ut omni tempore totius Galliae principatum Aedui
tenuissent, prius etiam quam nostram amicitiam appetissent.
Populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque 8
amicos non modo sui nihil deperdere sed gratia, dignitate,
honore auctiores velit esse: quod vero ad amicitiam
populi Romani attulissent, id eis eripi quis pati posset?
Postulavit deinde eadem quae legatis in mandatis dederat: 9
ne aut Aeduis aut eorum sociis bellum inferret; obsides
redderet; si nullam partem Germanorum domum remittere
posset, at ne quos amplius Rhenum transire pateretur.

Ariovistus ad postulata Caesaris pauca respondit, de suis **44**
virtutibus multa praedicavit: transisse Rhenum sese non 2
sua sponte sed rogatum et accersitum a Gallis; non sine
magna spe magnisque praemiis domum propinquosque
reliquisse; sedes habere in Gallia ab ipsis concessas,

4 vexerat *α*: $\overset{e}{\text{de : uixerat}}$ *B*: devexerat *β* 7 adducerent *β*: adduceret *α* 24 deinde *om.* *α*

obsides ipsorum voluntate datos; stipendium capere iure
3 belli quod victores victis imponere consuerint. Non sese
Gallis sed Gallos sibi bellum intulisse; omnis Galliae
civitates ad se oppugnandum venisse ac contra se castra
habuisse; eas omnis copias a se uno proelio pulsas ac
4 superatas esse. Si iterum experiri velint, se iterum para-
tum esse decertare; si pace uti velint, iniquum esse de
stipendio recusare quod sua voluntate ad id tempus
5 pependerint. Amicitiam populi Romani sibi ornamento
et praesidio, non detrimento, esse oportere, idque se ea spe
petisse. Si per populum Romanum stipendium remittatur
et dediticii subtrahantur, non minus libenter sese recusatu-
6 rum populi Romani amicitiam, quam appetierit. Quod
multitudinem Germanorum in Galliam traducat, id se sui
muniendi, non Galliae impugnandae causa facere: eius rei
testimonium esse quod nisi rogatus non venerit, et quod
7 bellum non intulerit sed defenderit. Se prius in Galliam
venisse quam populum Romanum. Numquam ante hoc
tempus exercitum populi Romani Galliae provinciae finibus
8 egressum. Quid sibi vellet, cur in suas possessiones
veniret? Provinciam suam hanc esse Galliam, sicut illam
nostram. Ut ipsi concedi non oporteret, si in nostros finis
impetum faceret, sic item nos esse iniquos quod in suo iure
9 se interpellaremus. Quod fratres Aeduos appellatos diceret,
non se tam barbarum neque tam imperitum esse rerum
ut non sciret neque bello Allobrogum proximo Aeduos
Romanis auxilium tulisse neque ipsos in eis contentionibus
quas Aedui secum et cum Sequanis habuissent auxilio
10 populi Romani usos esse. Debere se suspicari simulata
Caesarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui
11 opprimendi causa habere. Qui nisi decedat atque exerci-
tum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico

3 omnes *B*: omnes *cett.* 5 uno a se β

sed hoste habiturum. Quod si eum interfecerit, multis sese 12
nobilibus principibusque populi Romani gratum esse factu-
rum : id se ab ipsis per eorum nuntios compertum habere,
quorum omnium gratiam atque amicitiam eius morte redi-
mere posset. Quod si discessisset et liberam possessionem 13
Galliae sibi tradidisset, magno se illum praemio remunera-
turum et quaecumque bella geri vellet sine ullo eius labore
et periculo confecturum.

Multa ab Caesare in eam sententiam dicta sunt quare **45**
negotio desistere non posset : neque suam neque populi
Romani consuetudinem pati uti optime merentis socios
desereret, neque se iudicare Galliam potius esse Ariovisti
quam populi Romani. Bello superatos esse Arvernos et 2
Rutenos ab Q. Fabio Maximo, quibus populus Romanus
ignovisset neque in provinciam redegisset neque stipen-
dium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus 3
spectari oporteret, populi Romani iustissimum esse in Gallia
imperium : si iudicium senatus observari oporteret, liberam
debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti
voluisset.

Dum haec in colloquio geruntur, Caesari nuntiatum est **46**
equites Ariovisti propius tumulum accedere et ad nostros
adequitare, lapides telaque in nostros coicere. Caesar 2
loquendi finem facit seque ad suos recepit suisque im-
peravit ne quod omnino telum in hostis reicerent. Nam 3
etsi sine ullo periculo legionis delectae cum equitatu proe-
lium fore videbat, tamen committendum non putabat ut,
pulsis hostibus, dici posset eos ab se per fidem in colloquio
circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est 4
qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus omni Gallia
Romanis interdixisset, impetumque in nostros eius equites
fecissent, eaque res colloquium ut diremisset, multo maior
alacritas studiumque pugnandi maius exercitui iniectum est.

10 posset : neque *U* : posset : et neque *cett.*

47 Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos mittit: velle
se de eis rebus quae inter eos agi coeptae neque perfectae
essent agere cum eo: uti aut iterum colloquio diem con-
stitueret aut, si id minus vellet, e suis legatis aliquem ad se
2 mitteret. Colloquendi Caesari causa visa non est, et eo
magis quod pridie eius diei Germani retineri non poterant
3 quin in nostros tela coicerent. Legatum e suis sese magno
cum periculo ad eum missurum et hominibus feris obiec-
4 turum existimabat. Commodissimum visum est C. Vale-
rium Procillum, C. Valeri Caburi filium, summa virtute et
humanitate adulescentem, cuius pater a C. Valerio Flacco
civitate donatus erat, et propter fidem et propter linguae
Gallicae scientiam, qua multa iam Ariovistus longinqua con-
suetudine utebatur, et quod in eo peccandi Germanis causa
non esset, ad eum mittere, et M. Mettium, qui hospitio
5 Ariovisti utebatur. His mandavit ut quae diceret Ario-
6 vistus cognoscerent et ad se referrent. Quos cum apud se
in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo praesente
conclamavit: Quid ad se venirent? An speculandi causa?
Conantis dicere prohibuit et in catenas coiecit.

48 Eodem die castra promovit et milibus passuum sex a
2 Caesaris castris sub monte consedit. Postridie eius diei
praeter castra Caesaris suas copias traduxit et milibus pas-
suum duobus ultra eum castra fecit, eo consilio uti frumento
commeatuque qui ex Sequanis et Aeduis supportaretur
3 Caesarem intercluderet. Ex eo die dies continuos quinque
Caesar pro castris suas copias produxit et aciem instructam
habuit, ut, si vellet Ariovistus proelio contendere, ei potestas
4 non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris
5 continuit, equestri proelio cotidie contendit. Genus hoc
erat pugnae, quo se Germani exercuerant. Equitum milia
erant sex, totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi,
quos ex omni copia singuli singulos suae salutis causa dele-

6 poterant *X*: potuerant *Scaliger*

gerant; cum his in proeliis versabantur. Ad eos se equites 6
recipiebant: hi, si quid erat durius, concurrebant; si qui
graviore vulnere accepto equo deciderat, circumsistebant;
si quo erat longius prodeundum aut celerius recipiendum, 7
tanta erat horum exercitatione celeritas ut iubis equorum
sublevati cursum adaequarent.

Ubi eum castris se tenere Caesar intellexit, ne diutius **49**
commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani
consederant, circiter passus sescentos ab his, castris
idoneum locum delegit acieque triplici instructa ad eum
locum venit. Primam et secundam aciem in armis esse, 2
tertiam castra munire iussit. Hic locus ab hoste circiter 3
passus sescentos, uti dictum est, aberat. Eo circiter hominum
numero sedecim milia expedita cum omni equitatu
Ariovistus misit, quae copiae nostros perterrerent et munitione
prohiberent. Nihilo setius Caesar, ut ante constituerat, 4
duas acies hostem propulsare, tertiam opus perficere iussit.
Munitis castris, duas ibi legiones reliquit et partem auxi- 5
liorum; quattuor reliquas in castra maiora reduxit.

Proximo die instituto suo Caesar e castris utrisque copias **50**
suas eduxit paulumque a maioribus castris progressus aciem
instruxit; hostibus pugnandi potestatem fecit. Ubi ne tum 2
quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in
castra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum
copiarum quae castra minora oppugnaret misit. Acriter 3
utrimque usque ad vesperum pugnatum est. Solis occasu
suas copias Ariovistus, multis et inlatis et acceptis vulneribus,
in castra reduxit. Cum ex captivis quaereret Caesar 4
quam ob rem Ariovistus proelio non decertaret, hanc reperiebat
causam, quod apud Germanos ea consuetudo esset
ut matres familiae eorum sortibus et vaticinationibus declararent
utrum proelium committi ex usu esset necne; eas ita
dicere: non esse fas Germanos superare, si ante novam 5
lunam proelio contendissent.

51 Postridie eius diei Caesar praesidium utrisque castris quod
satis esse visum est reliquit; omnis alarios in conspectu hos-
tium pro castris minoribus constituit, quod minus multitudine
militum legionariorum pro hostium numero valebat, ut ad
speciem alariis uteretur; ipse triplici instructa acie usque
2 ad castra hostium accessit. Tum demum necessario Ger-
mani suas copias castris eduxerunt generatimque constitue-
runt paribus intervallis, Harudes, Marcomanos, Triboces,
Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suebos, omnemque aciem
suam raedis et carris circumdederunt, ne qua spes in fuga
3 relinqueretur. Eo mulieres imposuerunt, quae in proelium
proficiscentis passis manibus flentes implorabant ne se in
servitutem Romanis traderent.

52 Caesar singulis legionibus singulos legatos et quaestorem
2 praefecit, uti eos testis suae quisque virtutis haberet; ipse
a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium
3 esse animadverterat, proelium commisit. Ita nostri acriter
in hostis signo dato impetum fecerunt, itaque hostes repente
celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostis coiciendi
4 non daretur. Reiectis pilis comminus gladiis pugnatum est.
At Germani celeriter ex consuetudine sua phalange facta
5 impetus gladiorum exceperunt. Reperti sunt complures
nostri milites qui in phalangas insilirent et scuta manibus
6 revellerent et desuper vulnerarent. Cum hostium acies a
sinistro cornu pulsa atque in fugam conversa esset, a dextro
cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem pre-
7 mebant. Id cum animadvertisset P. Crassus adulescens,
qui equitatui praeerat, quod expeditior erat quam ei qui
inter aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris
subsidio misit.

53 Ita proelium restitutum est, atque omnes hostes terga
verterunt neque prius fugere destiterunt quam ad flumen

1 praesidium *a*: praesidio *βB corr.*   3 quod *D*, *Manutius*: quo *X*

Rhenum milia passuum ex eo loco circiter quinque per-
venerunt. Ibi perpauci aut viribus confisi tranare con- 2
tenderunt aut lintribus inventis sibi salutem reppererunt.
In his fuit Ariovistus, qui naviculam deligatam ad ripam 3
nactus ea profugit : reliquos omnis equitatu consecuti nostri
interfecerunt. Duae fuerunt Ariovisti uxores, una Sueba 4
natione, quam domo secum duxerat, altera Norica, regis
Voccionis soror, quam in Gallia duxerat a fratre missam :
utraeque in ea fuga perierunt; duae filiae: harum altera
occisa, altera capta est. C. Valerius Procillus, cum a 5
custodibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in
ipsum Caesarem hostis equitatu persequentem incidit.
Quae quidem res Caesari non minorem quam ipsa victoria 6
voluptatem attulit, quod hominem honestissimum provinciae
Galliae, suum familiarem et hospitem, ereptum e manibus
hostium sibi restitutum viderat, neque eius calamitate de
tanta voluptate et gratulatione quicquam fortuna deminuerat.
Is se praesente de se ter sortibus consultum dicebat utrum 7
igni statim necaretur an in aliud tempus reservaretur:
sortium beneficio se esse incolumem. Item M. Mettius 8
repertus et ad eum reductus est.

Hoc proelio trans Rhenum nuntiato, Suebi qui ad ripas **54**
Rheni venerant domum reverti coeperunt; quos Ubii qui
proximi Rhenum incolunt perterritos [senserunt,] insecuti
magnum ex eis numerum occiderunt. Caesar, una aestate 2
duobus maximis bellis confectis, maturius paulo quam
tempus anni postulabat in hiberna in Sequanos exercitum
deduxit; hibernis Labienum praeposuit; ipse in citeriorem 3
Galliam ad conventus agendos profectus est.

1 quinque α : .V.β : quinquaginta *Orosius* vi. 7 pervenerunt *U* : pervenerint α 9 utraeque α : utraque β 16 viderat α : videbat β*B corr.* 18 ter sortibus β*B corr.* : tergoribus α : terroribus *B pr.* 23 Ubii *Rhenanus* : ubi *AB'*β : ḥubi *M* 24 senserunt *X*: *del. Rhenanus*

C. IVLI CAESARIS

COMMENTARIORVM

DE BELLO GALLICO

LIBER SECVNDVS

Cum esset Caesar in citeriore Gallia [in hibernis], ita uti **1**
supra demonstravimus, crebri ad eum rumores adferebantur
litterisque item Labieni certior fiebat omnis Belgas, quam
tertiam esse Galliae partem dixeramus, contra populum
Romanum coniurare obsidesque inter se dare. Coniurandi 2
has esse causas: primum quod vererentur ne, omni pacata
Gallia, ad eos exercitus noster adduceretur; deinde quod 3
ab non nullis Gallis sollicitarentur, partim qui, ut Germanos
diutius in Gallia versari noluerant, ita populi Romani exer-
citum hiemare atque inveterascere in Gallia moleste ferebant,
partim qui mobilitate et levitate animi novis imperiis stude-
bant; ab non nullis etiam quod in Gallia a potentioribus 4
atque eis qui ad conducendos homines facultates habebant
vulgo regna occupabantur, qui minus facile eam rem imperio
nostro consequi poterant.

His nuntiis litterisque commotus Caesar duas legiones **2**
in citeriore Gallia novas conscripsit, et inita aestate in
interiorem Galliam qui deduceret Q. Pedium legatum
misit. Ipse, cum primum pabuli copia esse inciperet, ad 2

1 in hibernis *del. Madvig*   8 ut *M* : *om. AB'β*

3 exercitum venit. Dat negotium Senonibus reliquisque
Gallis qui finitimi Belgis erant uti ea quae apud eos
gerantur cognoscant seque de his rebus certiorem faciant.
4 Hi constanter omnes nuntiaverunt manus cogi, exercitum
in unum locum conduci. Tum vero dubitandum non
5 existimavit quin ad eos proficisceretur. Re frumentaria
comparata castra movet, diebusque circiter quindecim ad
finis Belgarum pervenit.

3 Eo cum de improviso celeriusque omni opinione venisset,
Remi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum legatos
2 Iccium et Andecomborium, primos civitatis, miserunt; qui
dicerent se suaque omnia in fidem atque in potestatem
populi Romani permittere, neque se cum Belgis reliquis
consensisse, neque contra populum Romanum coniurasse;
3 paratosque esse et obsides dare et imperata facere et
4 oppidis recipere et frumento ceterisque rebus iuvare; reli-
quos omnis Belgas in armis esse, Germanosque qui cis
5 Rhenum incolant sese cum his coniunxisse; tantumque esse
eorum omnium furorem ut ne Suessiones quidem, fratres
consanguineosque suos, qui eodem iure et isdem legibus
utantur, unum imperium unumque magistratum cum ipsis
habeant, deterrere potuerint quin cum his consentirent.

4 Cum ab his quaereret quae civitates quantaeque in armis
essent et quid in bello possent, sic reperiebat: plerosque
Belgas esse ortos ab Germanis Rhenumque antiquitus
2 traductos propter loci fertilitatem ibi consedisse; Gallosque
qui ea loca incolerent expulisse; solosque esse qui, patrum
nostrorum memoria omni Gallia vexata, Teutonos Cimbros-
3 que intra finis suos ingredi prohibuerint: qua ex re fieri
uti earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem mag-
4 nosque spiritus in re militari sumerent. De numero eorum
omnia se habere explorata Remi dicebant, propterea quod,
propinquitatibus adfinitatibusque coniuncti, quantam quisque

6 *post* eos *add.* duodecimo die β

multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum
pollicitus sit cognoverint. Plurimum inter eos Bellovacos 5
et virtute et auctoritate et hominum numero valere: hos
posse conficere armata milia centum, pollicitos ex eo numero
electa sexaginta, totiusque belli imperium sibi postulare.
Suessiones suos esse finitimos; latissimos feracissimosque 6
agros possidere. Apud eos fuisse regem nostra etiam 7
memoria Diviciacum, totius Galliae potentissimum, qui cum
magnae partis harum regionum tum etiam Britanniae im-
perium obtinuerit: nunc esse regem Galbam: ad hunc,
propter iustitiam prudentiamque suam, totius belli summam
omnium voluntate deferri; oppida habere numero XII, polli- 8
ceri milia armata quinquaginta. Totidem Nervios, qui
maxime feri inter ipsos habeantur longissimeque absint;
quindecim milia Atrebates, Ambianos decem milia, Morinos 9
XXV milia, Menapios VII milia, Caletos X milia, Veliocasses
et Viromanduos totidem, Aduatucos decem et novem milia;
Condrusos, Eburones, Caeroesos, Paemanos, qui uno nomine 10
Germani appellantur, arbitrari ad XL milia.

Caesar Remos cohortatus liberaliterque oratione prose- **5**
cutus, omnem senatum ad se convenire principumque
liberos obsides ad se adduci iussit. Quae omnia ab his
diligenter ad diem facta sunt. Ipse Diviciacum Aeduum 2
magnopere cohortatus docet quanto opere rei publicae
communisque salutis intersit manus hostium distineri, ne
cum tanta multitudine uno tempore confligendum sit. Id 3
fieri posse, si suas copias Aedui in finis Bellovacorum intro-
duxerint et eorum agros populari coeperint. His mandatis
eum ab se dimittit. Postquam omnis Belgarum copias in 4
unum locum coactas ad se venire vidit, neque iam longe
abesse ab eis quos miserat exploratoribus et ab Remis
cognovit, flumen Axonam, quod est in extremis Remorum
finibus, exercitum traducere maturavit atque ibi castra

11 suam totius belli summam α : summam totius belli β

5 posuit. Quae res et latus unum castrorum ripis fluminis
muniebat, et post eum quae essent tuta ab hostibus red-
debat, et commeatus ab Remis reliquisque civitatibus ut
6 sine periculo ad eum portari posset efficiebat. In eo
flumine pons erat. Ibi praesidium ponit et in altera parte
fluminis Q. Titurium Sabinum legatum cum sex cohortibus
relinquit: castra in altitudinem pedum XII vallo fossaque
duodeviginti pedum munire iubet.

6 Ab his castris oppidum Remorum, nomine Bibrax, aberat
milia passuum octo. Id ex itinere magno impetu Belgae
oppugnare coeperunt. Aegre eo die sustentatum est.
2 Gallorum eadem atque Belgarum oppugnatio est haec.
Ubi circumiecta multitudine hominum totis moenibus
undique in murum lapides iaci coepti sunt murusque
defensoribus nudatus est, testudine facta, portas succendunt
3 murumque subruunt. Quod tum facile fiebat. Nam cum
tanta multitudo lapides ac tela coicerent, in muro consis-
4 tendi potestas erat nulli. Cum finem oppugnandi nox
fecisset, Iccius Remus, summa nobilitate et gratia inter
suos, qui tum oppido praefuerat, unus ex eis qui legati de
pace ad Caesarem venerant, nuntium ad eum mittit:
nisi subsidium sibi submittatur, sese diutius sustinere non
posse.

7 Eo de media nocte Caesar, isdem ducibus usus qui
nuntii ab Iccio venerant, Numidas et Cretas sagittarios et
2 funditores Balearis subsidio oppidanis mittit: quorum ad-
ventu et Remis cum spe defensionis studium propugnandi
accessit et hostibus eadem de causa spes potiendi oppidi
3 discessit. Itaque paulisper apud oppidum morati agrosque
Remorum depopulati, omnibus vicis aedificiisque quos adire
potuerant incensis, ad castra Caesaris omnibus copiis con-
tenderunt, et ab milibus passuum minus duobus castra

4 posset *α* : possent *βB corr.* 7 altitudinem *Aldus* : altitudine *X*
20 unus *codd. duo deteriores, Flodoardus* : unum *X*

posuerunt; quae castra, ut fumo atque ignibus significabatur,
amplius milibus passuum octo in latitudinem patebant.

Caesar primo et propter multitudinem hostium et **8**
propter eximiam opinionem virtutis proelio supersedere
statuit; cotidie tamen equestribus proeliis quid hostis vir-
tute posset et quid nostri auderent periclitabatur. Ubi 2
nostros non esse inferiores intellexit, loco pro castris ad
aciem instruendam natura opportuno atque idoneo, quod
is collis ubi castra posita erant paululum ex planitie editus
tantum adversus in latitudinem patebat quantum loci acies
instructa occupare poterat, atque ex utraque parte lateris
deiectus habebat et in frontem leniter fastigatus paulatim
ad planitiem redibat, ab utroque latere eius collis trans- 3
versam fossam obduxit circiter passuum quadringentorum,
et ad extremas fossas castella constituit ibique tormenta 4
collocavit ne, cum aciem instruxisset, hostes, quod tantum
multitudine poterant, ab lateribus pugnantes suos circum-
venire possent. Hoc facto, duabus legionibus quas proxime 5
conscripserat in castris relictis ut, si quo opus esset, sub-
sidio duci possent, reliquas sex legiones pro castris in acie
constituit. Hostes item suas copias ex castris eductas
instruxerant.

Palus erat non magna inter nostrum atque hostium **9**
exercitum. Hanc si nostri transirent hostes exspectabant;
nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret, ut im-
peditos aggrederentur parati in armis erant. Interim 2
proelio equestri inter duas acies contendebatur. Ubi neutri
transeundi initium faciunt, secundiore equitum proelio nos-
tris, Caesar suos in castra reduxit. Hostes protinus ex eo 3
loco ad flumen Axonam contenderunt, quod esse post nostra
castra demonstratum est. Ibi vadis repertis, partem suarum 4
copiarum traducere conati sunt, eo consilio ut, si possent,

12 in frontem α : frontē β fastigatus *Aldus*: castigatus castratus α : castigatus β

castellum, cui praeerat Q. Titurius legatus, expugnarent
5 pontemque interscinderent; si minus potuissent, agros
Remorum popularentur, qui magno nobis usui ad bellum
gerendum erant, commeatuque nostros prohiberent.

10 Caesar certior factus ab Titurio omnem equitatum et levis
armaturae Numidas, funditores sagittariosque pontem tra-
2 ducit atque ad eos contendit. Acriter in eo loco pugnatum
est. Hostis impeditos nostri in flumine aggressi magnum
3 eorum numerum occiderunt; per eorum corpora reliquos
audacissime transire conantis multitudine telorum reppule-
runt; primos qui transierant equitatu circumventos inter-
4 fecerunt. Hostes, ubi et de expugnando oppido et de
flumine transeundo spem se fefellisse intellexerunt neque
nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi causa
viderunt atque ipsos res frumentaria deficere coepit, con-
cilio convocato, constituerunt optimum esse domum suam
quemque reverti et quorum in finis primum Romani
exercitum introduxissent ad eos defendendos undique con-
venire[nt]; ut potius in suis quam in alienis finibus decerta-
5 rent et domesticis copiis rei frumentariae uterentur. Ad
eam sententiam cum reliquis causis haec quoque ratio eos
deduxit, quod Diviciacum atque Aeduos finibus Bellova-
corum appropinquare cognoverant. His persuaderi ut
diutius morarentur neque suis auxilium ferrent non poterat.

11 Ea re constituta, secunda vigilia magno cum strepitu ac
tumultu castris egressi, nullo certo ordine neque imperio,
cum sibi quisque primum itineris locum peteret et domum
pervenire properaret, fecerunt ut consimilis fugae profectio
2 videretur. Hac re statim Caesar per speculatores cognita
insidias veritus, quod qua de causa discederent nondum
3 perspexerat, exercitum equitatumque castris continuit. Prima
luce, confirmata re ab exploratoribus, omnem equitatum qui
novissimum agmen moraretur praemisit. His Q. Pedium

5 Caesar *Flodoardus*: *om.* X   18 convenire *Pluygers*

et L. Aurunculeium Cottam legatos praefecit; T. Labienum
legatum cum legionibus tribus subsequi iussit. Hi novissimos 4
adorti et multa milia passuum prosecuti magnam multi-
tudinem eorum fugientium conciderunt, cum ab extremo
agmine, ad quos ventum erat, consisterent, fortiterque im-
petum nostrorum militum sustinerent, priores, quod abesse 5
a periculo viderentur neque ulla necessitate neque imperio
continerentur, exaudito clamore, perturbatis ordinibus, omnes
in fuga sibi praesidium ponerent. Ita sine ullo periculo 6
tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt quantum
fuit diei spatium, sub occasumque solis destiterunt seque in
castra, ut erat imperatum, receperunt.

Postridie eius diei Caesar, prius quam se hostes ex terrore **12**
ac fuga reciperent, in finis Suessionum, qui proximi Remis
erant, exercitum duxit et magno itinere confecto ad
oppidum Noviodunum contendit. Id ex itinere oppugnare 2
conatus, quod vacuum ab defensoribus esse audiebat, propter
latitudinem fossae murique altitudinem, paucis defendenti-
bus, expugnare non potuit. Castris munitis, vineas agere 3
quaeque ad oppugnandum usui erant comparare coepit.
Interim omnis ex fuga Suessionum multitudo in oppidum 4
proxima nocte convenit. Celeriter vineis ad oppidum actis, 5
aggere iacto turribusque constitutis, magnitudine operum,
quae neque viderant ante Galli neque audierant, et celeritate
Romanorum permoti legatos ad Caesarem de deditione
mittunt et petentibus Remis ut conservarentur impetrant.

Caesar, obsidibus acceptis primis civitatis atque ipsius **13**
Galbae regis duobus filiis armisque omnibus ex oppido
traditis, in deditionem Suessiones accepit exercitumque in
Bellovacos ducit. Qui cum se suaque omnia in oppidum 2
Bratuspantium contulissent atque ab eo oppido Caesar
cum exercitu circiter milia passuum quinque abesset, omnes
maiores natu ex oppido egressi manus ad Caesarem ten-
dere et voce significare coeperunt sese in eius fidem ac

potestatem venire neque contra populum Romanum armis
3 contendere. Item, cum ad oppidum accessisset castraque
ibi poneret, pueri mulieresque ex muro passis manibus suo
more pacem ab Romanis petierunt.

14 Pro his Diviciacus (nam post discessum Belgarum, dimissis
2 Aeduorum copiis, ad eum reverterat) facit verba: Bellovacos
omni tempore in fide atque amicitia civitatis Aeduae fuisse:
impulsos ab suis principibus, qui dicerent Aeduos a Caesare
in servitutem redactos omnis indignitates contumeliasque
perferre, et ab Aeduis defecisse et populo Romano bellum
3 intulisse. Qui eius consili principes fuissent, quod intelle-
gerent quantam calamitatem civitati intulissent, in Britan-
4 niam profugisse. Petere non solum Bellovacos sed etiam
pro his Aeduos ut sua clementia ac mansuetudine in eos
5 utatur. Quod si fecerit, Aeduorum auctoritatem apud omnis
Belgas amplificaturum, quorum auxiliis atque opibus si qua
bella inciderint sustentare consuerint.

15 Caesar, honoris Diviciaci atque Aeduorum causa sese eos
in fidem recepturum et conservaturum dixit: quod erat
civitas magna inter Belgas auctoritate atque hominum mul-
2 titudine praestabat, sescentos obsides poposcit. His traditis
omnibusque armis ex oppido collatis, ab eo loco in finis
Ambianorum pervenit, qui se suaque omnia sine mora dedi-
3 derunt. Eorum finis Nervii attingebant: quorum de natura
4 moribusque Caesar cum quaereret, sic reperiebat: nullum
aditum esse ad eos mercatoribus; nihil pati vini reliquarum-
que rerum ad luxuriam pertinentium inferri, quod eis rebus
relanguescere animos eorum et remitti virtutem existima-
5 rent: esse homines feros magnaeque virtutis; increpitare
atque incusare reliquos Belgas, qui se populo Romano de-
didissent patriamque virtutem proiecissent; confirmare sese
neque legatos missuros neque ullam condicionem pacis
accepturos.

27 ad . . . pertinentium *om.* α   28 eorum *del.* *Nipperdey*

Cum per eorum finis triduum iter fecisset, inveniebat ex **16**
captivis Sabim flumen ab castris suis non amplius milia
passuum x abesse: trans id flumen omnis Nervios consedisse 2
adventumque ibi Romanorum exspectare una cum Atrebatis
et Viromanduis, finitimis suis (nam his utrisque persuaserant
uti eandem belli fortunam experirentur); exspectari etiam ab 3
his Aduatucorum copias atque esse in itinere: mulieres quique 4
per aetatem ad pugnam inutiles viderentur in eum locum
coiecisse quo propter paludes exercitui aditus non esset.

His rebus cognitis, exploratores centurionesque praemittit **17**
qui locum idoneum castris deligant. Cum ex dediticiis 2
Belgis reliquisque Gallis complures Caesarem secuti una
iter facerent, quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum
est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus
perspecta, nocte ad Nervios pervenerunt atque eis demon-
strarunt inter singulas legiones impedimentorum magnum
numerum intercedere neque esse quicquam negoti, cum
prima legio in castra venisset reliquaeque legiones magnum
spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri: qua pulsa im- 3
pedimentisque direptis, futurum ut reliquae contra consistere
non auderent. Adiuvabat etiam eorum consilium qui rem 4
deferebant quod Nervii antiquitus, cum equitatu nihil pos-
sent (neque enim ad hoc tempus ei rei student sed quicquid
possunt pedestribus valent copiis), quo facilius finitimorum
equitatum, si praedandi causa ad eos venissent, impedirent,
teneris arboribus incisis atque inflexis crebrisque in latitu-
dinem ramis enatis et rubis sentibusque interiectis, effecerant
ut instar muri hae saepes munimenta eis praeberent, quo non
modo non intrari sed ne perspici quidem posset. His rebus 5
cum iter agminis nostri impediretur, non omittendum con-
silium Nervii existimaverunt.

26 inflexis crebrisque βB^2: *om.* a: que *om.* *J* 28 munimenta iis *Rösch*: munimentis a: munimenta M^2: munimentum *T* 29 non *om.* T^2 posset βB *corr.*: possit a 30 *post* omittendum *add.* sibi βB *corr.*

18 Loci natura erat haec, quem locum nostri castris dele-
gerant. Collis ab summo aequaliter declivis ad flumen
2 Sabim, quod supra nominavimus, vergebat. Ab eo flumine
pari acclivitate collis nascebatur, adversus huic et contrarius,
passus circiter ducentos infimus apertus, ab superiore parte
3 silvestris, ut non facile introrsus perspici posset. Intra eas
silvas hostes in occulto sese continebant; in aperto loco
secundum flumen paucae stationes equitum videbantur.
Fluminis erat altitudo pedum circiter trium.

19 Caesar, equitatu praemisso, subsequebatur omnibus copiis:
sed ratio ordoque agminis aliter se habebat ac Belgae ad
2 Nervios detulerant. Nam †quod hostis† appropinquabat,
consuetudine sua Caesar sex legiones expeditas ducebat;
3 post eas totius exercitus impedimenta collocarat; inde duae
legiones quae proxime conscriptae erant totum agmen clau-
4 debant praesidioque impedimentis erant. Equites nostri
cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi cum hos-
5 tium equitatu proelium commiserunt. Cum se illi identidem
in silvas ad suos reciperent, ac rursus ex silva in nostros
impetum facerent, neque nostri longius quam quem ad
finem †porrecta ac loca aperta †pertinebant, cedentis in-
sequi auderent, interim legiones sex quae primae venerant,
6 opere dimenso, castra munire coeperunt. Ubi prima
impedimenta nostri exercitus ab eis qui in silvis abditi
latebant visa sunt, quod tempus inter eos committendi
proeli convenerat, ut intra silvas aciem ordinesque consti-
tuerant atque ipsi sese confirmaverant, subito omnibus
7 copiis provolaverunt impetumque in nostros equites fece-
runt. His facile pulsis ac proturbatis, incredibili celeri-
tate ad flumen decucurrerunt, ut paene uno tempore et
8 ad silvas et in flumine et iam in manibus nostris hostes
viderentur. Eadem autem celeritate adverso colle ad

12 quod α: quoad β: quod ad *Dinter* hostis *A'BU*: hostes *RT*: hosti *Ursinus* 21 ac *del. Dinter*: ac *et* aperta *del. Frigell*

nostra castra atque eos qui in opere occupati erant con-
tenderunt.

Caesari omnia uno tempore erant agenda : vexillum pro- **20**
ponendum, quod erat insigne cum ad arma concurri opor-
teret ; signum tuba dandum ; ab opere revocandi milites ;
qui paulo longius aggeris petendi causa processerant
arcessendi ; acies instruenda ; milites cohortandi ; signum
dandum. Quarum rerum magnam partem temporis brevitas 2
et successus hostium impediebat. His difficultatibus duae res 3
erant subsidio, scientia atque usus militum, quod superiori-
bus proeliis exercitati quid fieri oporteret non minus commode
ipsi sibi praescribere quam ab aliis doceri poterant, et quod
ab opere singulisque legionibus singulos legatos Caesar disce-
dere nisi munitis castris vetuerat. Hi propter propinquitatem 4
et celeritatem hostium nihil iam Caesaris imperium exspec-
tabant, sed per se quae videbantur administrabant.

Caesar, necessariis rebus imperatis, ad cohortandos milites **21**
quam in partem fors obtulit decucurrit et ad legionem deci-
mam devenit. Milites non longiore oratione cohortatus 2
quam uti suae pristinae virtutis memoriam retinerent neu
perturbarentur animo hostiumque impetum fortiter sustine- 3
rent, quod non longius hostes aberant quam quo telum
adigi posset, proeli committendi signum dedit. Atque in 4
alteram partem item cohortandi causa profectus pugnantibus
occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas hostiumque tam para- 5
tus ad dimicandum animus ut non modo ad insignia accom-
modanda sed etiam ad galeas induendas scutisque tegimenta
detrahenda tempus defuerit. Quam quisque ab opere in par- 6
tem casu devenit quaeque prima signa conspexit, ad haec
constitit, ne in quaerendis suis pugnandi tempus dimitteret.

Instructo exercitu magis ut loci natura deiectusque collis **22**

4–5 quod . . . oporteret *del. Aldus* 23 adigi *Madvig* : adici *a* 27 induendas R^2T^2 : inducendas *X* 28 detrahenda *βB corr.* : detruenda *B′* : detrudenda *A′R corr.* 31 deiectus *Nipperdey* : delectus *X*

et necessitas temporis quam ut rei militaris ratio atque ordo
postulabat, cum diversis legionibus aliae alia in parte hosti-
bus resisterent saepibusque densissimis, ut ante demonstra-
vimus, interiectis prospectus impediretur, neque certa sub-
sidia collocari neque quid in quaque parte opus esset
provideri neque ab uno omnia imperia administrari pote-
2 rant. Itaque in tanta rerum iniquitate fortunae quoque
eventus varii sequebantur.

23 Legionis nonae et decimae milites, ut in sinistra parte
acie constiterant, pilis emissis, cursu ac lassitudine exani-
matos vulneribusque confectos Atrebates (nam his ea pars
obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compule-
runt, et transire conantis insecuti gladiis magnam partem
2 eorum impeditam interfecerunt. Ipsi transire flumen non
dubitaverunt et in locum iniquum progressi rursus resis-
3 tentis hostis redintegrato proelio in fugam coiecerunt. Item
alia in parte diversae duae legiones, undecima et octava,
profligatis Viromanduis quibuscum erant congressi, ex loco
4 superiore in ipsis fluminis ripis proeliabantur. At totis fere
a fronte et ab sinistra parte nudatis castris, cum in dextro
cornu legio duodecima et non magno ab ea intervallo sep-
tima constitisset, omnes Nervii confertissimo agmine, duce
Boduognato, qui summam imperi tenebat, ad eum locum
5 contenderunt; quorum pars aperto latere legiones circum-
venire, pars summum castrorum locum petere coepit.

24 Eodem tempore equites nostri levisque armaturae pedites
qui cum eis una fuerant, quos primo hostium impetu pulsos
dixeram, cum se in castra reciperent, adversis hostibus oc-
2 currebant ac rursus aliam in partem fugam petebant; et
calones, qui ab decumana porta ac summo iugo collis
nostros victores flumen transisse conspexerant, praedandi
causa egressi, cum respexissent et hostis in nostris castris
3 versari vidissent, praecipites fugae sese mandabant. Simul

31 transisse *AB′* : transisse(t) *M* : transire *β*

eorum qui cum impedimentis veniebant clamor fremi-
tusque oriebatur, aliique aliam in partem perterriti fere-
bantur. Quibus omnibus rebus permoti equites Treveri, 4
quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis, qui auxili
causa ab civitate ad Caesarem missi venerant, cum multitu-
dine hostium castra compleri nostra, legiones premi et paene
circumventas teneri, calones, equites, funditores, Numidas,
diversos dissipatosque in omnis partis fugere vidissent, de-
speratis nostris rebus domum contenderunt; Romanos 5
pulsos superatosque, castris impedimentisque eorum hostis
potitos civitati renuntiaverunt.

Caesar ab decimae legionis cohortatione ad dextrum **25**
cornu profectus, ubi suos urgeri signisque in unum locum
collatis duodecimae legionis confertos milites sibi ipsos ad
pugnam esse impedimento vidit, quartae cohortis omnibus
centurionibus occisis signiferoque interfecto, signo amisso,
reliquarum cohortium omnibus fere centurionibus aut vul-
neratis aut occisis, in his primipilo P. Sextio Baculo, fortis-
simo viro, multis gravibusque vulneribus confecto, ut iam se
sustinere non posset, reliquos esse tardiores, et non nullos
ab novissimis deserto proelio excedere ac tela vitare, hostis
neque a fronte ex inferiore loco subeuntis intermittere et ab
utroque latere instare, et rem esse in angusto vidit, neque
ullum esse subsidium quod summitti posset, scuto ab novis- 2
simis uni militi detracto, quod ipse eo sine scuto venerat, in
primam aciem processit centurionibusque nominatim appel-
latis, reliquos cohortatus milites, signa inferre et manipulos
laxare iussit, quo facilius gladiis uti possent. Cuius adventu 3
spe inlata militibus ac redintegrato animo, cum pro se quisque
in conspectu imperatoris etiam in extremis suis rebus operam
navare cuperet, paulum hostium impetus tardatus est.

Caesar cum septimam legionem, quae iuxta constiterat, **26**
item urgeri ab hoste vidisset, tribunos militum monuit ut

6 nostra λ : nostras α 21 deserto *A* : desertos *cett.*

paulatim sese legiones coniungerent et conversa signa in
2 hostis inferrent. Quo facto cum alius alii subsidium ferret
neque timerent ne aversi ab hoste circumvenirentur, au-
3 dacius resistere ac fortius pugnare coeperunt. Interim
milites legionum duarum quae in novissimo agmine prae-
sidio impedimentis fuerant, proelio nuntiato, cursu incitato
4 in summo colle ab hostibus conspiciebantur; et T.
Labienus, castris hostium potitus et ex loco superiore quae
res in nostris castris gererentur conspicatus, decimam legio-
5 nem subsidio nostris misit. Qui cum ex equitum et calonum
fuga quo in loco res esset quantoque in periculo et castra
et legiones et imperator versaretur cognovissent, nihil ad
celeritatem sibi reliqui fecerunt.

27 Horum adventu tanta rerum commutatio est facta ut
nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis
innixi proelium redintegrarent; tum calones, perterritos
hostis conspicati, etiam inermes armatis occurrerunt;
2 equites vero, ut turpitudinem fugae virtute delerent, omni-
bus in locis pugnant quo se legionariis militibus praeferrent.
3 At hostes, etiam in extrema spe salutis, tantam virtutem
praestiterunt ut, cum primi eorum cecidissent, proximi
iacentibus insisterent atque ex eorum corporibus pugna-
4 rent; his deiectis et coacervatis cadaveribus, qui superes-
sent, ut ex tumulo, tela in nostros coicerent et pila inter-
5 cepta remitterent: ut non nequiquam tantae virtutis homines
iudicari deberet ausos esse transire latissimum flumen, ascen-
dere altissimas ripas, subire iniquissimum locum; quae
facilia ex difficillimis animi magnitudo redegerat.

28 Hoc proelio facto et prope ad internecionem gente ac
nomine Nerviorum redacto, maiores natu, quos una cum
pueris mulieribusque in aestuaria ac paludes collectos dixe-
ramus, hac pugna nuntiata, cum victoribus nihil impeditum,
2 victis nihil tutum arbitrarentur, omnium qui supererant

17 occurrerent β 19 pugnant . quo α: pugne β: pugnando *Weissenborn*

consensu legatos ad Caesarem miserunt seque ei dedide- 2
runt, et in commemoranda civitatis calamitate ex sescentis
ad tris senatores, ex hominum milibus LX vix ad quingentos,
qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt. Quos 3
Caesar, ut in miseros ac supplices usus misericordia videre-
tur, diligentissime conservavit suisque finibus atque oppidis
uti iussit et finitimis imperavit ut ab iniuria et maleficio se
suosque prohiberent.

Aduatuci, de quibus supra scripsimus, cum omnibus copiis **29**
auxilio Nerviis venirent, hac pugna nuntiata ex itinere
domum reverterunt; cunctis oppidis castellisque desertis, 2
sua omnia in unum oppidum egregie natura munitum con-
tulerunt. Quod cum ex omnibus in circuitu partibus altis- 3
simas rupes despectusque haberet, una ex parte leniter
acclivis aditus in latitudinem non amplius ducentorum
pedum relinquebatur; quem locum duplici altissimo muro
munierant, tum magni ponderis saxa et praeacutas trabes in
muro collocabant. Ipsi erant ex Cimbris Teutonisque pro- 4
gnati qui, cum iter in provinciam nostram atque Italiam
facerent, eis impedimentis quae secum agere ac portare
non poterant citra flumen Rhenum depositis custodiam ex
suis ac praesidium sex milia hominum una reliquerunt.
Hi post eorum obitum multos annos a finitimis exagitati, 5
cum alias bellum inferrent alias inlatum defenderent, con-
sensu eorum omnium pace facta, hunc sibi domicilio locum
delegerunt.

Ac primo adventu exercitus nostri crebras ex oppido **30**
excursiones faciebant, parvulisque proeliis cum nostris con-
tendebant; postea vallo pedum in circuitu quindecim mi- 2
lium crebrisque castellis circummuniti oppido sese contine-
bant. Ubi vineis actis, aggere exstructo, turrim procul con- 3
stitui viderunt, primum irridere ex muro atque increpitare
vocibus quod tanta machinatio ab tanto spatio instrueretur:

15 latitudinem *βB var.*: altitudinem *α* 29 *post* pedum *add.* XII *Bβ*

4 quibusnam manibus aut quibus viribus praesertim homines
tantulae staturae (nam plerumque hominibus Gallis prae
magnitudine corporum suorum brevitas nostra contemp-
tui est) tanti oneris turrim in †muros sese† collocare con-
fiderent?

31 Ubi vero moveri et appropinquare moenibus viderunt,
nova atque inusitata specie commoti legatos ad Caesarem
2 de pace miserunt, qui ad hunc modum locuti: non existi-
mare Romanos sine ope divina bellum gerere, qui tantae
altitudinis machinationes tanta celeritate promovere possent:
3 se suaque omnia eorum potestati permittere dixerunt. Unum
petere ac deprecari: si forte pro sua clementia ac mansue-
tudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset Aduatucos
4 esse conservandos, ne se armis despoliaret. Sibi omnis fere
finitimos esse inimicos ac suae virtuti invidere; a quibus
5 se defendere traditis armis non possent. Sibi praestare, si
in eum casum deducerentur, quamvis fortunam a populo
Romano pati quam ab eis per cruciatum interfici inter quos
dominari consuessent.

32 Ad haec Caesar respondit: se magis consuetudine sua
quam merito eorum civitatem conservaturum, si prius quam
murum aries attigisset se dedidissent; sed deditionis nullam
2 esse condicionem nisi armis traditis. Se id quod in Nerviis
fecisset facturum finitimisque imperaturum ne quam dedi-
3 ticiis populi Romani iniuriam inferrent. Re nuntiata ad
4 suos, quae imperarentur facere dixerunt. Armorum magna
multitudine de muro in fossam quae erat ante oppidum
iacta, sic ut prope summam muri aggerisque altitudinem
acervi armorum adaequarent, et tamen circiter parte tertia,
ut postea perspectum est, celata atque in oppido retenta,
portis patefactis eo die pace sunt usi.

2 hominibus *codd. deter.*: omnibus *X* 4 muros *AB′*: muro *M*: muro *β*: *an* muro *posse se*? 10 *post* promovere *add.* et ex propinquitate pugnae *βB*

Sub vesperum Caesar portas claudi militesque ex oppido 33
exire iussit, ne quam noctu oppidani ab militibus iniuriam
acciperent. Illi ante inito, ut intellectum est, consilio, 2
quod deditione facta nostros praesidia deducturos aut deni-
que indiligentius servaturos crediderant, partim cum eis
quae retinuerant et celaverant armis, partim scutis ex cor-
tice factis aut viminibus intextis, quae subito, ut temporis
exiguitas postulabat, pellibus induxerant, tertia vigilia, qua
minime arduus ad nostras munitiones ascensus videbatur,
omnibus copiis repentino ex oppido eruptionem fecerunt.
Celeriter, ut ante Caesar imperarat, ignibus significatione 3
facta, ex proximis castellis eo concursum est; pugnatumque 4
ab hostibus ita acriter est ut a viris fortibus in extrema spe
salutis iniquo loco contra eos qui ex vallo turribusque tela
iacerent pugnari debuit, cum in una virtute omnis spes
salutis consisteret. Occisis ad hominum milibus quattuor, 5
reliqui in oppidum reiecti sunt. Postridie eius diei refractis 6
portis, cum iam defenderet nemo, atque intromissis militibus
nostris, sectionem eius oppidi universam Caesar vendidit.
Ab eis qui emerant capitum numerus ad eum relatus est 7
milium quinquaginta trium.

Eodem tempore a P. Crasso, quem cum legione una 34
miserat ad Venetos, Venellos, Osismos, Curiosolitas, Esubios,
Aulercos, Redones, quae sunt maritimae civitates Oceanum-
que attingunt, certior factus est omnis eas civitates in
deditionem potestatemque populi Romani esse redactas.

His rebus gestis, omni Gallia pacata, tanta huius belli ad 35
barbaros opinio perlata est, uti ab eis nationibus quae trans
Rhenum incolerent mitterentur legati ad Caesarem, qui se
obsides daturas, imperata facturas pollicerentur. Quas 2
legationes Caesar, quod in Italiam Illyricumque properabat,
inita proxima aestate ad se reverti iussit. Ipse in Carnutes, 3

23 Venellos *Glück*: Unellos *X* Esubios *Glück*: Sesuvios *aU*: estivos *T* 26 ditionem *β*

Andes, Turones, quaeque civitates propinquae eis locis erant
ubi bellum gesserat legionibus in hibernacula deductis, in
4 Italiam profectus est. Ob easque res ex litteris Caesaris
†dies† quindecim supplicatio decreta est, quod ante id tempus
accidit nulli.

4 dies *X*: dierum *Frigell*: in dies *Dinter*

C. IVLI CAESARIS

COMMENTARIORVM

DE BELLO GALLICO

LIBER TERTIVS

CUM in Italiam proficisceretur Caesar, Ser. Galbam cum **1**
legione XII. et parte equitatus in Nantuates, Veragros,
Sedunosque misit, qui a finibus Allobrogum et lacu Lemanno
et flumine Rhodano ad summas Alpis pertinent. Causa 2
mittendi fuit quod iter per Alpis, quo magno cum periculo
magnisque cum portoriis mercatores ire consuerant, patefieri
volebat. Huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti in his 3
locis legionem hiemandi causa collocaret. Galba, secundis 4
aliquot proeliis factis castellisque compluribus eorum expug-
natis, missis ad eum undique legatis obsidibusque datis et
pace facta, constituit cohortis duas in Nantuatibus collocare,
et ipse cum reliquis eius legionis cohortibus in vico Vera-
grorum, qui appellatur Octodurus, hiemare; qui vicus positus 5
in valle, non magna adiecta planitie, altissimis montibus
undique continetur. Cum hic in duas partis flumine 6
divideretur, alteram partem eius vici Gallis [ad hiemandum]
concessit, alteram vacuam ab his relictam cohortibus attri-
buit. Eum locum vallo fossaque munivit.

Cum dies hibernorum complures transissent frumentum- **2**

15 hic *UB corr.* : hinc *aT* flumine *βB corr.* : flumen *a* 16 ad hiemandum *X* : *del. Kraner* : *post* cohortibus *pon. Oudendorp*

que eo comportari iussisset, subito per exploratores certior
factus est ex ea parte vici quam Gallis concesserat omnis
noctu discessisse, montisque qui impenderent a maxima
2 multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri. Id aliquot
de causis acciderat, ut subito Galli belli renovandi legionis-
3 que opprimendae consilium caperent: primum quod legio-
nem neque eam plenissimam detractis cohortibus duabus
et compluribus singillatim, qui commeatus petendi causa
4 missi erant, propter paucitatem despiciebant; tum etiam
quod propter iniquitatem loci, cum ipsi ex montibus in
vallem decurrerent et tela coicerent, ne primum quidem
5 posse impetum suum sustineri existimabant. Accedebat
quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dole-
bant, et Romanos non solum itinerum causa sed etiam
perpetuae possessionis culmina Alpium occupare conari
et ea loca finitimae provinciae adiungere sibi persuasum
habebant.

3 His nuntiis acceptis Galba, cum neque opus hibernorum
munitionesque plene essent perfectae neque de frumento
reliquoque commeatu satis esset provisum, quod deditione
facta obsidibusque acceptis nihil de bello timendum existi-
maverat, consilio celeriter convocato sententias exquirere
2 coepit. Quo in consilio, cum tantum repentini periculi
praeter opinionem accidisset ac iam omnia fere superiora
loca multitudine armatorum completa conspicerentur neque
subsidio veniri neque commeatus supportari interclusis itine-
ribus possent, prope iam desperata salute non nullae huius
modi sententiae dicebantur, ut impedimentis relictis erup-
tione facta isdem itineribus quibus eo pervenissent ad
3 salutem contenderent. Maiori tamen parti placuit, hoc
reservato ad extremum consilio, interim rei eventum experiri
et castra defendere.

4 Brevi spatio interiecto, vix ut eis rebus quas constituissent

9 *post* erant *add.* absentibus βB^2

collocandis atque administrandis tempus daretur, hostes ex
omnibus partibus signo dato decurrere, lapides gaesaque in
vallum coicere. Nostri primo integris viribus fortiter repug- 2
nare neque ullum frustra telum ex loco superiore mittere,
ut quaeque pars castrorum nudata defensoribus premi vide-
batur, eo occurrere et auxilium ferre, sed hoc superari quod 3
diuturnitate pugnae hostes defessi proelio excedebant, alii
integris viribus succedebant; quarum rerum a nostris propter 4
paucitatem fieri nihil poterat, ac non modo defesso ex pugna
excedendi sed ne saucio quidem eius loci ubi constiterat
relinquendi ac sui recipiendi facultas dabatur.

Cum iam amplius horis sex continenter pugnaretur, ac **5**
non solum vires sed etiam tela nostris deficerent, atque
hostes acrius instarent languidioribusque nostris vallum
scindere et fossas complere coepissent, resque esset iam
ad extremum perducta casum, P. Sextius Baculus, primi 2
pili centurio, quem Nervico proelio compluribus confectum
vulneribus diximus, et item C. Volusenus, tribunus militum,
vir et consili magni et virtutis, ad Galbam accurrunt at-
que unam esse spem salutis docent, si eruptione facta
extremum auxilium experirentur. Itaque convocatis cen- 3
turionibus celeriter milites certiores facit, paulisper inter-
mitterent proelium ac tantummodo tela missa exciperent
seque ex labore reficerent, post, dato signo, ex castris erum-
perent atque omnem spem salutis in virtute ponerent.

Quod iussi sunt faciunt, ac subito omnibus portis erup- **6**
tione facta neque cognoscendi quid fieret neque sui colli-
gendi hostibus facultatem relinquunt. Ita commutata for- 2
tuna eos qui in spem potiendorum castrorum venerant
undique circumventos interficiunt, et ex hominum milibus
amplius XXX, quem numerum barbarorum ad castra venisse
constabat, plus tertia parte interfecta reliquos perterritos in
fugam coiciunt ac ne in locis quidem superioribus consistere
patiuntur. Sic omnibus hostium copiis fusis armisque 3

4 exutis se in castra munitionesque suas recipiunt. Quo proelio facto, quod saepius fortunam temptare Galba nolebat atque alio se in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus viderat, maxime frumenti commeatusque inopia permotus postero die omnibus eius vici aedificiis
5 incensis in provinciam reverti contendit, ac nullo hoste prohibente aut iter demorante incolumem legionem in Nantuates, inde in Allobroges perduxit ibique hiemavit.

7 His rebus gestis, cum omnibus de causis Caesar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita inita hieme in Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes adire et regiones cognoscere volebat, subitum bellum in Gallia coortum est.
2 Eius belli haec fuit causa. P. Crassus adulescens cum legione septima proximus mare Oceanum in Andibus
3 hiemarat. Is, quod in his locis inopia frumenti erat, praefectos tribunosque militum compluris in finitimas civitates
4 frumenti causa dimisit; quo in numero est T. Terrasidius missus in Esubios, M. Trebius Gallus in Curiosolitas, Q. Velanius cum T. Silio in Venetos.

8 Huius est civitatis longe amplissima auctoritas omnis orae maritimae regionum earum, quod et navis habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consuerunt, et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos antecedunt, et in magno impetu maris atque aperto paucis portibus interiectis, quos tenent ipsi, omnis fere qui eo mari uti
2 consuerunt habent vectigalis. Ab his fit initium retinendi Sili atque Velani, quod per eos suos se obsides quos
3 Crasso dedissent reciperaturos existimabant. Horum auctoritate finitimi adducti, ut sunt Gallorum subita et repentina consilia, eadem de causa Trebium Terrasidiumque retinent, et celeriter missis legatis per suos principes inter se coniurant, nihil nisi communi consilio acturos eundemque

11 in *om.* *A′T*   28 *post* Velanii *add.* et si quos intercipere potuerunt *β*

omnis fortunae exitum esse laturos; reliquasque civitates 4
sollicitant, ut in ea libertate quam a maioribus acceperint
permanere quam Romanorum servitutem perferre mallent.
Omni ora maritima celeriter ad suam sententiam perducta, 5
communem legationem ad P. Crassum mittunt: si velit
suos recipere, obsides sibi remittat.

Quibus de rebus Caesar ab Crasso certior factus, quod **9**
ipse aberat longius, navis interim longas aedificari in flumine
Ligere, quod influit in Oceanum, remiges ex provincia
institui, nautas gubernatoresque comparari iubet. His rebus 2
celeriter administratis ipse, cum primum per anni tempus
potuit, ad exercitum contendit. Veneti reliquaeque item 3
civitates cognito Caesaris adventu [certiores facti], simul
quod quantum in se facinus admisissent intellegebant,
legatos, quod nomen ad omnis nationes sanctum inviolatum-
que semper fuisset, retentos ab se et in vincla coiectos, pro
magnitudine periculi bellum parare et maxime ea quae
ad usum navium pertinent providere instituunt, hoc maiore
spe quod multum natura loci confidebant. Pedestria esse 4
itinera concisa aestuariis, navigationem impeditam propter
inscientiam locorum paucitatemque portuum sciebant, neque 5
nostros exercitus propter frumenti inopiam diutius apud se
morari posse confidebant; ac iam ut omnia contra opinionem 6
acciderent, tamen se plurimum navibus posse, [quam] Ro-
manos neque ullam facultatem habere navium neque eorum
locorum ubi bellum gesturi essent vada, portus, insulas
novisse; ac longe aliam esse navigationem in concluso mari 7
atque in vastissimo atque apertissimo Oceano perspiciebant.
His initis consiliis oppida muniunt, frumenta ex agris in 8
oppida comportant, navis in Venetiam, ubi Caesarem
primum esse bellum gesturum constabat, quam plurimas
possunt cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismos, Lexo- 9

2 acceperint *β* : acceperant *α*   3 malint *β*   13 certiores facti *X* : *del. Aldus*   24 quam *del. ed. 1*

vios, Namnetes, Ambiliatos, Morinos, Diablintes, Menapios asciscunt; auxilia ex Britannia, quae contra eas regiones posita est, arcessunt.

10 Erant hae difficultates belli gerendi quas supra ostendimus, sed multa Caesarem tamen ad id bellum incitabant:
2 iniuriae retentorum equitum Romanorum, rebellio facta post
deditionem, defectio datis obsidibus, tot civitatum con-
iuratio, in primis ne hac parte neglecta reliquae nationes
3 sibi idem licere arbitrarentur. Itaque cum intellegeret
omnis fere Gallos novis rebus studere et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnis autem homines natura libertati studere et condicionem servitutis odisse, prius quam plures civitates conspirarent, partiendum sibi ac latius distribuendum exercitum putavit.

11 Itaque T. Labienum legatum in Treveros, qui proximi
2 flumini Rheno sunt, cum equitatu mittit. Huic mandat,
Remos reliquosque Belgas adeat atque in officio contineat,
Germanosque, qui auxilio a Belgis arcessiti dicebantur, si
3 per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat. P.
Crassum cum cohortibus legionariis XII et magno numero equitatus in Aquitaniam proficisci iubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur ac tantae nationes con-
4 iungantur. Q. Titurium Sabinum legatum cum legionibus
tribus in Venellos, Curiosolitas Lexoviosque mittit, qui eam
5 manum distinendam curet. D. Brutum adulescentem classi
Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus et Santonis reliquisque pacatis regionibus convenire iusserat, praeficit et cum primum posset in Venetos proficisci iubet. Ipse eo pedestribus copiis contendit.

12 Erant eiusmodi fere situs oppidorum ut posita in extremis lingulis promunturiisque neque pedibus aditum haberent, cum ex alto se aestus incitavisset, quod bis accedit semper horarum XII spatio, neque navibus, quod rursus minuente

32 bis *αT* : iis *U* accedit *α* : accidit *β*

aestu naves in vadis adflictarentur. Ita utraque re oppi- 2
dorum oppugnatio impediebatur; ac si quando magnitudine
operis forte superati, extruso mari aggere ac molibus atque
his oppidi moenibus adaequatis, suis fortunis desperare
coeperant, magno numero navium appulso, cuius rei sum-
mam facultatem habebant, sua deportabant omnia seque
in proxima oppida recipiebant: ibi se rursus isdem oppor-
tunitatibus loci defendebant. Haec eo facilius magnam 3
partem aestatis faciebant quod nostrae naves tempestatibus
detinebantur, summaque erat vasto atque aperto mari,
magnis aestibus, raris ac prope nullis portibus difficultas
navigandi.

Namque ipsorum naves ad hunc modum factae armatae- **13**
que erant: carinae aliquanto planiores quam nostrarum
navium, quo facilius vada ac decessum aestus excipere
possent; prorae admodum erectae, atque item puppes ad 2
magnitudinem fluctuum tempestatumque accommodatae;
naves totae factae ex robore ad quamvis vim et contumeliam 3
perferendam; transtra pedalibus in altitudinem trabibus
confixa clavis ferreis digiti pollicis crassitudine; ancorae
pro funibus ferreis catenis revinctae; pelles pro velis alu- 4
taeque tenuiter confectae, hae sive propter lini inopiam
atque eius usus inscientiam, sive eo, quod est magis veri
simile, quod tantas tempestates Oceani tantosque impetus
ventorum sustineri ac tanta onera navium regi velis non
satis commode posse arbitrabantur. Cum his navibus 5
nostrae classi eiusmodi congressus erat ut una celeritate
et pulsu remorum praestaret, reliqua pro loci natura, pro
vi tempestatum, illis essent aptiora et accommodatiora.
Neque enim his nostrae rostro nocere poterant (tanta in 6
his erat firmitudo), neque propter altitudinem facile telum
adigebatur, et eadem de causa minus commode scopulis

32 adigebatur *U*: adiciebatur *aT* scopulis (scopolis *B X*): copulis *Palatinus*

7 continebantur. Accedebat ut, cum saevire ventus coepisset
et se vento dedissent, et tempestatem ferrent facilius et
in vadis consisterent tutius et ab aestu relictae nihil saxa
et cautes timerent; quarum rerum omnium nostris navibus
casus erat extimescendus.

14 Compluribus expugnatis oppidis Caesar, ubi intellexit
frustra tantum laborem sumi neque hostium fugam captis
oppidis reprimi neque eis noceri posse, statuit exspectan-
2 dam classem. Quae ubi convenit ac primum ab hostibus
visa est, circiter CCXX naves eorum paratissimae atque
omni genere armorum ornatissimae profectae ex portu
3 nostris adversae constiterunt; neque satis Bruto, qui classi
praeerat, vel tribunis militum centurionibusque, quibus
singulae naves erant attributae, constabat quid agerent
4 aut quam rationem pugnae insisterent. Rostro enim noceri
non posse cognoverant; turribus autem excitatis, tamen
has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat, ut
neque ex inferiore loco satis commode tela adigi possent
5 et missa ab Gallis gravius acciderent. Una erat magno
usui res praeparata a nostris, falces praeacutae insertae
adfixaeque longuriis, non absimili forma muralium falcium.
6 His cum funes qui antemnas ad malos destinabant com-
prehensi adductique erant, navigio remis incitato prae-
7 rumpebantur. Quibus abscisis antemnae necessario con-
cidebant, ut, cum omnis Gallicis navibus spes in velis
armamentisque consisteret, his ereptis, omnis usus navium
8 uno tempore eriperetur. Reliquum erat certamen positum
in virtute, qua nostri milites facile superabant, atque eo
magis quod in conspectu Caesaris atque omnis exercitus
res gerebatur, ut nullum paulo fortius factum latere posset:
9 omnes enim colles ac loca superiora unde erat propinquus
despectus in mare ab exercitu tenebantur.

2 et se vento T^2: vento *a* 10 ducentas XX *a* 18 adigi *Madvig*: adici *X* 22 destinabant *T*: distinebant *ABU*

Disiectis ut diximus antemnis, cum singulas binae ac **15**
ternae naves circumsteterant, milites summa vi transcendere
in hostium navis contendebant. Quod postquam barbari 2
fieri animadverterunt, expugnatis compluribus navibus, cum
ei rei nullum reperiretur auxilium, fuga salutem petere
contenderunt. Ac iam conversis in eam partem navibus 3
quo ventus ferebat, tanta subito malacia ac tranquillitas
exstitit ut se ex loco commovere non possent. Quae 4
quidem res ad negotium conficiendum maxime fuit oppor-
tuna: nam singulas nostri consectati expugnaverunt, ut
perpaucae ex omni numero noctis interventu ad terram
pervenerint, cum ab hora fere quarta usque ad solis occasum
pugnaretur.

Quo proelio bellum Venetorum totiusque orae maritimae **16**
confectum est. Nam cum omnis iuventus, omnes etiam 2
gravioris aetatis in quibus aliquid consili aut dignitatis
fuit eo convenerant, tum navium quod ubique fuerat in
unum locum coegerant; quibus amissis reliqui neque quo 3
se reciperent neque quem ad modum oppida defenderent
habebant. Itaque se suaque omnia Caesari dediderunt.
In quos eo gravius Caesar vindicandum statuit quo dili- 4
gentius in reliquum tempus a barbaris ius legatorum con-
servaretur. Itaque omni senatu necato reliquos sub corona
vendidit.

Dum haec in Venetis geruntur, Q. Titurius Sabinus cum **17**
eis copiis quas a Caesare acceperat in finis Venellorum
pervenit. His praeerat Viridovix ac summam imperi 2
tenebat earum omnium civitatum quae defecerant, ex
quibus exercitum magnasque copias coegerat; atque eis 3
paucis diebus Aulerci Eburovices Lexoviique, senatu suo
interfecto quod auctores belli esse nolebant, portas claus-
erunt seque cum Viridovice coniunxerunt; magnaque prae- 4
terea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum
latronumque convenerat, quos spes praedandi studiumque

bellandi ab agri cultura et cotidiano labore revocabat.
5 Sabinus idoneo omnibus rebus loco castris sese tenebat,
cum Viridovix contra eum duum milium spatio consedisset
cotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret, ut
iam non solum hostibus in contemptionem Sabinus veniret,
sed etiam nostrorum militum vocibus non nihil carperetur;
6 tantamque opinionem timoris praebuit ut iam ad vallum
7 castrorum hostes accedere auderent. Id ea de causa
faciebat quod cum tanta multitudine hostium, praesertim
eo absente qui summam imperi teneret, nisi aequo loco
aut opportunitate aliqua data legato dimicandum non
existimabat.

18 Hac confirmata opinione timoris, idoneum quendam
hominem et callidum delegit, Gallum, ex eis quos auxili
2 causa secum habebat. Huic magnis praemiis pollicita-
tionibusque persuadet uti ad hostis transeat, et quid fieri
3 velit edocet. Qui ubi pro perfuga ad eos venit, timorem
Romanorum proponit, quibus angustiis ipse Caesar a Venetis
4 prematur docet, neque longius abesse quin proxima nocte
Sabinus clam ex castris exercitum educat, et ad Caesarem
5 auxili ferendi causa proficiscatur. Quod ubi auditum est,
conclamant omnes occasionem negoti bene gerendi amit-
6 tendam non esse, ad castra iri oportere. Multae res ad
hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum
Sabini cunctatio, perfugae confirmatio, inopia cibariorum,
cui rei parum diligenter ab his erat provisum, spes Venetici
belli, et quod fere libenter homines id quod volunt credunt.
7 His rebus adducti non prius Viridovicem reliquosque duces
ex concilio dimittunt quam ab his sit concessum arma uti
8 capiant et ad castra contendant. Qua re concessa laeti,
ut explorata victoria, sarmentis virgultisque collectis quibus
fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

19 Locus erat castrorum editus et paulatim ab imo acclivis
circiter passus mille. Huc magno cursu contenderunt, ut

quam minimum spati ad se colligendos armandosque
Romanis daretur, exanimatique pervenerunt. Sabinus suos 2
hortatus cupientibus signum dat. Impeditis hostibus propter
ea quae ferebant onera, subito duabus portis eruptionem
fieri iubet. Factum est opportunitate loci, hostium inscientia 3
ac defetigatione, virtute militum et superiorum pugnarum
exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum
ferrent ac statim terga verterent. Quos impeditos integris 4
viribus milites nostri consecuti magnum numerum eorum
occiderunt; reliquos equites consectati paucos, qui ex fuga
evaserant, reliquerunt. Sic uno tempore et de navali pugna 5
Sabinus et de Sabini victoria Caesar certior factus; civita-
tesque omnes se statim Titurio dediderunt. Nam ut ad 6
bella suscipienda Gallorum alacer ac promptus est animus,
sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas
mens eorum est.

Eodem fere tempore P. Crassus, cum in Aquitaniam **20**
pervenisset, quae pars, ut ante dictum est, et regionum
latitudine et multitudine hominum ex tertia parte Galliae
est aestimanda, cum intellegeret in eis locis sibi bellum
gerendum ubi paucis ante annis L. Valerius Praeconinus
legatus exercitu pulso interfectus esset atque unde L.
Mallius proconsul impedimentis amissis profugisset, non
mediocrem sibi diligentiam adhibendam intellegebat. Itaque 2
re frumentaria provisa, auxiliis equitatuque comparato, multis
praeterea viris fortibus Tolosa [Carcasone] et Narbone, quae
sunt civitates Galliae provinciae finitimae [ex] his regionibus,
nominatim evocatis in Sontiatum finis exercitum introduxit.
Cuius adventu cognito Sontiates, magnis copiis coactis 3
equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen
nostrum adorti primum equestre proelium commiserunt,
deinde equitatu suo pulso atque insequentibus nostris 4
subito pedestris copias, quas in convalle in insidiis colloca-

12 *post* Caesar *add.* est *β B var.* 26 Carcasone *β* : *om. α* 27 ex *secl. ed. 1*

verant, ostenderunt. Hi nostros disiectos adorti proelium
renovarunt.

21 Pugnatum est diu atque acriter, cum Sontiates superiori-
bus victoriis freti in sua virtute totius Aquitaniae salutem
positam putarent, nostri autem quid sine imperatore et sine
reliquis legionibus adulescentulo duce efficere possent
perspici cuperent: tamen confecti vulneribus hostes terga
2 vertere. Quorum magno numero interfecto Crassus ex
itinere oppidum Sontiatum oppugnare coepit. Quibus
3 fortiter resistentibus vineas turrisque egit. Illi, alias erup-
tione temptata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis
(cuius rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod
multis locis apud eos aerariae secturaeque sunt), ubi dili-
gentia nostrorum nihil his rebus profici posse intellexerunt,
legatos ad Crassum mittunt seque in deditionem ut recipiat
petunt. Qua re impetrata arma tradere iussi faciunt.

22 Atque in ea re omnium nostrorum intentis animis, alia
ex parte oppidi Adiatunnus, qui summam imperi tenebat,
2 cum DC devotis, quos illi soldurios appellant, quorum haec
est condicio ut omnibus in vita commodis una cum eis
fruantur quorum se amicitiae dediderint, si quid eis per vim
accidat, aut eundem casum una ferant aut sibi mortem
3 consciscant; neque adhuc hominum memoria repertus est
quisquam qui, eo interfecto cuius se amicitiae devovisset,
4 mori recusaret: cum his Adiatunnus eruptionem facere
conatus, clamore ab ea parte munitionis sublato, cum ad
arma milites concurrissent vehementerque ibi pugnatum
esset, repulsus in oppidum tamen uti eadem deditionis
condicione uteretur ab Crasso impetravit.

23 Armis obsidibusque acceptis, Crassus in finis Vocatium
2 et Tarusatium profectus est. Tum vero barbari, commoti
quod oppidum et natura loci et manu munitum paucis
diebus quibus eo ventum erat expugnatum cognoverant,

7 tandem *cod. unus deter.*

legatos quoque versum dimittere, coniurare, obsides inter
se dare, copias parare coeperunt. Mittuntur etiam ad eas 3
civitates legati quae sunt citerioris Hispaniae finitimae
Aquitaniae: inde auxilia ducesque arcessuntur. Quorum 4
adventu magna cum auctoritate et magna cum hominum
multitudine bellum gerere conantur. Duces vero ei deli- 5
guntur qui una cum Q. Sertorio omnis annos fuerant sum-
mamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Hi 6
consuetudine populi Romani loca capere, castra munire,
commeatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi 7
Crassus animadvertit, suas copias propter exiguitatem non
facile diduci, hostem et vagari et vias obsidere et castris
satis praesidi relinquere, ob eam causam minus commode
frumentum commeatumque sibi supportari, in dies hostium
numerum augeri, non cunctandum existimavit quin pugna
decertaret. Hac re ad consilium delata, ubi omnis idem 8
sentire intellexit, posterum diem pugnae constituit.

Prima luce productis omnibus copiis duplici acie insti- **24**
tuta, auxiliis in mediam aciem collectis, quid hostes consili
caperent exspectabat. Illi, etsi propter multitudinem et 2
veterem belli gloriam paucitatemque nostrorum se tuto
dimicaturos existimabant, tamen tutius esse arbitrabantur,
obsessis viis commeatu intercluso, sine ullo vulnere vic-
toria potiri; et, si propter inopiam rei frumentariae Romani 3
sese recipere coepissent, impeditos in agmine et sub sarcinis
infirmiore animo adoriri cogitabant. Hoc consilio probato 4
ab ducibus, productis Romanorum copiis, sese castris tene-
bant. Hac re perspecta Crassus, cum sua cunctatione 5
atque opinione timidiores hostes nostros milites alacriores
ad pugnandum effecissent atque omnium voces audirentur,
exspectari diutius non oportere quin ad castra iretur, cohor-
tatus suos omnibus cupientibus ad hostium castra contendit.

Ibi cum alii fossas complerent, alii multis telis coiectis **25**

12 diduci *ed. 14*: deduci *X*   19 coniectis *T*   29 timoris *Stephanus*

defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliaresque,
quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidi-
bus telisque subministrandis et ad aggerem caespitibus com-
portandis speciem atque opinionem pugnantium praeberent,
cum item ab hostibus constanter ac non timide pugnaretur
telaque ex loco superiore missa non frustra acciderent,
2 equites circumitis hostium castris Crasso renuntiaverunt
non eadem esse diligentia ab decumana porta castra munita
facilemque aditum habere.

26 Crassus equitum praefectos cohortatus, ut magnis praemiis
pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri velit ostendit.
2 Illi, ut erat imperatum, eductis eis cohortibus quae praesidio
castris relictae intritae ab labore erant, et longiore itinere
circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, om-
nium oculis mentibusque ad pugnam intentis celeriter ad
3 eas quas diximus munitiones pervenerunt atque his pro-
rutis prius in hostium castris constiterunt quam plane ab
4 eis videri aut quid rei gereretur cognosci posset. Tum vero
clamore ab ea parte audito, nostri redintegratis viribus,
quod plerumque in spe victoriae accidere consuevit, acrius
5 impugnare coeperunt. Hostes undique circumventi, de-
speratis omnibus rebus, se per munitiones deicere et fuga
6 salutem petere intenderunt. Quos equitatus apertissimis
campis consectatus ex milium L numero, quae ex Aquitania
Cantabrisque convenisse constabat, vix quarta parte relicta,
multa nocte se in castra recipit.

27 Hac audita pugna maxima pars Aquitaniae sese Crasso
dedidit obsidesque ultro misit; quo in numero fuerunt
Tarbelli, Bigerriones, Ptianii, Vocates, Tarusates, Elusates,
2 Gates, Ausci, Garumni, Sibuzates, Cocosates. Paucae ultimae
nationes anni tempore confisae, quod hiems suberat, hoc
facere neglexerunt.

12 iis *AB'* : hiis *M* : ·IIII· *β* 13 intritae *codd. deter.* : intrite *U* : interritae *αT* 16 prorutis *Faernus* : proruptis *X* 29 Elusates *cod. unus deter.* : flustates *X*

Eodem fere tempore Caesar, etsi prope exacta iam aestas **28**
erat, tamen, quod omni Gallia pacata Morini Menapiique
super erant qui in armis essent neque ad eum umquam
legatos de pace misissent, arbitratus id bellum celeriter con-
fici posse eo exercitum adduxit ; qui longe alia ratione ac
reliqui Galli bellum gerere coeperunt. Nam quod intel- 2
legebant maximas nationes quae proelio contendissent
pulsas superatasque esse, continentisque silvas ac paludes
habebant, eo se suaque omnia contulerunt. Ad quarum 3
initium silvarum cum Caesar pervenisset castraque munire
instituisset neque hostis interim visus esset, dispersis in
opere nostris subito ex omnibus partibus silvae evolaverunt
et in nostros impetum fecerunt. Nostri celeriter arma 4
ceperunt eosque in silvas reppulerunt et compluribus in-
terfectis longius impeditioribus locis secuti paucos ex suis
deperdiderunt.

Reliquis deinceps diebus Caesar silvas caedere instituit **29**
et, ne quis inermibus imprudentibusque militibus ab latere
impetus fieri posset, omnem eam materiam quae erat caesa
conversam ad hostem collocabat et pro vallo ad utrumque
latus exstruebat. Incredibili celeritate magno spatio paucis 2
diebus confecto, cum iam pecus atque extrema impedimenta
ab nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent, eiusmodi
sunt tempestates consecutae uti opus necessario intermit-
teretur et continuatione imbrium diutius sub pellibus
milites contineri non possent. Itaque vastatis omnibus 3
eorum agris, vicis aedificiisque incensis, Caesar exercitum
reduxit et in Aulercis Lexoviisque, reliquis item civitatibus
quae proxime bellum fecerant, in hibernis collocavit.

29 proxime *T*: maxime *a*

C. IVLI CAESARIS

COMMENTARIORVM

DE BELLO GALLICO

LIBER QVARTVS

Ea quae secuta est hieme, qui fuit annus Cn. Pompeio 1
M. Crasso consulibus, Usipetes Germani et item Tencteri
magna cum multitudine hominum flumen Rhenum transie-
runt non longe a mari quo Rhenus influit. Causa trans- 2
eundi fuit quod ab Suebis compluris annos exagitati bello
premebantur et agri cultura prohibebantur. Sueborum gens 3
est longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium.
Hi centum pagos habere dicuntur, ex quibus quot annis 4
singula milia armatorum bellandi causa ex finibus educunt.
Reliqui qui domi manserunt se atque illos alunt; hi 5
rursus in vicem anno post in armis sunt, illi domi remanent.
Sic neque agri cultura nec ratio atque usus belli intermit- 6
titur. Sed privati ac separati agri apud eos nihil est, neque 7
longius anno remanere uno in loco incolendi causa licet.
Neque multum frumento sed maximam partem lacte atque 8
pecore vivunt, multumque sunt in venationibus; quae res et 9
cibi genere et cotidiana exercitatione et libertate vitae, quod
a pueris nullo officio aut disciplina assuefacti nihil omnino
contra voluntatem faciant, et vires alit et immani corporum
magnitudine homines efficit. Atque in eam se consuetu- 10
dinem adduxerunt ut locis frigidissimis neque vestitus

praeter pellis haberent quicquam, quarum propter exiguitatem magna est corporis pars aperta, et lavantur in fluminibus.

2 Mercatoribus est aditus magis eo ut quae bello ceperint
quibus vendant habeant, quam quo ullam rem ad se impor-
2 tari desiderent. Quin etiam iumentis, quibus maxime Galli
delectantur quaeque impenso parant pretio, Germani importatis his non utuntur, sed quae sunt apud eos nata, prava atque deformia, haec cotidiana exercitatione summi ut sint
3 laboris efficiunt. Equestribus proeliis saepe ex equis desiliunt ac pedibus proeliantur equosque eodem remanere vestigio assuefecerunt, ad quos se celeriter cum usus est
4 recipiunt; neque eorum moribus turpius quicquam aut
5 inertius habetur quam ephippiis uti. Itaque ad quemvis
numerum ephippiatorum equitum quamvis pauci adire
6 audent. Vinum ad se omnino importari non sinunt, quod
ea re ad laborem ferendum remollescere homines atque effeminari arbitrantur.

3 Publice maximam putant esse laudem quam latissime a suis finibus vacare agros: hac re significari magnum
2 numerum civitatum suam vim sustinere non posse. Itaque
una ex parte a Suebis circiter milia passuum sescenta agri
3 vacare dicuntur. Ad alteram partem succedunt Ubii,
quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est captus Germanorum, et †paulo quam sunt eiusdem generis et ceteris humaniores†, propterea quod Rhenum attingunt multumque ad eos mercatores ventitant, et ipsi propter
4 propinquitatem quod Gallicis sunt moribus assuefacti. Hos
cum Suebi multis saepe bellis experti propter amplitudinem gravitatemque civitatis finibus expellere non potuissent, tamen vectigalis sibi fecerunt ac multo humiliores infirmioresque redegerunt.

2 lavantur *X*: lavarentur *Nipperdey* 25 sunt *del. Frigell* et ceteris *X*: ceteri sunt *Frigell* 28 quod *del. Heller*

In eadem causa fuerunt Usipetes et Tencteri, quos supra **4**
diximus, qui compluris annos Sueborum vim sustinuerunt,
ad extremum tamen agris expulsi et multis locis Germaniae
triennium vagati ad Rhenum pervenerunt; quas regiones 2
Menapii incolebant et ad utramque ripam fluminis agros,
aedificia, vicosque habebant; sed tantae multitudinis aditu 3
perterriti ex eis aedificiis quae trans flumen habuerant
demigraverunt, et cis Rhenum dispositis praesidiis Germanos
transire prohibebant. Illi omnia experti, cum neque vi 4
contendere propter inopiam navium neque clam transire
propter custodias Menapiorum possent, reverti se in suas
sedes regionesque simulaverunt et tridui viam progressi
rursus reverterunt, atque omni hoc itinere una nocte 5
equitatu confecto inscios inopinantisque Menapios oppres-
serunt, qui de Germanorum discessu per exploratores 6
certiores facti sine metu trans Rhenum in suos vicos remi-
graverant. His interfectis navibusque eorum occupatis, 7
prius quam ea pars Menapiorum quae citra Rhenum erat
certior fieret, flumen transierunt, atque omnibus eorum
aedificiis occupatis reliquam partem hiemis se eorum copiis
aluerunt.

His de rebus Caesar certior factus et infirmitatem Gal- **5**
lorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles et
novis plerumque rebus student, nihil his committendum
existimavit. Est enim hoc Gallicae consuetudinis uti et 2
viatores etiam invitos consistere cogant et quod quisque
eorum de quaque re audierit aut cognoverit quaerant, et
mercatores in oppidis vulgus circumsistat, quibusque ex
regionibus veniant quasque ibi res cognoverint pronuntiare
cogant. His rebus atque auditionibus permoti de summis 3
saepe rebus consilia ineunt quorum eos in vestigio paenitere
necesse est, cum incertis rumoribus serviant et plerique ad
voluntatem eorum ficta respondeant.

18 erat α : qui (quieta *Scaliger*) in suis sedibus erat β 25 autem *RJ*

6 Qua consuetudine cognita Caesar, ne graviori bello
occurreret, maturius quam consuerat ad exercitum profi-
2 ciscitur. Eo cum venisset, ea quae fore suspicatus erat
3 facta cognovit: missas legationes ab non nullis civitatibus
ad Germanos invitatosque eos uti ab Rheno discederent,
4 omniaque quae postulassent ab se fore parata. Qua spe
adducti Germani latius vagabantur et in finis Eburonum et
Condrusorum, qui sunt Treverorum clientes, pervenerant.
5 Principibus Galliae evocatis, Caesar ea quae cognoverat
dissimulanda sibi existimavit, eorumque animis permulsis et
confirmatis equitatuque imperato bellum cum Germanis
gerere constituit.

7 Re frumentaria comparata equitibusque delectis, iter in
ea loca facere coepit, quibus in locis esse Germanos audie-
2 bat. A quibus cum paucorum dierum iter abesset, legati
3 ab his venerunt, quorum haec fuit oratio: Germanos neque
priores populo Romano bellum inferre neque tamen
recusare, si lacessantur, quin armis contendant, quod
Germanorum consuetudo haec sit a maioribus tradita, qui-
cumque bellum inferant, resistere neque deprecari. Haec
4 tamen dicere, venisse invitos, eiectos domo; si suam gratiam
Romani velint, posse eis utilis esse amicos; vel sibi agros
attribuant vel patiantur eos tenere quos armis possederint:
5 sese unis Suebis concedere, quibus ne di quidem immortales
pares esse possint; reliquum quidem in terris esse neminem
quem non superare possint.

8 Ad haec quae visum est Caesar respondit; sed exitus fuit
orationis: sibi nullam cum his amicitiam esse posse, si in
2 Gallia remanerent; neque verum esse, qui suos finis tueri
non potuerint alienos occupare; neque ullos in Gallia
vacare agros qui dari tantae praesertim multitudini sine
3 iniuria possint; sed licere, si velint, in Ubiorum finibus
considere, quorum sint legati apud se et de Sueborum

9 evocatis *β*: vocatis *α* 24 nec liquidẽ *U*: ne dii quidem *αT*

iniuriis querantur et a se auxilium petant: hoc se Ubiis
imperaturum.

Legati haec se ad suos relaturos dixerunt et re deliberata **9**
post diem tertium ad Caesarem reversuros: interea ne
propius se castra moveret petierunt. Ne id quidem Caesar 2
ab se impetrari posse dixit. Cognoverat enim magnam 3
partem equitatus ab eis aliquot diebus ante praedandi
frumentandique causa ad Ambivaritos trans Mosam missam:
hos exspectari equites atque eius rei causa moram in-
terponi arbitrabatur.

Mosa profluit ex monte Vosego, qui est in finibus Lingo- **10**
num, et parte quadam ex Rheno recepta, quae appellatur
Vacalus, insulam efficit Batavorum, neque longius ab 2
Oceano milibus passuum LXXX in Rhenum influit. Rhenus 3
autem oritur ex Lepontiis, qui Alpis incolunt, et longo
spatio per finis Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum,
Mediomatricum, Tribocorum, Treverorum citatus fertur et, 4
ubi Oceano appropinquavit, in pluris defluit partis, multis
ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna a feris
barbarisque nationibus incolitur, ex quibus sunt qui piscibus 5
atque ovis avium vivere existimantur, multisque capitibus in
Oceanum influit.

Caesar cum ab hoste non amplius passuum XII milibus **11**
abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur; qui
in itinere congressi magnopere ne longius progrederetur
orabant. Cum id non impetrassent, petebant uti ad eos 2
equites qui agmen antecessissent praemitteret eosque
pugna prohiberet, sibique ut potestatem faceret in Ubios
legatos mittendi; quorum si principes ac senatus sibi 3
iure iurando fidem fecisset, ea condicione quae a Caesare
ferretur se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi

1 se Ubiis λ: suebis α: se ab ubiis β   13 insulam *Aldus*: insulamque *MT*: insulam quae *AB*   *post* Batavorum *add.* in Oceanum influit *X*: *del. Aldus*   22 defluit α: diffluit β

4 tridui spatium daret. Haec omnia Caesar eodem illo
pertinere arbitrabatur ut tridui mora interposita equites
eorum qui abessent reverterentur; tamen sese non longius
milibus passuum quattuor aquationis causa processurum eo
5 die dixit: huc postero die quam frequentissimi convenirent,
6 ut de eorum postulatis cognosceret. Interim ad praefectos
qui cum omni equitatu antecesserant mittit qui nuntiarent
ne hostis proelio lacesserent et, si ipsi lacesserentur, sus-
tinerent quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

12 At hostes, ubi primum nostros equites conspexerunt,
quorum erat v̄ numerus, cum ipsi non amplius octingentos
equites haberent, quod ei qui frumentandi causa ierant trans
Mosam nondum redierant, nihil timentibus nostris, quod
legati eorum paulo ante a Caesare discesserant atque is
dies indutiis erat ab his petitus, impetu facto celeriter
2 nostros perturbaverunt; rursus resistentibus, consuetudine
sua ad pedes desiluerunt, suffossis equis compluribusque
nostris deiectis reliquos in fugam coiecerunt atque ita
perterritos egerunt ut non prius fuga desisterent quam in
3 conspectum agminis nostri venissent. In eo proelio ex
4 equitibus nostris interficiuntur quattuor et LXX, in his vir
fortissimus Piso Aquitanus, amplissimo genere natus, cuius
avus in civitate sua regnum obtinuerat, amicus ab senatu
5 nostro appellatus. Hic cum fratri intercluso ab hostibus
auxilium ferret, illum ex periculo eripuit, ipse equo vulnerato
6 deiectus quoad potuit fortissime restitit: cum circumventus
multis vulneribus acceptis cecidisset atque id frater, qui
iam proelio excesserat, procul animadvertisset, incitato equo
se hostibus obtulit atque interfectus est.

13 Hoc facto proelio, Caesar neque iam sibi legatos au-
diendos neque condiciones accipiendas arbitrabatur ab eis
qui per dolum atque insidias petita pace ultro bellum in-
2 tulissent: exspectare vero, dum hostium copiae augerentur
equitatusque reverteretur, summae dementiae esse iudicabat

et, cognita Gallorum infirmitate, quantum iam apud eos 3
hostes uno proelio auctoritatis essent consecuti sentiebat;
quibus ad consilia capienda nihil spati dandum existimabat.
His constitutis rebus et consilio cum legatis et quaestore 4
communicato, ne quem diem pugnae praetermitteret oppor-
tunissime res accidit, quod postridie eius diei mane eadem
et perfidia et simulatione usi Germani frequentes, omnibus
principibus maioribusque natu adhibitis, ad eum in castra
venerunt, simul, ut dicebatur, sui purgandi causa, quod 5
contra atque esset dictum et ipsi petissent, proelium pridie
commisissent, simul ut, si quid possent, de indutiis fallendo
impetrarent. Quos sibi Caesar oblatos gavisus, illos retineri 6
iussit, ipse omnis copias castris eduxit equitatumque, quod
recenti proelio perterritum esse existimabat, agmen subse-
qui iussit.

Acie triplici instituta et celeriter octo milium itinere **14**
confecto, prius ad hostium castra pervenit quam quid
ageretur Germani sentire possent. Qui omnibus rebus 2
subito perterriti, et celeritate adventus nostri et discessu
suorum, neque consili habendi neque arma capiendi spatio
dato perturbantur, copiasne adversus hostem ducere, an
castra defendere, an fuga salutem petere praestaret. Quorum 3
timor cum fremitu et concursu significaretur, milites nostri
pristini diei perfidia incitati in castra irruperunt. Quo loco 4
qui celeriter arma capere potuerunt paulisper nostris resti-
terunt atque inter ~~carros~~ impedimenta~~que~~ proelium com-
miserunt: at reliqua multitudo puerorum mulierumque 5
(nam cum omnibus suis domo excesserant Rhenumque
transierant) passim fugere coepit; ad quos consectandos
Caesar equitatum misit.

Germani, post tergum clamore audito, cum suos interfici **15**
viderent, armis abiectis signisque militaribus relictis se ex
castris eiecerunt; et cum ad confluentem Mosae et Rheni 2

5–6 opportunissima β 12 gavisus β : gravius α

pervenissent, reliqua fuga desperata, magno numero inter-
fecto, reliqui se in flumen praecipitaverunt atque ibi timore,
3 lassitudine, vi fluminis oppressi perierunt. Nostri ad unum
omnes incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli timore,
cum hostium numerus capitum CCCCXXX milium fuisset, se
4 in castra receperunt. Caesar eis quos in castris retinuerat
5 discedendi potestatem fecit. Illi supplicia cruciatusque
Gallorum veriti quorum agros vexaverant remanere se apud
eum velle dixerunt. His Caesar libertatem concessit.

16 Germanico bello confecto, multis de causis Caesar statuit
sibi Rhenum esse transeundum; quarum illa fuit iustissima
quod, cum videret Germanos tam facile impelli ut in
Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, cum
intellegerent et posse et audere populi Romani exercitum
2 Rhenum transire. Accessit etiam quod illa pars equitatus
Usipetum et Tencterorum, quam supra commemoravi prae-
dandi frumentandique causa Mosam transisse neque proelio
interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in finis
3 Sugambrorum receperat seque cum eis coniunxerat. Ad
quos cum Caesar nuntios misisset qui postularent eos qui
sibi Galliaeque bellum intulissent sibi dederent, responde-
4 runt: populi Romani imperium Rhenum finire: si se invito
Germanos in Galliam transire non aequum existimaret, cur
sui quicquam esse imperi aut potestatis trans Rhenum
5 postularet? Ubii autem, qui uni ex Transrhenanis ad
Caesarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides de-
derant, magnopere orabant ut sibi auxilium ferret, quod
6 graviter ab Suebis premerentur; vel, si id facere occupa-
tionibus rei publicae prohiberetur, exercitum modo Rhenum
transportaret: id sibi *ad* auxilium spemque reliqui temporis
7 satis futurum. Tantum esse nomen atque opinionem eius
exercitus Ariovisto pulso et hoc novissimo proelio facto
etiam ad ultimas Germanorum nationes, uti opinione et

30 ad *add. Aldus*

amicitia populi Romani tuti esse possint. Navium magnam 8
copiam ad transportandum exercitum pollicebantur.

Caesar his de causis quas commemoravi Rhenum trans- **17**
ire decreverat, sed navibus transire neque satis tutum esse
arbitrabatur neque suae neque populi Romani dignitatis
esse statuebat. Itaque, etsi summa difficultas faciendi pontis 2
proponebatur propter latitudinem, rapiditatem, altitudinem-
que fluminis, tamen id sibi contendendum aut aliter non
traducendum exercitum existimabat. Rationem pontis hanc
instituit. Tigna bina sesquipedalia paulum ab imo praeacuta, 3
dimensa ad altitudinem fluminis, intervallo pedum duorum
inter se iungebat. Haec cum machinationibus immissa in 4
flumen defixerat fistucisque adegerat, non sublicae modo
derecte ad perpendiculum sed prone ac fastigate, ut secun-
dum naturam fluminis procumberent, eis item contraria duo 5
ad eundem modum iuncta intervallo pedum quadragenum
ab inferiore parte contra vim atque impetum fluminis con-
versa statuebat. Haec utraque insuper bipedalibus trabibus 6
immissis, quantum eorum tignorum iunctura distabat, binis
utrimque fibulis ab extrema parte distinebantur; quibus 7
disclusis atque in contrariam partem revinctis, tanta erat
operis firmitudo atque ea rerum natura ut, quo maior vis
aquae se incitavisset, hoc artius inligata tenerentur. Haec 8
derecta materia iniecta contexebantur ac longuriis crati-
busque consternebantur; ac nihilo setius sublicae et ad 9
inferiorem partem fluminis oblique agebantur, quae pro
ariete subiectae et cum omni opere coniunctae vim fluminis
exciperent, et aliae item supra pontem mediocri spatio ut, 10
si arborum trunci sive naves deiciendi operis essent a bar-
baris missae, his defensoribus earum rerum vis minueretur
neu ponti nocerent.

Diebus decem, quibus materia coepta erat comportari, **18**
omni opere effecto, exercitus traducitur. Caesar, ad utram- 2
que partem pontis firmo praesidio relicto, in finis Sugam-

3 brorum contendit. Interim a compluribus civitatibus ad eum legati veniunt, quibus pacem atque amicitiam petentibus liberaliter respondit obsidesque ad se adduci iubet.
4 Sugambri, ex eo tempore quo pons institui coeptus est fuga comparata, hortantibus eis quos ex Tencteris atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis excesserant suaque omnia exportaverant seque in solitudinem ac silvas abdiderant.

19 Caesar paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus vicis aedificiisque incensis frumentisque succisis, se in finis Ubiorum recepit atque eis auxilium suum pollicitus, si ab
2 Suebis premerentur, haec ab eis cognovit: Suebos, postea quam per exploratores pontem fieri comperissent, more suo concilio habito nuntios in omnis partis dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores, suaque omnia in silvis deponerent, atque omnes qui arma ferre possent unum
3 in locum convenirent: hunc esse delectum medium fere regionum earum quas Suebi obtinerent: hic Romanorum
4 adventum exspectare atque ibi decertare constituisse. Quod ubi Caesar comperit, omnibus rebus eis confectis, quarum rerum causa traducere exercitum constituerat, ut Germanis metum iniceret, ut Sugambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino decem et octo trans Rhenum consumptis, satis et ad laudem et ad utilitatem profectum arbitratus se in Galliam recepit pontemque rescidit.

20 Exigua parte aestatis reliqua Caesar, etsi in his locis, quod omnis Gallia ad septentriones vergit, maturae sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit, quod omnibus fere Gallicis bellis hostibus nostris inde sumministrata auxilia
2 intellegebat et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret, tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modo insulam adisset et genus hominum perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset; quae omnia fere Gallis erant incognita.
3 Neque enim temere praeter mercatores illo adiit quisquam

9 succisis *M corr.*: succensis *cett.* 26 septem trionem *B′*

neque eis ipsis quicquam praeter oram maritimam atque
eas regiones quae sunt contra Gallias notum est. Itaque 4
vocatis ad se undique mercatoribus, neque quanta esset
insulae magnitudo, neque quae aut quantae nationes inco-
lerent, neque quem usum belli haberent aut quibus institutis
uterentur, neque qui essent ad maiorum navium multitu-
dinem idonei portus reperire poterat.

Ad haec cognoscenda, prius quam periclum faceret, **21**
idoneum esse arbitratus C. Volusenum cum navi longa
praemittit. Huic mandat ut exploratis omnibus rebus ad 2
se quam primum revertatur. Ipse cum omnibus copiis in 3
Morinos proficiscitur, quod inde erat brevissimus in Britan-
niam traiectus. Huc navis undique ex finitimis regionibus 4
et quam superiore aestate ad Veneticum bellum effecerat
classem iubet convenire. Interim, consilio eius cognito 5
et per mercatores perlato ad Britannos, a compluribus
insulae civitatibus ad eum legati veniunt qui polliceantur
obsides dare atque imperio populi Romani obtemperare.
Quibus auditis, liberaliter pollicitus hortatusque ut in ea 6
sententia permanerent, eos domum remittit et cum eis una 7
Commium, quem ipse Atrebatibus superatis regem ibi
constituerat, cuius et virtutem et consilium probabat et
quem sibi fidelem esse arbitrabatur cuiusque auctoritas
in his regionibus magni habebatur, mittit. Huic imperat 8
quas possit adeat civitates horteturque ut populi Romani
fidem sequantur seque celeriter eo venturum nuntiet.
Volusenus, perspectis regionibus omnibus quantum ei 9
facultatis dari potuit qui navi egredi ac se barbaris com-
mittere non auderet, quinto die ad Caesarem revertitur,
quaeque ibi perspexisset renuntiat.

Dum in his locis Caesar navium parandarum causa mora- **22**
tur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt qui
se de superioris temporis consilio excusarent, quod homines

8 peric^v^lum *B*   28 facultas *A*

barbari et nostrae consuetudinis imperiti bellum populo
Romano fecissent, seque ea quae imperasset facturos polli-
2 cerentur. Hoc sibi Caesar satis opportune accidisse arbi-
tratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat
neque belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat
neque has tantularum rerum occupationes Britanniae ante-
ponendas iudicabat, magnum eis numerum obsidum imperat:
3 quibus adductis eos in fidem recepit. Navibus circiter
LXXX onerariis coactis contractisque, quod satis esse ad
duas transportandas legiones existimabat, quod praeterea
navium longarum habebat quaestori, legatis, praefectisque
4 distribuit. Huc accedebant XVIII onerariae naves, quae
ex eo loco ab milibus passuum octo vento tenebantur
quo minus in eundem portum venire possent: has equi-
5 tibus distribuit. Reliquum exercitum Q. Titurio Sabino
et L. Aurunculeio Cottae legatis in Menapios atque
in eos pagos Morinorum ab quibus ad eum legati non
6 venerant ducendum dedit; P. Sulpicium Rufum legatum
cum eo praesidio quod satis esse arbitrabatur portum
tenere iussit.

23 His constitutis rebus, nactus idoneam ad navigandum
tempestatem tertia fere vigilia solvit equitesque in ulte-
riorem portum progredi et navis conscendere et se sequi
2 iussit. A quibus cum paulo tardius esset administratum,
ipse hora circiter diei quarta cum primis navibus Britan-
niam attigit atque ibi in omnibus collibus expositas hos-
3 tium copias armatas conspexit. Cuius loci haec erat natura,
atque ita montibus angustis mare continebatur, uti ex locis
4 superioribus in litus telum adigi posset. Hunc ad egre-
diendum nequaquam idoneum locum arbitratus, dum reli-
quae naves eo convenirent ad horam nonam in ancoris

2 pollicerentur *β* : pollicentur *α* 6 tantularum *β* : tantarum *α*
9 LXXX *β* *Orosius* vi. 9 : octingentis octingenta *A* : ·DCCC·LXXX· *M* :
octingentis octoginta *B′*

exspectavit. Interim, legatis tribunisque militum convocatis, 5
et quae ex Voluseno cognosset et quae fieri vellet ostendit;
monuitque, ut rei militaris ratio, maxime ut maritimae res
postularent, ut quae celerem atque instabilem motum
haberent, ad nutum et ad tempus omnes res ab eis admini-
strarentur. His dimissis, et ventum et aestum uno tempore 6
nactus secundum, dato signo et sublatis ancoris, circiter
milia passuum septem ab eo loco progressus aperto ac
plano litore navis constituit.

At barbari, consilio Romanorum cognito praemisso equi- **24**
tatu et essedariis, quo plerumque genere in proeliis uti
consuerunt, reliquis copiis subsecuti nostros navibus egredi
prohibebant. Erat ob has causas summa difficultas, quod 2
naves propter magnitudinem nisi in alto constitui non
poterant, militibus autem, ignotis locis, impeditis manibus,
magno et gravi onere armorum oppressis, simul et de
navibus desiliendum et in fluctibus consistendum et cum
hostibus erat pugnandum, cum illi aut ex arido aut paulum 3
in aquam progressi, omnibus membris expeditis, notissimis
locis, audacter tela coicerent et equos insuefactos incitarent.
Quibus rebus nostri perterriti atque huius omnino generis 4
pugnae imperiti, non eadem alacritate ac studio quo in
pedestribus uti proeliis consuerant utebantur.

Quod ubi Caesar animadvertit, navis longas, quarum et **25**
species erat barbaris inusitatior et motus ad usum expe-
ditior, paulum removeri ab onerariis navibus et remis
incitari et ad latus apertum hostium constitui atque inde
fundis, sagittis, tormentis hostis propelli ac summoveri
iussit; quae res magno usui nostris fuit. Nam et navium 2
figura et remorum motu et inusitato genere tormentorum
permoti barbari constiterunt ac paulum modo pedem ret-
tulerunt. Atque nostris militibus cunctantibus, maxime 3
propter altitudinem maris, qui decimae legionis aquilam

4 quae *Lipsius*: quā *X* 16 oppressis *del. Madvig* 19 expediti *B'*

ferebat, contestatus deos, ut ea res legioni feliciter eveniret,
'Desilite,' inquit, 'milites, nisi vultis aquilam hostibus
prodere: ego certe meum rei publicae atque imperatori
4 officium praestitero.' Hoc cum voce magna dixisset, se ex
5 navi proiecit atque in hostis aquilam ferre coepit. Tum nostri
cohortati inter se, ne tantum dedecus admitteretur, universi
6 ex navi desiluerunt. Hos item ex †proximis primis† navibus
cum conspexissent, subsecuti hostibus appropinquarunt.

26 Pugnatum est ab utrisque acriter. Nostri tamen, quod
neque ordines servare neque firmiter insistere neque
signa subsequi poterant atque alius alia ex navi quibus-
cumque signis occurrerat se aggregabat, magnopere per-
2 turbabantur; hostes vero, notis omnibus vadis, ubi ex
litore aliquos singularis ex navi egredientis conspexerant,
3 incitatis equis impeditos adoriebantur, plures paucos circum-
sistebant, alii ab latere aperto in universos tela coicie-
4 bant. Quod cum animadvertisset Caesar, scaphas longarum
navium, item speculatoria navigia militibus compleri iussit
et, quos laborantis conspexerat, his subsidia summittebat.
5 Nostri, simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis,
in hostis impetum fecerunt atque eos in fugam dederunt;
neque longius prosequi potuerunt, quod equites cursum
tenere atque insulam capere non potuerant. Hoc unum
ad pristinam fortunam Caesari defuit.

27 Hostes proelio superati, simul atque se ex fuga receperunt,
statim ad Caesarem legatos de pace miserunt; obsides
daturos quaeque imperasset sese facturos polliciti sunt.
2 Una cum his legatis Commius Atrebas venit, quem supra
demonstraveram a Caesare in Britanniam praemissum.
3 Hunc illi e navi egressum, cum ad eos oratoris modo
Caesaris mandata deferret, comprehenderant atque in vin-

2 milites α: commilitones β 7 primis *del. Hotomannus*: primi *Madvig* 23 potuerant *Lipsius*: potuerunt *X* 27 sese facturos β: facturos esse α

cula coiecerant: tum proelio facto remiserunt. In petenda 4
pace eius rei culpam in multitudinem coiecerunt et propter
imprudentiam ut ignosceretur petiverunt. Caesar questus 5
quod, cum ultro in continentem legatis missis pacem ab
se petissent, bellum sine causa intulissent, ignoscere im-
prudentiae dixit obsidesque imperavit; quorum illi partem 6
statim dederunt, partem ex longinquioribus locis accersitam
paucis diebus sese daturos dixerunt. Interea suos remi- 7
grare in agros iusserunt, principesque undique convenire
et se civitatesque suas Caesari commendare coeperunt.

His rebus pace confirmata, post diem quartum quam **28**
est in Britanniam ventum naves XVIII, de quibus supra
demonstratum est, quae equites sustulerant, ex superiore
portu leni vento solverunt. Quae cum appropinquarent 2
Britanniae et ex castris viderentur, tanta tempestas subito
coorta est ut nulla earum cursum tenere posset, sed aliae
eodem unde erant profectae referrentur, aliae ad inferiorem
partem insulae, quae est propius solis occasum, magno sui
cum periculo deicerentur; quae tamen, ancoris iactis, cum 3
fluctibus complerentur, necessario adversa nocte in altum
provectae, continentem petierunt.

Eadem nocte accidit ut esset luna plena, qui dies mari- **29**
timos aestus maximos in Oceano efficere consuevit, nos-
trisque id erat incognitum. Ita uno tempore et longas 2
navis, quibus Caesar exercitum transportandum curaverat
quasque in aridum subduxerat, aestus compleverat et
onerarias, quae ad ancoras erant deligatae, tempestas ad-
flictabat, neque ulla nostris facultas aut administrandi aut
auxiliandi dabatur. Compluribus navibus fractis, reliquae 3
cum essent funibus, ancoris, reliquisque armamentis amissis
ad navigandum inutiles, magna, id quod necesse erat
accidere, totius exercitus perturbatio facta est. Neque 4
enim naves erant aliae quibus reportari possent, et omnia
deerant quae ad reficiendas navis erant usui et, quod

omnibus constabat hiemare in Gallia oportere, frumentum
his in locis in hiemem provisum non erat.

30 Quibus rebus cognitis, principes Britanniae, qui post
proelium ad Caesarem convenerant, inter se collocuti, cum
equites et navis et frumentum Romanis deesse intellegerent
et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent,
quae hoc erant etiam angustiora quod sine impedimentis
2 Caesar legiones transportaverat, optimum factu esse duxe-
runt, rebellione facta, frumento commeatuque nostros pro-
hibere et rem in hiemem producere, quod eis superatis aut
reditu interclusis neminem postea belli inferendi causa in
3 Britanniam transiturum confidebant. Itaque, rursus con-
iuratione facta, paulatim ex castris discedere ac suos clam
ex agris deducere coeperunt.

31 At Caesar, etsi nondum eorum consilia cognoverat, tamen
et ex eventu navium suarum et ex eo quod obsides dare
2 intermiserant fore id quod accidit suspicabatur. Itaque
ad omnis casus subsidia comparabat. Nam et frumentum
ex agris cotidie in castra conferebat et, quae gravissime
adflictae erant naves, earum materia atque aere ad reliquas
reficiendas utebatur et quae ad eas res erant usui ex con-
3 tinenti comportari iubebat. Itaque, cum summo studio
a militibus administraretur, XII navibus amissis, reliquis ut
navigari commode posset effecit.

32 Dum ea geruntur, legione ex consuetudine una frumen-
tatum missa quae appellabatur septima, neque ulla ad id
tempus belli suspicione interposita, cum pars hominum in
agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret, ei qui pro
portis castrorum in statione erant Caesari nuntiaverunt
pulverem maiorem quam consuetudo ferret in ea parte
2 videri quam in partem legio iter fecisset. Caesar id quod
erat suspicatus, aliquid novi a barbaris initum consili,
cohortis quae in stationibus erant secum in eam partem

1 hiemare α : hiemari β   13 ac *ed. pr.* : aut α : et β

proficisci, ex reliquis duas in stationem cohortis succedere,
reliquas armari et confestim sese subsequi iussit. Cum 3
paulo longius a castris processisset, suos ab hostibus premi
atque aegre sustinere et conferta legione ex omnibus par-
tibus tela coici animadvertit. Nam quod omni ex reliquis 4
partibus demesso frumento pars una erat reliqua, suspicati
hostes huc nostros esse venturos noctu in silvis delituerant;
tum dispersos, depositis armis in metendo occupatos subito 5
adorti, paucis interfectis reliquos incertis ordinibus pertur-
baverant, simul equitatu atque essedis circumdederant.

Genus hoc est ex essedis pugnae. Primo per omnis partis **33**
perequitant et tela coiciunt atque ipso terrore equorum et
strepitu rotarum ordines plerumque perturbant et, cum se
inter equitum turmas insinuaverunt, ex essedis desiliunt et
pedibus proeliantur. Aurigae interim paulatim ex proelio 2
excedunt atque ita currus collocant ut, si illi a multitudine
hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant.
Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum in proeliis 3
praestant, ac tantum usu cotidiano et exercitatione efficiunt
uti in declivi ac praecipiti loco incitatos equos sustinere
et brevi moderari ac flectere et per temonem percurrere et
in iugo insistere et se inde in currus citissime recipere
consuerint.

Quibus rebus perturbatis nostris novitate pugnae tempore **34**
opportunissimo Caesar auxilium tulit: namque eius adventu
hostes constiterunt, nostri se ex timore receperunt. Quo 2
facto, ad lacessendum et ad committendum proelium alie-
num esse tempus arbitratus suo se loco continuit et, brevi
tempore intermisso, in castra legiones reduxit. Dum haec 3
geruntur, nostris omnibus occupatis, qui erant in agris
reliqui discesserunt. Secutae sunt continuos compluris 4
dies tempestates quae et nostros in castris continerent et
hostem a pugna prohiberent. Interim barbari nuntios in 5
omnis partis dimiserunt paucitatemque nostrorum militum

suis praedicaverunt et quanta praedae faciendae atque in
perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris
6 expulissent, demonstraverunt. His rebus celeriter magna
multitudine peditatus equitatusque coacta ad castra vene-
runt.

35 Caesar etsi idem quod superioribus diebus acciderat
fore videbat, ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum
effugerent, tamen nactus equites circiter xxx, quos Commius
Atrebas, de quo ante dictum est, secum transportaverat,
2 legiones in acie pro castris constituit. Commisso proelio,
diutius nostrorum militum impetum hostes ferre non po-
3 tuerunt ac terga verterunt. Quos tanto spatio secuti
quantum cursu et viribus efficere potuerunt, compluris ex
eis occiderunt, deinde omnibus longe lateque aedificiis
incensis se in castra receperunt.

36 Eodem die legati ab hostibus missi ad Caesarem de pace
2 venerunt. His Caesar numerum obsidum quem ante im-
peraverat duplicavit eosque in continentem adduci iussit,
quod propinqua die aequinocti infirmis navibus hiemi
3 navigationem subiciendam non existimabat. Ipse idoneam
tempestatem nactus paulo post mediam noctem navis solvit,
4 quae omnes incolumes ad continentem pervenerunt; sed ex
eis onerariae duae eosdem quos reliqui portus capere non
potuerunt et paulo infra delatae sunt.

37 Quibus ex navibus cum essent expositi milites circiter
trecenti atque in castra contenderent, Morini, quos Caesar
in Britanniam proficiscens pacatos reliquerat, spe praedae
adducti primo non ita magno suorum numero circumste-
terunt ac, si sese interfici nollent, arma ponere iusserunt.
2 Cum illi orbe facto sese defenderent, celeriter ad clamorem
hominum circiter milia sex convenerunt. Qua re nuntiata,
3 Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. In-
terim nostri milites impetum hostium sustinuerunt atque
amplius horis quattuor fortissime pugnaverunt et paucis

vulneribus acceptis compluris ex his occiderunt. Postea 4
vero quam equitatus noster in conspectum venit, hostes
abiectis armis terga verterunt magnusque eorum numerus
est occisus.

Caesar postero die T. Labienum legatum cum eis **38**
legionibus quas ex Britannia reduxerat in Morinos qui
rebellionem fecerant misit. Qui cum propter siccitates 2
paludum quo se reciperent non haberent, quo superiore
anno perfugio erant usi, omnes fere in potestatem Labieni
pervenerunt. At Q. Titurius et L. Cotta legati, qui in 3
Menapiorum finis legiones duxerant, omnibus eorum agris
vastatis, frumentis succisis, aedificiis incensis, quod Menapii
se omnes in densissimas silvas abdiderant, se ad Caesarem
receperunt. Caesar in Belgis omnium legionum hiberna 4
constituit. Eo duae omnino civitates ex Britannia obsides
miserunt, reliquae neglexerunt. His rebus gestis, ex litteris 5
Caesaris dierum viginti supplicatio a senatu decreta est.

8 superiore anno perfuerant α: perfugio superiore anno erant β

C. IVLI CAESARIS

COMMENTARIORVM

DE BELLO GALLICO

LIBER QVINTVS

L. Domitio App. Claudio consulibus, discedens ab I
hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere consuerat,
legatis imperat quos legionibus praefecerat uti quam
plurimas possent hieme navis aedificandas veteresque re-
ficiendas curarent. Earum modum formamque demonstrat.
Ad celeritatem onerandi subductionesque paulo facit humi- 2
liores quam quibus in nostro mari uti consuevimus, atque
id eo magis quod propter crebras commutationes aestuum
minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat; ad onera, ad
multitudinem iumentorum transportandam paulo latiores
quam quibus in reliquis utimur maribus. Has omnis ac- 3
tuarias imperat fieri, quam ad rem multum humilitas adiuvat.
Ea quae sunt usui ad armandas navis ex Hispania apportari 4
iubet. Ipse, conventibus Galliae citerioris peractis, in Illy- 5
ricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem pro-
vinciae incursionibus vastari audiebat. Eo cum venisset, 6
civitatibus milites imperat certumque in locum convenire
iubet. Qua re nuntiata Pirustae legatos ad eum mittunt 7
qui doceant nihil earum rerum publico factum consilio;
seseque paratos esse demonstrant omnibus rationibus de

9 ac multitudinem β

8 iniuriis satisfacere. Percepta oratione eorum, Caesar ob-
sides imperat eosque ad certam diem adduci iubet; nisi
ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat.
9 Eis ad diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates
dat qui litem aestiment poenamque constituant.

2 His confectis rebus conventibusque peractis, in citeriorem
Galliam revertitur atque inde ad exercitum proficiscitur.
2 Eo cum venisset, circuitis omnibus hibernis, singulari mili-
tum studio in summa omnium rerum inopia circiter ses-
centas eius generis cuius supra demonstravimus navis et
longas XXVIII invenit instructas neque multum abesse ab eo
3 quin paucis diebus deduci possint. Collaudatis militibus
atque eis qui negotio praefuerant, quid fieri velit ostendit
atque omnis ad portum Itium convenire iubet, quo ex
portu commodissimum in Britanniam traiectum esse cog-
noverat, circiter milium passuum XXX transmissum a conti-
nenti. Huic rei quod satis esse visum est militum reliquit:
4 ipse cum legionibus expeditis IIII et equitibus DCCC in finis
Treverorum proficiscitur, quod hi neque ad concilia venie-
bant neque imperio parebant Germanosque Transrhenanos
sollicitare dicebantur.

3 Haec civitas longe plurimum totius Galliae equitatu valet
magnasque habet copias peditum Rhenumque, ut supra
2 demonstravimus, tangit. In ea civitate duo de principatu
3 inter se contendebant, Indutiomarus et Cingetorix; e quibus
alter, simul atque de Caesaris legionumque adventu cog-
nitum est, ad eum venit, se suosque omnis in officio futuros
neque ab amicitia populi Romani defecturos confirmavit,
4 quaeque in Treveris gererentur ostendit. At Indutiomarus
equitatum peditatumque cogere, eisque qui per aetatem in
armis esse non poterant in silvam Arduennam abditis, quae
ingenti magnitudine per medios finis Treverorum a flumine
Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare insti-
5 tuit. Sed postea quam non nulli principes ex ea civitate et

familiaritate Cingetorigis adducti et adventu nostri exercitus
perterriti ad Caesarem venerunt et de suis privatim rebus
ab eo petere coeperunt, quoniam civitati consulere non
possent, veritus ne ab omnibus desereretur Indutiomarus
legatos ad Caesarem mittit: sese idcirco ab suis discedere 6
atque ad eum venire noluisse quo facilius civitatem in
officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu plebs propter
imprudentiam laberetur. Itaque esse civitatem in sua potes- 7
tate seque, si Caesar permitteret, ad eum in castra venturum,
suas civitatisque fortunas eius fidei permissurum.

Caesar, etsi intellegebat qua de causa ea dicerentur **4**
quaeque eum res ab instituto consilio deterreret, tamen,
ne aestatem in Treveris consumere cogeretur omnibus ad
Britannicum bellum rebus comparatis, Indutiomarum ad se
cum ducentis obsidibus venire iussit. His adductis, in eis 2
filio propinquisque eius omnibus quos nominatim evo-
caverat, consolatus Indutiomarum hortatusque est uti in
officio maneret; nihilo tamen setius principibus Treverorum 3
ad se convocatis hos singillatim Cingetorigi conciliavit: quod
cum merito eius a se fieri intellegebat, tum magni interesse
arbitrabatur eius auctoritatem inter suos quam plurimum
valere, cuius tam egregiam in se voluntatem perspexisset.
Id tulit factum graviter Indutiomarus, suam gratiam inter 4
suos minui, et qui iam ante inimico in nos animo fuisset
multo gravius hoc dolore exarsit.

His rebus constitutis, Caesar ad portum Itium cum **5**
legionibus pervenit. Ibi cognoscit LX navis, quae in Meldis 2
factae erant, tempestate reiectas cursum tenere non potuisse
atque eodem unde erant profectae revertisse: reliquas
paratas ad navigandum atque omnibus rebus instructas
invenit. Eodem equitatus totius Galliae convenit, numero 3
milium quattuor, principesque ex omnibus civitatibus; ex 4
quibus perpaucos, quorum in se fidem perspexerat, relin-

4 possent *codd. quattuor deter.* : posset *X*

quere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decre-
verat, quod, cum ipse abesset, motum Galliae verebatur.

6 Erat una cum ceteris Dumnorix Aeduus, de quo ante
ab nobis dictum est. Hunc secum habere in primis con-
stituerat, quod eum cupidum rerum novarum, cupidum
imperi, magni animi, magnae inter Gallos auctoritatis
2 cognoverat. Accedebat huc quod in concilio Aeduorum
Dumnorix dixerat sibi a Caesare regnum civitatis deferri;
quod dictum Aedui graviter ferebant, neque recusandi aut
deprecandi causa legatos ad Caesarem mittere audebant.
3 Id factum ex suis hospitibus Caesar cognoverat. Ille omni-
bus primo precibus petere contendit ut in Gallia relinque-
retur, partim quod insuetus navigandi mare timeret, partim
4 quod religionibus impediri sese diceret. Postea quam id
obstinate sibi negari vidit, omni spe impetrandi adempta,
principes Galliae sollicitare, sevocare singulos hortarique
coepit uti in continenti remanerent; metu territare: non
5 sine causa fieri ut Gallia omni nobilitate spoliaretur; id esse
consilium Caesaris ut quos in conspectu Galliae interficere
6 vereretur hos omnis in Britanniam traductos necaret; fidem
reliquis interponere, ius iurandum poscere ut quod esse ex
usu Galliae intellexissent communi consilio administrarent.
7 Haec a compluribus ad Caesarem deferebantur.

7 Qua re cognita Caesar, quod tantum civitati Aeduae dig-
nitatis tribuebat, coercendum atque deterrendum quibus-
2 cumque rebus posset Dumnorigem statuebat; quod longius
eius amentiam progredi videbat, prospiciendum, ne quid
3 sibi ac rei publicae nocere posset. Itaque dies circiter XXV
in eo loco commoratus, quod Caurus ventus navigationem
impediebat, qui magnam partem omnis temporis in eis locis
flare consuevit, dabat operam ut in officio Dumnorigem
contineret, nihilo tamen setius omnia eius consilia cogno-
4 sceret; tandem idoneam nactus tempestatem milites equi-

27 prospiciendum *Mβ*: perspiciendum *AB′* 30 locis *om.* *a*

tesque conscendere in navis iubet. At omnium impeditis 5
animis Dumnorix cum equitibus Aeduorum a castris in-
sciente Caesare domum discedere coepit. Qua re nuntiata 6
Caesar, intermissa profectione atque omnibus rebus post-
positis, magnam partem equitatus ad eum insequendum
mittit retrahique imperat; si vim faciat neque pareat, inter- 7
fici iubet, nihil hunc se absente pro sano facturum arbi-
tratus qui praesentis imperium neglexisset. Ille enim 8
revocatus resistere ac se manu defendere suorumque fidem
implorare coepit, saepe clamitans liberum se liberaeque esse
civitatis. Illi, ut erat imperatum, circumsistunt hominem 9
atque interficiunt: at equites Aedui ad Caesarem omnes
revertuntur.

His rebus gestis, Labieno in continente cum tribus **8**
legionibus et equitum milibus duobus relicto ut portus
tueretur et rem frumentariam provideret quaeque in Gallia
gererentur cognosceret consiliumque pro tempore et pro
re caperet, ipse cum quinque legionibus et pari numero 2
equitum, quem in continenti reliquerat, ad solis occasum
navis solvit et leni Africo provectus media circiter nocte
vento intermisso cursum non tenuit, et longius delatus
aestu orta luce sub sinistra Britanniam relictam conspexit.
Tum rursus aestus commutationem secutus remis contendit 3
ut eam partem insulae caperet qua optimum esse egressum
superiore aestate cognoverat. Qua in re admodum fuit 4
militum virtus laudanda, qui vectoriis gravibusque navigiis
non intermisso remigandi labore longarum navium cursum
adaequarunt. Accessum est ad Britanniam omnibus navi- 5
bus meridiano fere tempore, neque in eo loco hostis est visus;
sed, ut postea Caesar ex captivis cognovit, cum magnae 6
manus eo convenissent, multitudine navium perterritae,
quae cum annotinis privatisque quas sui quisque commodi

8 enim *X*: eminus *C. Fleischer* 14 continenti *β* 16 rem frumentariam *R*: re frumentaria *A'B*: rei frumentariae *β* 32 sui commodi quisque causa *β*

fecerat amplius octingentae uno erant visae tempore, a
litore discesserant ac se in superiora loca abdiderant.

9 Caesar, exposito exercitu et loco castris idoneo capto, ubi
ex captivis cognovit quo in loco hostium copiae con-
sedissent, cohortibus decem ad mare relictis et equitibus
trecentis qui praesidio navibus essent, de tertia vigilia ad
hostis contendit, eo minus veritus navibus quod in litore
molli atque aperto deligatas ad ancoram relinquebat, et
2 praesidio navibus Q. Atrium praefecit. Ipse noctu pro-
gressus milia passuum circiter XII hostium copias con-
3 spicatus est. Illi equitatu atque essedis ad flumen progressi
ex loco superiore nostros prohibere et proelium committere
4 coeperunt. Repulsi ab equitatu se in silvas abdiderunt,
locum nacti egregie et natura et opere munitum, quem
domestici belli, ut videbatur, causa iam ante praepara-
verant; nam crebris arboribus succisis omnes introitus
5 erant praeclusi. Ipsi ex silvis rari propugnabant nostros-
6 que intra munitiones ingredi prohibebant. At milites
legionis septimae, testudine facta et aggere ad munitiones
adiecto, locum ceperunt eosque ex silvis expulerunt paucis
7 vulneribus acceptis. Sed eos fugientis longius Caesar pro-
sequi vetuit, et quod loci naturam ignorabat et quod magna
parte diei consumpta munitioni castrorum tempus relinqui
volebat.

10 Postridie eius diei mane tripertito milites equitesque in
expeditionem misit, ut eos qui fugerant persequerentur.
2 His aliquantum itineris progressis, cum iam extremi essent
in prospectu, equites a Q. Atrio ad Caesarem venerunt
qui nuntiarent superiore nocte maxima coorta tempestate
prope omnis navis adflictas atque in litore eiectas esse, quod
neque ancorae funesque subsisterent neque nautae guber-
3 natoresque vim tempestatis pati possent; itaque ex eo con-
cursu navium magnum esse incommodum acceptum.

30 litore α : litus β

His rebus cognitis, Caesar legiones equitatumque revo- 11
cari atque in itinere resistere iubet, ipse ad navis revertitur:
eadem fere quae ex nuntiis litterisque cognoverat coram 2
perspicit, sic ut amissis circiter XL navibus reliquae tamen
refici posse magno negotio viderentur. Itaque ex legioni- 3
bus fabros deligit et ex continenti alios arcessi iubet;
Labieno scribit ut quam plurimas posset eis legionibus, 4
quae sunt apud eum, navis instituat. Ipse, etsi res erat 5
multae operae ac laboris, tamen commodissimum esse
statuit omnis navis subduci et cum castris una munitione
coniungi. In his rebus circiter dies X consumit, ne noc- 6
turnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis.
Subductis navibus castrisque egregie munitis, easdem co- 7
pias, quas ante, praesidio navibus reliquit: ipse eodem
unde redierat proficiscitur. Eo cum venisset, maiores iam 8
undique in eum locum copiae Britannorum convenerant
summa imperi bellique administrandi communi consilio
permissa Cassivellauno, cuius finis a maritimis civitatibus
flumen dividit quod appellatur Tamesis a mari circiter
milia passuum LXXX. Huic superiore tempore cum reliquis 9
civitatibus continentia bella intercesserant; sed nostro
adventu permoti Britanni hunc toti bello imperioque prae-
fecerant.

Britanniae pars interior ab eis incolitur quos natos in 12
insula ipsi memoria proditum dicunt, maritima pars ab eis 2
qui praedae ac belli inferendi causa ex Belgio transierant,
qui omnes fere eis nominibus civitatum appellantur quibus
orti ex civitatibus eo pervenerunt, et bello inlato ibi perman-
serunt atque agros colere coeperunt. Hominum est infinita 3
multitudo creberrimaque aedificia fere Gallicis consimilia,
pecorum magnus numerus. Utuntur aut aere aut nummo 4
aureo aut taleis ferreis ad certum pondus examinatis pro
nummo. Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis

7 possit *β* 32 aureo *α*: aereo *β* aut taleis *T*: aut aliis *αU*

regionibus, in maritimis ferrum, sed eius exigua est copia;
5 aere utuntur importato. Materia cuiusque generis ut in
6 Gallia est, praeter fagum atque abietem. Leporem et galli-
nam et anserem gustare fas non putant; haec tamen alunt
7 animi voluptatisque causa. Loca sunt temperatiora quam
in Gallia, remissioribus frigoribus.

13 Insula natura triquetra, cuius unum latus est contra Gal-
liam. Huius lateris alter angulus, qui est ad Cantium, quo
fere omnes ex Gallia naves appelluntur, ad orientem solem,
inferior ad meridiem spectat. Hoc pertinet circiter milia
2 passuum quingenta. Alterum vergit ad Hispaniam atque
occidentem solem; qua ex parte est Hibernia, dimidio
minor, ut existimatur, quam Britannia, sed pari spatio trans-
3 missus atque ex Gallia est in Britanniam. In hoc medio
cursu est insula quae appellatur Mona: complures praeterea
minores subiectae insulae existimantur, de quibus insulis
non nulli scripserunt dies continuos XXX sub bruma esse
4 noctem. Nos nihil de eo percontationibus reperiebamus
nisi certis ex aqua mensuris breviores esse quam in conti-
5 nenti noctes videbamus. Huius est longitudo lateris, ut
6 fert illorum opinio, septingentorum milium. Tertium est
contra septentriones, cui parti nulla est obiecta terra; sed
eius angulus lateris maxime ad Germaniam spectat. Hoc
milia passuum octingenta in longitudinem esse existimatur.
7 Ita omnis insula est in circuitu vicies centum milium pas-
suum.

14 Ex eis omnibus longe sunt humanissimi qui Cantium
incolunt, quae regio est maritima omnis, neque multum
2 a Gallica differunt consuetudine. Interiores plerique fru-
menta non serunt, sed lacte et carne vivunt pellibusque
3 sunt vestiti. Omnes vero se Britanni vitro inficiunt, quod
caeruleum efficit colorem, atque hoc horridiores sunt in

7 triquetra *ed. pr.*: triquatra U^2: triquadra *T*: utrique *a* 29 a Gallica *β*: Gallica *α* 31 uitro *U*: ultro *α*: intro *T*

pugna aspectu; capilloque sunt promisso atque omni parte
corporis rasa, praeter caput et labrum superius. Uxores 4
habent deni duodenique inter se communis, et maxime
fratres cum fratribus parentesque cum liberis; sed qui sunt 5
ex eis nati eorum habentur liberi quo primum virgo quae-
que deducta est.

Equites hostium essedariique acriter proelio cum equitatu **15**
nostro in itinere conflixerunt, tamen ut nostri omnibus par-
tibus superiores fuerint atque eos in silvas collisque com-
pulerint; sed compluribus interfectis cupidius insecuti 2
non nullos ex suis amiserunt. At illi, intermisso spatio, im- 3
prudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum,
subito se ex silvis eiecerunt, impetuque in eos facto qui
erant in statione pro castris collocati, acriter pugnaverunt;
duabusque missis subsidio cohortibus a Caesare, atque eis 4
primis legionum duarum, cum haec perexiguo intermisso
loci spatio inter se constitissent, novo genere pugnae perter-
ritis nostris, per medios audacissime perruperunt seque
inde incolumes receperunt. Eo die Q. Laberius Durus, 5
tribunus militum, interficitur. Illi pluribus summissis
cohortibus repelluntur.

Toto hoc in genere pugnae, cum sub oculis omnium ac **16**
pro castris dimicaretur, intellectum est nostros propter gra-
vitatem armorum, quod neque insequi cedentis possent
neque ab signis discedere auderent, minus aptos esse ad
huius generis hostem, equites autem magno cum periculo 2
proelio dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerum-
que cederent et, cum paulum ab legionibus nostros remo-
vissent, ex essedis desilirent et pedibus dispari proelio
contenderent. Equestris autem proeli ratio et cedentibus 3
et insequentibus par atque idem periculum inferebat. Ac- 4
cedebat huc ut numquam conferti sed rari magnisque
intervallis proeliarentur stationesque dispositas haberent,

8 *post* conflixerunt *add.* ita β 16 haec $A'\beta$: hae B' 17 perterritis βR^2 : pertemptis AB'

atque alios alii deinceps exciperent integrique et recentes
defetigatis succederent.

17 Postero die procul a castris hostes in collibus constiterunt,
rarique se ostendere et lenius quam pridie nostros equites
2 proelio lacessere coeperunt. Sed meridie, cum Caesar pabu-
landi causa tris legiones atque omnem equitatum cum
C. Trebonio legato misisset, repente ex omnibus partibus
ad pabulatores advolaverunt, sic uti ab signis legionibusque
3 non absisterent. Nostri acriter in eos impetu facto reppu-
lerunt neque finem sequendi fecerunt, quoad subsidio confisi
equites, cum post se legiones viderent, praecipites hostis
4 egerunt, magnoque eorum numero interfecto, neque sui
colligendi neque consistendi aut ex essedis desiliendi facul-
5 tatem dederunt. Ex hac fuga protinus quae undique con-
venerant auxilia discesserunt, neque post id tempus umquam
summis nobiscum copiis hostes contenderunt.

18 Caesar, cognito consilio eorum, ad flumen Tamesim
in finis Cassivellauni exercitum duxit ; quod flumen uno
omnino loco pedibus, atque hoc aegre, transiri potest.
2 Eo cum venisset, animum advertit ad alteram fluminis
3 ripam magnas esse copias hostium instructas. Ripa autem
erat acutis sudibus praefixisque munita, eiusdemque generis
4 sub aqua defixae sudes flumine tegebantur. Eis rebus
cognitis a captivis perfugisque, Caesar praemisso equitatu
5 confestim legiones subsequi iussit. Sed ea celeritate atque
eo impetu milites ierunt, cum capite solo ex aqua exstarent,
ut hostes impetum legionum atque equitum sustinere non
possent ripasque dimitterent ac se fugae mandarent.

19 Cassivellaunus, ut supra demonstravimus, omni deposita
spe contentionis, dimissis amplioribus copiis, milibus circiter
quattuor essedariorum relictis, itinera nostra servabat pau-
lumque ex via excedebat locisque impeditis ac silvestribus

7 partibus *om. a* 8 sicubi *Dittenberger qui* non *secl.* 10 quoad *codd. duo deteriores*: quod *A'U*: quo *BT*

sese occultabat, atque eis regionibus quibus nos iter fac-
turos cognoverat pecora atque homines ex agris in silvas
compellebat et, cum equitatus noster liberius praedandi 2
vastandique causa se in agros eiecerat, omnibus viis semi-
tisque essedarios ex silvis emittebat et magno cum periculo
nostrorum equitum cum eis confligebat atque hoc metu
latius vagari prohibebat. Relinquebatur ut neque longius ab 3
agmine legionum discedi Caesar pateretur, et tantum in agris
vastandis incendiisque faciendis hostibus noceretur, quan-
tum labore atque itinere legionarii milites efficere poterant.

Interim Trinobantes, prope firmissima earum regionum **20**
civitas, ex qua Mandubracius adulescens Caesaris fidem
secutus ad eum in continentem Galliam venerat, cuius
pater in ea civitate regnum obtinuerat interfectusque erat
a Cassivellauno, ipse fuga mortem vitaverat, legatos ad
Caesarem mittunt pollicenturque sese ei dedituros atque
imperata facturos: petunt ut Mandubracium ab iniuria 2
Cassivellauni defendat atque in civitatem mittat qui praesit
imperiumque obtineat. Eis Caesar imperat obsides XL 3
frumentumque exercitui, Mandubraciumque ad eos mittit.
Illi imperata celeriter fecerunt, obsides ad numerum 4
frumentumque miserunt.

Trinobantibus defensis atque ab omni militum iniuria **21**
prohibitis, Cenimagni, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Cassi
legationibus missis sese Caesari dedunt. Ab eis cognoscit 2
non longe ex eo loco oppidum Cassivellauni abesse silvis
paludibusque munitum, quo satis magnus hominum peco-
risque numerus convenerit. Oppidum autem Britanni 3
vocant, cum silvas impeditas vallo atque fossa munierunt,
quo incursionis hostium vitandae causa convenire consue-
runt. Eo proficiscitur cum legionibus; locum reperit 4
egregie natura atque opere munitum; tamen hunc duabus
ex partibus oppugnare contendit. Hostes paulisper morati 5

14 *post* pater *add.* iniannuetitius *U*: ali | inlano | uitus *B marg.*

militum nostrorum impetum non tulerunt seseque alia ex
6 parte oppidi eiecerunt. Magnus ibi numerus pecoris
repertus, multique in fuga sunt comprehensi atque
interfecti.

22 Dum haec in eis locis geruntur, Cassivellaunus ad Cantium,
quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus
quattuor reges praeerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus,
Segovax, nuntios mittit atque eis imperat uti coactis omnibus
copiis castra navalia de improviso adoriantur atque oppug-
2 nent. Ei cum ad castra venissent, nostri eruptione facta,
multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige,
3 suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus, hoc proelio
nuntiato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime
etiam permotus defectione civitatum legatos per Atrebatem
4 Commium de deditione ad Caesarem mittit. Caesar, cum
constituisset hiemare in continenti propter repentinos
Galliae motus neque multum aestatis superesset atque id
facile extrahi posse intellegeret, obsides imperat et quid
in annos singulos vectigalis populo Romano Britannia
5 penderet constituit; interdicit atque imperat Cassivellauno
ne Mandubracio neu Trinobantibus noceat.

23 Obsidibus acceptis, exercitum reducit ad mare, navis
2 invenit refectas. Eis deductis, quod et captivorum magnum
numerum habebat et non nullae tempestate deperierant
naves, duobus commeatibus exercitum reportare instituit.
3 Ac sic accidit uti ex tanto navium numero tot naviga-
tionibus neque hoc neque superiore anno ulla omnino navis,
4 quae milites portaret, desideraretur; at ex eis quae inanes
ex continenti ad eum remitterentur, et prioris commeatus
expositis militibus, et quas postea Labienus faciendas cura-
verat numero LX, perpaucae locum caperent, reliquae fere
5 omnes reicerentur. Quas cum aliquamdiu Caesar frustra
exspectasset, ne anni tempore a navigatione excluderetur,
quod aequinoctium suberat, necessario angustius milites

collocavit ac summa tranquillitate consecuta, secunda inita 6
cum solvisset vigilia, prima luce terram attigit omnisque
incolumis navis perduxit.

Subductis navibus, concilioque Gallorum Samarobrivae **24**
peracto, quod eo anno frumentum in Gallia propter sicci-
tates angustius provenerat, coactus est aliter ac superioribus
annis exercitum in hibernis collocare, legionesque in pluris
civitates distribuere. Ex quibus unam in Morinos ducendam 2
C. Fabio legato dedit, alteram in Nervios Q. Ciceroni,
tertiam in Esubios L. Roscio; quartam in Remis cum
T. Labieno in confinio Treverorum hiemare iussit. Tris 3
in †Belgis† collocavit: eis M. Crassum quaestorem et
L. Munatium Plancum et C. Trebonium legatos prae-
fecit. Unam legionem, quam proxime trans Padum con- 4
scripserat, et cohortis v in Eburones, quorum pars maxima
est inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis
et Catuvolci erant, misit. Eis militibus Q. Titurium 5
Sabinum et L. Aurunculeium Cottam legatos praeesse
iussit. Ad hunc modum distributis legionibus, facillime 6
inopiae frumentariae sese mederi posse existimavit. Atque 7
harum tamen omnium legionum hiberna, praeter eam
quam L. Roscio in pacatissimam et quietissimam partem
ducendam dederat, milibus passuum centum continebantur.
Ipse interea, quoad legiones collocatas munitaque hiberna 8
cognovisset, in Gallia morari constituit.

Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius, cuius **25**
maiores in sua civitate regnum obtinuerant. Huic Caesar 2
pro eius virtute atque in se benevolentia, quod in omnibus
bellis singulari eius opera fuerat usus, maiorum locum
restituerat. Tertium iam hunc annum regnantem †inimicis 3
iam multis palam ex civitate et eis auctoribus eum †inter-

10 Esubios *Glück*: Essuos *X* 12 Belgis *α*: Belgio *β*: Bellovacis *Thomann* 30 inimicis iam *α*: inimici *β* 31 multis palam *α*: palam multis *β* et iis *α*: *om.* *β* cum *α*: *om.* *β*

4 fecerunt. Defertur ea res ad Caesarem. Ille veritus, quod
ad pluris pertinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret,
L. Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes
proficisci iubet ibique hiemare, quorumque opera cogno-
verat Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se
5 mittere. Interim ab omnibus legatis quaestoribusque
quibus legiones tradiderat certior factus est in hiberna
perventum locumque hibernis esse munitum.

26 Diebus circiter quindecim quibus in hiberna ventum
est initium repentini tumultus ac defectionis ortum est
2 ab Ambiorige et Catuvolco; qui, cum ad finis regni sui
Sabino Cottaeque praesto fuissent frumentumque in hiberna
comportavissent, Indutiomari Treveri nuntiis impulsi suos
concitaverunt subitoque oppressis lignatoribus magna manu
3 ad castra oppugnatum venerunt. Cum celeriter nostri arma
cepissent vallumque ascendissent atque una ex parte
Hispanis equitibus emissis equestri proelio superiores fuis-
sent, desperata re hostes suos ab oppugnatione reduxerunt.
4 Tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad collo-
quium prodiret: habere sese quae de re communi dicere
vellent, quibus rebus controversias minui posse sperarent.

27 Mittitur ad eos colloquendi causa C. Arpineius, eques
Romanus, familiaris Q. Tituri, et Q. Iunius ex Hispania
quidam, qui iam ante missu Caesaris ad Ambiorigem
ventitare consuerat; apud quos Ambiorix ad hunc modum
2 locutus est: sese pro Caesaris in se beneficiis plurimum
ei confiteri debere, quod eius opera stipendio liberatus esset
quod Aduatucis finitimis suis pendere consuesset, quodque
ei et filius et fratris filius ab Caesare remissi essent, quos
Aduatuci obsidum numero missos apud se in servitute
3 et catenis tenuissent; neque id quod fecerit de oppug-
natione castrorum aut iudicio aut voluntate sua fecisse
sed coactu civitatis, suaque esse eiusmodi imperia ut non
minus haberet iuris in se multitudo quam ipse in multi-

tudinem. Civitati porro hanc fuisse belli causam, quod 4
repentinae Gallorum coniurationi resistere non potuerit.
Id se facile ex humilitate sua probare posse, quod non adeo
sit imperitus rerum ut suis copiis populum Romanum
superari posse confidat. Sed esse Galliae commune con- 5
silium: omnibus hibernis Caesaris oppugnandis hunc esse
dictum diem, ne qua legio alterae legioni subsidio venire
posset. Non facile Gallos Gallis negare potuisse, praeser- 6
tim cum de reciperanda communi libertate consilium
initum videretur. Quibus quoniam pro pietate satisfecerit, 7
habere nunc se rationem offici pro beneficiis Caesaris:
monere, orare Titurium pro hospitio ut suae ac militum
saluti consulat. Magnam manum Germanorum conductam 8
Rhenum transisse: hanc adfore biduo. Ipsorum esse con- 9
silium, velintne prius quam finitimi sentiant eductos ex
hibernis milites aut ad Ciceronem aut ad Labienum
deducere, quorum alter milia passuum circiter quinqua-
ginta, alter paulo amplius ab eis absit. Illud se polliceri 10
et iure iurando confirmare, tutum iter per finis daturum.
Quod cum faciat, et civitati sese consulere, quod hibernis 11
levetur, et Caesari pro eius meritis gratiam referre. Hac
oratione habita discedit Ambiorix.

Arpineius et Iunius quae audierunt ad legatos deferunt. **28**
Illi repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur,
tamen non neglegenda existimabant, maximeque hac re
permovebantur, quod civitatem ignobilem atque humilem
Eburonum sua sponte populo Romano bellum facere ausam
vix erat credendum. Itaque ad consilium rem deferunt 2
magnaque inter eos exsistit controversia. L. Auruncu- 3
leius compluresque tribuni militum et primorum ordinum
centuriones nihil temere agendum neque ex hibernis iniussu
Caesaris discedendum existimabant; quantasvis magnas 4

32 quantasvis magnas etiam copias *aU*: quantasvis etiam magnas copias *T*: quantasvis copias etiam *Schneider*

etiam copias Germanorum sustineri posse munitis hibernis
5 docebant; rem esse testimonio, quod primum hostium impe-
tum multis ultro vulneribus inlatis fortissime sustinuerint;
6 re frumentaria non premi; interea et ex proximis hibernis
7 et a Caesare conventura subsidia; postremo quid esset levius
aut turpius quam auctore hoste de summis rebus capere
consilium?

29 Contra ea Titurius sero facturos clamitabat, cum maiores
manus hostium adiunctis Germanis convenissent aut cum
aliquid calamitatis in proximis hibernis esset acceptum.
2 Brevem consulendi esse occasionem. Caesarem arbitrari
profectum in Italiam; neque aliter Carnutes interficiendi
Tasgeti consilium fuisse capturos neque Eburones, si ille
adesset, tanta contemptione nostri ad castra venturos esse.
3 Non hostem auctorem sed rem spectare: subesse Rhenum;
magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem et superiores
4 nostras victorias; ardere Galliam tot contumeliis acceptis
sub populi Romani imperium redactam, superiore gloria rei
5 militaris exstincta. Postremo quis hoc sibi persuaderet, sine
certa re Ambiorigem ad eiusmodi consilium descendisse?
6 Suam sententiam in utramque partem esse tutam: si nihil
esset durius, nullo cum periculo ad proximam legionem per-
venturos: si Gallia omnis cum Germanis consentiret, unam
7 esse in celeritate positam salutem. Cottae quidem atque
eorum qui dissentirent consilium quem haberet exitum, in
quo si praesens periculum non, at certe longinqua obsid-
ione fames esset timenda?

30 Hac in utramque partem disputatione habita, cum a Cotta
primisque ordinibus acriter resisteretur, 'Vincite,' inquit, 'si
ita vultis,' Sabinus, et id clariore voce, ut magna pars mili-
2 tum exaudiret: 'neque is sum,' inquit, 'qui gravissime ex
vobis mortis periculo terrear: hi sapient; si gravius quid

5 esset *α*: esse *β* 25 haberet (haberent *M*) *X*: habere *R. Stephanus* 32 *post* hi *add.* si *cod. Vindob.* 95

acciderit, abs te rationem reposcent qui, si per te liceat, 3
perendino die cum proximis hibernis coniuncti communem
cum reliquis belli casum sustineant, non reiecti et relegati
longe ab ceteris aut ferro aut fame intereant.'

Consurgitur ex consilio; comprehendunt utrumque et 31
orant ne sua dissensione et pertinacia rem in summum
periculum deducant: facilem esse rem, seu maneant, seu 2
proficiscantur, si modo unum omnes sentiant ac probent;
contra in dissensione nullam se salutem perspicere. Res 3
disputatione ad mediam noctem perducitur. Tandem dat
Cotta permotus manus: superat sententia Sabini. Pronun- 4
tiatur prima luce ituros. Consumitur vigiliis reliqua pars
noctis, cum sua quisque miles circumspiceret, quid secum
portare posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere
cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo 5
maneatur et languore militum et vigiliis periculum augeatur.
Prima luce sic ex castris proficiscuntur ut quibus esset 6
persuasum non ab hoste sed ab homine amicissimo Am-
biorige consilium datum, longissimo agmine maximisque
impedimentis.

At hostes, postea quam ex nocturno fremitu vigiliisque 32
de profectione eorum senserunt, collocatis insidiis bipertito
in silvis opportuno atque occulto loco a milibus passuum
circiter duobus Romanorum adventum exspectabant et, 2
cum se maior pars agminis in magnam convallem de-
misisset, ex utraque parte eius vallis subito se ostenderunt,
novissimosque premere et primos prohibere ascensu atque
iniquissimo nostris loco proelium committere coeperunt.

Tum demum Titurius, qui nihil ante providisset, trepidare 33
et concursare cohortisque disponere, haec tamen ipsa timide
atque ut eum omnia deficere viderentur; quod plerumque
eis accidere consuevit qui in ipso negotio consilium capere
coguntur. At Cotta, qui cogitasset haec posse in itinere 2
accidere atque ob eam causam profectionis auctor non

fuisset, nulla in re communi saluti deerat et in appellandis
cohortandisque militibus imperatoris et in pugna militis
3 officia praestabat. Cum propter longitudinem agminis minus
facile omnia per se obire et quid quoque loco faciendum
esset providere possent, iusserunt pronuntiare ut impedi-
4 menta relinquerent atque in orbem consisterent. Quod
consilium etsi in eiusmodi casu reprehendendum non est,
5 tamen incommode accidit: nam et nostris militibus spem
minuit et hostis ad pugnam alacriores effecit, quod non sine
6 summo timore et desperatione id factum videbatur. Prae-
terea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo milites ab
signis discederent, quae quisque eorum carissima haberet
ab impedimentis petere atque arripere properaret, clamore
et fletu omnia complerentur.

34 At barbaris consilium non defuit. Nam duces eorum
tota acie pronuntiare iusserunt, ne quis ab loco discederet,
illorum esse praedam atque illis reservari quaecumque
Romani reliquissent: proinde omnia in victoria posita
2 existimarent. Erant et virtute et †numero pugnandi †pares.
Nostri, tametsi ab duce et a fortuna deserebantur, tamen
omnem spem salutis in virtute ponebant, et quotiens quae-
que cohors procurrerat, ab ea parte magnus numerus hostium
3 cadebat. Qua re animadversa, Ambiorix pronuntiari iubet
ut procul tela coiciant neu propius accedant et quam in
4 partem Romani impetum fecerint cedant: levitate armorum
et cotidiana exercitatione nihil his noceri posse: rursus se
ad signa recipientis insequantur.

35 Quo praecepto ab eis diligentissime observato, cum quae-
piam cohors ex orbe excesserat atque impetum fecerat,
2 hostes velocissime refugiebant. Interim eam partem nudari
3 necesse erat et ab latere aperto tela recipi. Rursus cum
in eum locum unde erant egressi reverti coeperant, et ab

4 minus facile *Aldus*: minus facere α: non facile β: minus *Frigell*
5 pronuntiare αT: pronuntiari *U* 12 quae *A*: que *M*: quaeque *B'*β
16 pronuntiare α: pronuntiari β 19 studio *Davies*

eis qui cesserant et ab eis qui proximi steterant circumveniebantur. Sin autem locum tenere vellent, nec virtuti 4 locus relinquebatur neque ab tanta multitudine coiecta tela conferti vitare poterant. Tamen tot incommodis conflictati, 5 multis vulneribus acceptis resistebant et magna parte diei consumpta, cum a prima luce ad horam octavam pugnaretur, nihil quod ipsis esset indignum committebant. Tum 6 T. Balventio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti et magnae auctoritatis, utrumque femur tragula traicitur; Q. Lucanius eiusdem ordinis, fortissime pugnans, 7 dum circumvento filio subvenit, interficitur; L. Cotta 8 legatus omnis cohortis ordinesque adhortans in adversum os funda vulneratur.

His rebus permotus Q. Titurius, cum procul Ambio- **36** rigem suos cohortantem conspexisset, interpretem suum Cn. Pompeium ad eum mittit rogatum ut sibi militibusque parcat. Ille appellatus respondit: si velit secum 2 colloqui, licere; sperare a multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri, inque eam rem se suam fidem interponere. Ille cum 3 Cotta saucio communicat, si videatur, pugna ut excedant et cum Ambiorige una colloquantur: sperare ab eo de sua ac militum salute impetrari posse. Cotta se ad armatum hostem iturum negat atque in eo perseverat.

Sabinus quos in praesentia tribunos militum circum se **37** habebat et primorum ordinum centuriones se sequi iubet et, cum propius Ambiorigem accessisset, iussus arma abicere imperatum facit suisque ut idem faciant imperat. Interim, 2 dum de condicionibus inter se agunt longiorque consulto ab Ambiorige instituitur sermo, paulatim circumventus interficitur. Tum vero suo more victoriam conclamant atque 3 ululatum tollunt impetuque in nostros facto ordines perturbant. Ibi L. Cotta pugnans interficitur cum maxima 4

22 *post* sperare *add.* se *β*   23 impetrari *B′β*: impetrare *A′*

parte militum. Reliqui se in castra recipiunt unde erant
5 egressi. Ex quibus L. Petrosidius aquilifer, cum magna
multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum pro-
6 iecit; ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. Illi
aegre ad noctem oppugnationem sustinent: noctu ad unum
7 omnes desperata salute se ipsi interficiunt. Pauci ex
proelio elapsi incertis itineribus per silvas ad T. Labie-
num legatum in hiberna perveniunt atque eum de rebus
gestis certiorem faciunt.

38 Hac victoria sublatus Ambiorix statim cum equitatu in
Aduatucos, qui erant eius regno finitimi, proficiscitur; neque
noctem neque diem intermittit peditatumque sese subsequi
2 iubet. Re demonstrata Aduatucisque concitatis, postero
die in Nervios pervenit hortaturque ne sui in perpetuum
liberandi atque ulciscendi Romanos pro eis quas acce-
3 perint iniuriis occasionem dimittant; interfectos esse legatos
duo magnamque partem exercitus interisse demonstrat;
4 nihil esse negoti subito oppressam legionem quae cum
Cicerone hiemet interfici; se ad eam rem profitetur adiu-
torem. Facile hac oratione Nerviis persuadet.

39 Itaque confestim dimissis nuntiis ad Ceutrones, Grudios,
Levacos, Pleumoxios, Geidumnos, qui omnes sub eorum
imperio sunt, quam maximas manus possunt cogunt et de
improviso ad Ciceronis hiberna advolant, nondum ad eum
2 fama de Tituri morte perlata. Huic quoque accidit, quod
fuit necesse, ut non nulli milites qui lignationis munitionis-
que causa in silvas discessissent repentino equitum adventu
3 interciperentur. Eis circumventis, magna manu Eburones,
Nervii, Aduatuci atque horum omnium socii et clientes legio-
nem oppugnare incipiunt. Nostri celeriter ad arma concur-
4 runt, vallum conscendunt. Aegre is dies sustentatur, quod
omnem spem hostes in celeritate ponebant atque hanc adepti
victoriam in perpetuum se fore victores confidebant.

7 elapsi β : lapsi α

Mittuntur ad Caesarem confestim ab Cicerone litterae, **40**
magnis propositis praemiis, si pertulissent: obsessis omnibus
viis missi intercipiuntur. Noctu ex materia quam muni- 2
tionis causa comportaverant turres admodum centum XX
excitantur incredibili celeritate; quae deesse operi vide-
bantur perficiuntur. Hostes postero die multo maioribus 3
coactis copiis castra oppugnant, fossam complent. Eadem
ratione, qua pridie, ab nostris resistitur. Hoc idem reliquis 4
deinceps fit diebus. Nulla pars nocturni temporis ad la- 5
borem intermittitur; non aegris, non vulneratis facultas
quietis datur. Quaecumque ad proximi diei oppugnationem 6
opus sunt noctu comparantur: multae praeustae sudes,
magnus muralium pilorum numerus instituitur; turres con-
tabulantur, pinnae loricaeque ex cratibus attexuntur. Ipse 7
Cicero, cum tenuissima valetudine esset, ne nocturnum
quidem sibi tempus ad quietem relinquebat, ut ultro militum
concursu ac vocibus sibi parcere cogeretur.

Tunc duces principesque Nerviorum qui aliquem ser- **41**
monis aditum causamque amicitiae cum Cicerone habebant
colloqui sese velle dicunt. Facta potestate eadem quae 2
Ambiorix cum Titurio egerat commemorant: omnem esse 3
in armis Galliam; Germanos Rhenum transisse; Caesaris
reliquorumque hiberna oppugnari. Addunt etiam de Sabini 4
morte; Ambiorigem ostentant fidei faciendae causa. Errare 5
eos dicunt, si quicquam ab eis praesidi sperent qui suis
rebus diffidant; sese tamen hoc esse in Ciceronem popu-
lumque Romanum animo ut nihil nisi hiberna recusent
atque hanc inveterascere consuetudinem nolint: licere illis 6
incolumibus per se ex hibernis discedere et quascumque
in partis velint sine metu proficisci. Cicero ad haec unum 7
modo respondit: non esse consuetudinem populi Romani
accipere ab hoste armato condicionem: si ab armis discedere 8
velint, se adiutore utantur legatosque ad Caesarem mittant;
sperare pro eius iustitia quae petierint impetraturos.

42 Ab hac spe repulsi Nervii vallo pedum IX et fossa pedum
2 XV hiberna cingunt. Haec et superiorum annorum consue-
tudine ab nobis cognoverant et quos clam de exercitu habe-
3 bant captivos ab eis docebantur; sed nulla ferramentorum
copia quae esset ad hunc usum idonea, gladiis caespites
circumcidere, manibus sagulisque terram exhaurire vide-
4 bantur. Qua quidem ex re hominum multitudo cognosci
potuit: nam minus horis tribus milium [p̃. XV] in circui-
5 tu *III* munitionem perfecerunt; reliquisque diebus turris ad
altitudinem valli, falces testudinesque, quas idem captivi
docuerant, parare ac facere coeperunt.

43 Septimo oppugnationis die maximo coorto vento fer-
ventis fusili ex argilla glandis fundis et fervefacta iacula
in casas, quae more Gallico stramentis erant tectae, iacere
2 coeperunt. Hae celeriter ignem comprehenderunt et venti
3 magnitudine in omnem locum castrorum distulerunt. Hostes
maximo clamore, sicuti parta iam atque explorata victoria,
turris testudinesque agere et scalis vallum ascendere coepe-
4 runt. At tanta militum virtus atque ea praesentia animi
fuit ut, cum ubique flamma torrerentur maximaque telorum
multitudine premerentur suaque omnia impedimenta atque
omnis fortunas conflagrare intellegerent, non modo demi-
grandi causa de vallo decederet nemo sed paene ne respiceret
quidem quisquam, ac tum omnes acerrime fortissimeque
5 pugnarent. Hic dies nostris longe gravissimus fuit, sed
tamen hunc habuit eventum ut eo die maximus numerus
hostium vulneraretur atque interficeretur, ut se sub ipso
vallo constipaverant recessumque primis ultimi non dabant.
6 Paulum quidem intermissa flamma et quodam loco turri
adacta et contingente vallum, tertiae cohortis centuriones ex
eo quo stabant loco recesserunt suosque omnis removerunt;

1 ·IX· *ABR* : ·XI· *M* : ·X· β *Orosius* 3 quos clam *Frigell* : quosdam *X* habebant α : nacti β 8 *post* tribus *add.* x β p̃. XV α : pedum XV (*post* munitionem) β : *seclusi* 9 -tu III *scripsi* : -tum α : -tu β

nutu vocibusque hostis, si introire vellent, vocare coeperunt:
quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte 7
lapidibus coiectis deturbati, turrisque succensa est.

Erant in ea legione fortissimi viri, centuriones, qui primis **44**
ordinibus appropinquarent, T. Pullo et L. Vorenus. Hi 2
perpetuas inter se controversias habebant, quinam ante-
ferretur, omnibusque annis de locis summis simultatibus
contendebant. Ex his Pullo, cum acerrime ad munitiones 3
pugnaretur, 'Quid dubitas,' inquit, 'Vorene? aut quem
locum tuae pro laude virtutis spectas? hic dies de nostris
controversiis iudicabit.' Haec cum dixisset, procedit extra 4
munitiones, quaeque pars hostium confertissima est visa
irrumpit. Ne Vorenus quidem sese vallo continet sed 5
omnium veritus existimationem subsequitur. Tum mediocri 6
spatio relicto Pullo pilum in hostis immittit, atque unum ex
multitudine procurrentem traicit; quo percusso et exanimato,
hunc scutis protegunt, in hostem tela universi coiciunt
neque dant regrediendi facultatem. Transfigitur scutum 7
Pulloni et verutum in balteo defigitur. Avertit hic casus 8
vaginam et gladium educere conanti dextram moratur
manum, impeditumque hostes circumsistunt. Succurrit 9
inimicus illi Vorenus et laboranti subvenit. Ad hunc se 10
confestim a Pullone omnis multitudo convertit; illum veruto 11
arbitrantur occisum. Gladio comminus rem gerit Vorenus,
atque uno interfecto reliquos paulum propellit: dum cupi-
dius instat, in locum deiectus inferiorem concidit. Huic 12
rursus circumvento fert subsidium Pullo, atque ambo inco-
lumes compluribus interfectis summa cum laude sese intra
munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione et certa- 13
mine utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio

5 Pullo *X*: Pulfio *Aldus* 10 spectas α: exspectas β 11 extra β: ex castris α 12 pars hostium *Aldus*: parti hostium α: hostium pars β 18 Transigitur *B′* 19 hic β: huic α 23 vero obscurantur occisum α: veruto transfixum arbitrantur β: Illic vero occursat ocius *C*: illum vero opinantur occisum *Frigell*

salutique esset neque diiudicari posset, uter utri virtute
anteferendus videretur.

45 Quanto erat in dies gravior atque asperior oppugnatio, et
maxime quod magna parte militum confecta vulneribus
res ad paucitatem defensorum pervenerat, tanto crebriores
litterae nuntiique ad Caesarem mittebantur; quorum pars
deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu
2 necabatur. Erat unus intus Nervius, nomine Vertico, loco
natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfu-
3 gerat, suamque ei fidem praestiterat. Hic servo spe liber-
tatis magnisque persuadet praemiis ut litteras ad Caesarem
4 deferat. Has ille in iaculo inligatas effert, et Gallus inter
Gallos sine ulla suspicione versatus ad Caesarem per-
5 venit. Ab eo de periculis Ciceronis legionisque cogno-
scitur.

46 Caesar, acceptis litteris hora circiter undecima diei,
statim nuntium in Bellovacos ad M. Crassum quaestorem
mittit, cuius hiberna aberant ab eo milia passuum XXV;
2 iubet media nocte legionem proficisci celeriterque ad se
3 venire. Exit cum nuntio Crassus. Alterum ad C. Fabium
legatum mittit, ut in Atrebatum finis legionem adducat,
4 qua sibi iter faciendum sciebat. Scribit Labieno, si rei
publicae commodo facere posset, cum legione ad finis
5 Nerviorum veniat. Reliquam partem exercitus, quod paulo
aberat longius, non putat exspectandam; equites circiter
quadringentos ex proximis hibernis colligit.

47 Hora circiter tertia ab antecursoribus de Crassi adventu
2 certior factus, eo die milia passuum XX procedit. Crassum
Samarobrivae praeficit legionemque attribuit, quod ibi im-
pedimenta exercitus, obsides civitatum, litteras publicas,
frumentumque omne quod eo tolerandae hiemis causa
3 devexerat relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita
4 multum moratus in itinere cum legione occurrit. Labienus,
interitu Sabini et caede cohortium cognita, cum omnes ad

eum Treverorum copiae venissent veritus ne, si ex hibernis
fugae similem profectionem fecisset, hostium impetum sus-
tinere non posset, praesertim quos recenti victoria efferri 5
sciret, litteras Caesari remittit: quanto cum periculo legio-
nem ex hibernis educturus esset; rem gestam in Eburonibus
perscribit; docet omnis equitatus peditatusque copias Tre-
verorum tria milia passuum longe ab suis castris consedisse.

Caesar, consilio eius probato, etsi opinione trium legio- **48**
num deiectus ad duas redierat, tamen unum communis
salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineri- 2
bus in Nerviorum finis. Ibi ex captivis cognoscit quae
apud Ciceronem gerantur quantoque in periculo res sit.
Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet 3
uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Graecis con- 4
scriptam litteris mittit, ne intercepta epistola nostra ab
hostibus consilia cognoscantur. Si adire non possit, monet 5
ut tragulam cum epistola ad ammentum deligata intra muni-
tionem castrorum abiciat. In litteris scribit se cum legioni- 6
bus profectum celeriter adfore; hortatur ut pristinam
virtutem retineat. Gallus periculum veritus, ut erat prae- 7
ceptum, tragulam mittit. Haec casu ad turrim adhaesit 8
neque ab nostris biduo animadversa tertio die a quodam
milite conspicitur, dempta ad Ciceronem defertur. Ille 9
perlectam in conventu militum recitat, maximaque omnis
laetitia adficit. Tum fumi incendiorum procul videbantur, 10
quae res omnem dubitationem adventus legionum expulit.

Galli re cognita per exploratores obsidionem relinquunt, **49**
ad Caesarem omnibus copiis contendunt. Haec erant
armatae circiter milia LX. Cicero data facultate Gallum 2
ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus, repetit
qui litteras ad Caesarem deferat. Hunc admonet iter caute

1 ne si *Oudendorp* : ne α : si β 2 hostium β : ut hostium *A′R*
4 remittit β : dimittit *A′R* 28 Haec (= hac) *AU* : hae *cett.* 30
repetit *codd. duo deter.*, *Aldus* : reperit *cod. Par.* 5772 : repperit *X*

3 diligenterque faciat. Perscribit in litteris hostis ab se
discessisse omnemque ad eum multitudinem convertisse.
4 Quibus litteris circiter media nocte Caesar allatis suos facit
5 certiores eosque ad dimicandum animo confirmat. Postera
die luce prima movet castra et circiter milia passuum quat-
tuor progressus trans vallem et rivum multitudinem hostium
6 conspicatur. Erat magni periculi res tantulis copiis iniquo
loco dimicare; tum, quoniam obsidione liberatum Cicero-
nem sciebat, aequo animo remittendum de celeritate existi-
7 mabat. Consedit et quam aequissimo loco potest castra
communit, atque haec, etsi erant exigua per se, vix homi-
num milium septem, praesertim nullis cum impedimentis,
tamen angustiis viarum quam maxime potest contrahit eo
consilio ut in summam contemptionem hostibus veniat.
8 Interim speculatoribus in omnis partis dimissis explorat
quo commodissime itinere valles transiri possit.

50 Eo die parvulis equestribus proeliis ad aquam factis,
2 utrique sese suo loco continent: Galli, quod ampliores
3 copias, quae nondum convenerant, exspectabant; Caesar,
si forte timoris simulatione hostis in suum locum elicere
posset, ut citra vallem pro castris proelio contenderet; si id
efficere non posset, ut exploratis itineribus minore cum
4 periculo vallem rivumque transiret. Prima luce hostium
equitatus ad castra accedit proeliumque cum nostris equiti-
5 bus committit. Caesar consulto equites cedere seque in
castra recipere iubet; simul ex omnibus partibus castra
altiore vallo muniri portasque obstrui atque in his admini-
strandis rebus quam maxime concursari et cum simulatione
agi timoris iubet.

51 Quibus omnibus rebus hostes invitati copias traducunt
aciemque iniquo loco constituunt, nostris vero etiam de
vallo deductis propius accedunt et tela intra munitionem
2 ex omnibus partibus coiciunt, praeconibusque circummissis

4 Postero β 16 valles α : vallem β transiri *Frigell* : transire X

pronuntiari iubent, seu quis Gallus seu Romanus velit ante
horam tertiam ad se transire, sine periculo licere: post id
tempus non fore potestatem; ac sic nostros contempserunt, 3
ut obstructis in speciem portis singulis ordinibus caespitum,
quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum
manu scindere, alii fossas complere inciperent. Tum 4
Caesar omnibus portis eruptione facta equitatuque emisso
celeriter hostis in fugam dat, sic uti omnino pugnandi causa
resisteret nemo, magnumque ex eis numerum occidit atque
omnis armis exuit.

Longius prosequi veritus, quod silvae paludesque interce- **52**
debant neque etiam parvulo detrimento illorum locum
relinqui videbat, omnibus suis incolumibus copiis eodem
die ad Ciceronem pervenit. Institutas turris, testudines, 2
munitionesque hostium admiratur. Legione producta, co-
gnoscit non decimum quemque esse reliquum militem sine
vulnere. Ex eis omnibus iudicat rebus quanto cum peri- 3
culo et quanta cum virtute res sint administratae. Cicero- 4
nem pro eius merito legionemque collaudat; centuriones
singillatim tribunosque militum appellat, quorum egregiam
fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. De casu
Sabini et Cottae certius ex captivis cognoscit. Postero die 5
contione habita rem gestam proponit; milites consolatur et
confirmat: quod detrimentum culpa et temeritate legati sit 6
acceptum, hoc aequiore animo ferendum docet, quod bene-
ficio deorum immortalium et virtute eorum expiato incom-
modo neque hostibus diutina laetatio neque ipsis longior
dolor relinquatur.

Interim ad Labienum per Remos incredibili celeritate de **53**
victoria Caesaris fama perfertur, ut, cum ab hibernis Ciceronis
milia passuum abesset circiter LX eoque post horam nonam
diei Caesar pervenisset, ante mediam noctem ad portas
castrorum clamor oreretur, quo clamore significatio victoriae
gratulatioque ab Remis Labieno fieret. Hac fama ad Tre- 2

veros perlata, Indutiomarus, qui postero die castra Labieni
oppugnare decreverat, noctu profugit copiasque omnis in
3 Treveros reducit. Caesar Fabium cum sua legione remittit
in hiberna, ipse cum tribus legionibus circum Samarobrivam
trinis hibernis hiemare constituit et, quod tanti motus
Galliae exstiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere
4 decrevit. Nam illo incommodo de Sabini morte perlato
omnes fere Galliae civitates de bello consultabant, nuntios
legationesque in omnis partis dimittebant et quid reliqui
consili caperent atque unde initium belli fieret explorabant,
5 nocturnaque in locis desertis concilia habebant. Neque
ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris
intercessit, quin aliquem de consiliis ac motu Gallorum
6 nuntium acciperet. In his ab L. Roscio [quaestore], quem
legioni tertiae decimae praefecerat, certior factus est magnas
Gallorum copias earum civitatum quae Aremoricae appel-
7 lantur oppugnandi sui causa convenisse neque longius
milia passuum octo ab hibernis suis afuisse, sed nuntio
allato de victoria Caesaris discessisse, adeo ut fugae similis
discessus videretur.

54 At Caesar, principibus cuiusque civitatis ad se evocatis,
alias territando, cum se scire quae fierent denuntiaret, alias
cohortando magnam partem Galliae in officio tenuit.
2 Tamen Senones, quae est civitas in primis firma et magnae
inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos
regem constituerat, cuius frater Moritasgus adventu in
Galliam Caesaris cuiusque maiores regnum obtinuerant,
interficere publico consilio conati, cum ille praesensisset ac
profugisset, usque ad finis insecuti regno domoque expule-
3 runt et, missis ad Caesarem satisfaciendi causa legatis, cum
is omnem ad se senatum venire iussisset, dicto audientes
4 non fuerunt. Tantum apud homines barbaros valuit esse

14 quaestore *a* : legato *β* : *del. Oudendorp* 16 Aremoricae *Ausonius* : Armoricae *X* 22 denuntiaret *post* fierent *Aldus* : *ante* magnam *a* : *om. β*

aliquos repertos principes inferendi belli tantamque omnibus
voluntatum commutationem attulit, ut praeter Aeduos et
Remos, quos praecipuo semper honore Caesar habuit,
alteros pro vetere ac perpetua erga populum Romanum fide,
alteros pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere civitas
fuerit non suspecta nobis. Idque adeo haud scio miran- 5
dumne sit, cum compluribus aliis de causis, tum maxime
quod ei qui virtute belli omnibus gentibus praeferebantur
tantum se eius opinionis deperdidisse ut a populo Romano
imperia perferrent gravissime dolebant.

Treveri vero atque Indutiomarus totius hiemis nullum **55**
tempus intermiserunt quin trans Rhenum legatos mitterent,
civitates sollicitarent, pecunias pollicerentur, magna parte
exercitus nostri interfecta multo minorem superesse dicerent
partem. Neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi 2
potuit ut Rhenum transiret, cum se bis expertos dicerent,
Ariovisti bello et Tencterorum transitu: non esse amplius
fortunam temptaturos. Hac spe lapsus Indutiomarus nihilo 3
minus copias cogere, exercere, a finitimis equos parare,
exsules damnatosque tota Gallia magnis praemiis ad se
allicere coepit. Ac tantam sibi iam his rebus in Gallia 4
auctoritatem comparaverat ut undique ad eum legationes
concurrerent, gratiam atque amicitiam publice privatimque
peterent.

Ubi intellexit ultro ad se veniri, altera ex parte Senones **56**
Carnutesque conscientia facinoris instigari, altera Nervios
Aduatucosque bellum Romanis parare, neque sibi volun-
tariorum copias defore si ex finibus suis progredi coepisset,
armatum concilium indicit. Hoc more Gallorum est initium 2
belli, quo lege communi omnes puberes armati convenire
consuerunt: qui ex eis novissimus convenit, in conspectu
multitudinis omnibus cruciatibus adfectus necatur. In eo 3
concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum

30 *post* puberes *add.* et a

suum, quem supra demonstravimus Caesaris secutum fidem
ab eo non discessisse, hostem iudicat bonaque eius publicat.
4 His rebus confectis, in concilio pronuntiat arcessitum se a
Senonibus et Carnutibus aliisque compluribus Galliae civi-
5 tatibus; huc iturum per finis Remorum eorumque agros
populaturum ac prius quam id faciat castra Labieni oppug-
naturum. Quae fieri velit praecipit.

57 Labienus, cum et loci natura et manu munitissimis castris
sese teneret, de suo ac legionis periculo nihil timebat; ne
quam occasionem rei bene gerendae dimitteret cogitabat.
2 Itaque a Cingetorige atque eius propinquis oratione Indutio-
mari cognita quam in concilio habuerat, nuntios mittit ad
finitimas civitates equitesque undique evocat; his certum
3 diem conveniendi dicit. Interim prope cotidie cum omni
equitatu Indutiomarus sub castris eius vagabatur, alias ut
situm castrorum cognosceret, alias colloquendi aut territandi
causa; equites plerumque omnes tela intra vallum coicie-
4 bant. Labienus suos intra munitionem continebat timoris-
que opinionem quibuscumque poterat rebus augebat.

58 Cum maiore in dies contemptione Indutiomarus ad castra
accederet, nocte una intromissis equitibus omnium finiti-
marum civitatum quos accersendos curaverat, tanta dili-
gentia omnis suos custodiis intra castra continuit, ut nulla
ratione ea res enuntiari aut ad Treveros perferri posset.
2 Interim ex consuetudine cotidiana Indutiomarus ad castra
accedit atque ibi magnam partem diei consumit; equites
tela coiciunt et magna cum contumelia verborum nostros
3 ad pugnam evocant. Nullo ab nostris dato responso, ubi
visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt.
4 Subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit;
praecipit atque interdicit, proterritis hostibus atque in fugam
coiectis (quod fore, sicut accidit, videbat) unum omnes
peterent Indutiomarum, neu quis quem prius vulneret quam

2 bona *β* **7** praecipit *β*: praecepit *α*

illum interfectum viderit, quod mora reliquorum spatium
nactum illum effugere nolebat; magna proponit eis qui 5
occiderint praemia; summittit cohortis equitibus subsidio.
Comprobat hominis consilium fortuna et, cum unum omnes 6
peterent, in ipso fluminis vado deprehensus Indutiomarus
interficitur, caputque eius refertur in castra; redeuntes
equites quos possunt consectantur atque occidunt. Hac 7
re cognita, omnes Eburonum et Nerviorum quae convene-
rant copiae discedunt, pauloque habuit post id factum
Caesar quietiorem Galliam.

1 viderit $A'B^1$: videret $RB^2\beta$

C. IVLI CAESARIS

COMMENTARIORVM

DE BELLO GALLICO

LIBER SEXTVS

MULTIS de causis Caesar maiorem Galliae motum ex- **1**
spectans, per M. Silanum, C. Antistium Reginum, T.
Sextium, legatos, dilectum habere instituit; simul ab Cn. 2
Pompeio proconsule petit, quoniam ipse ad urbem cum
imperio rei publicae causa remaneret, quos ex Cisalpina
Gallia consulis sacramento rogavisset ad signa convenire
et ad se proficisci iuberet, magni interesse etiam in reliquum 3
tempus ad opinionem Galliae existimans tantas videri Italiae
facultates ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum,
non modo id brevi tempore sarciri sed etiam maioribus
augeri copiis posset. Quod cum Pompeius et rei publicae 4
et amicitiae tribuisset, celeriter confecto per suos dilectu
tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis
legionibus, duplicatoque earum cohortium numero quas
cum Q. Titurio amiserat, et celeritate et copiis docuit quid
populi Romani disciplina atque opes possent.

Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad eius propinquos **2**
a Treveris imperium defertur. Illi finitimos Germanos
sollicitare et pecuniam polliceri non desistunt. Cum ab 2
proximis impetrare non possent, ulteriores temptant. In-

6 consulis *X* : consul *Ciacconius*   10 sarciri *β* : resarciri *α*

ventis non nullis civitatibus, iure iurando inter se confirmant
obsidibusque de pecunia cavent; Ambiorigem sibi societate
3 et foedere adiungunt. Quibus rebus cognitis Caesar, cum
undique bellum parari videret, Nervios, Aduatucos, ac
Menapios adiunctis Cisrhenanis omnibus Germanis esse
in armis, Senones ad imperatum non venire et cum Car-
nutibus finitimisque civitatibus consilia communicare, a
Treveris Germanos crebris legationibus sollicitari, maturius
sibi de bello cogitandum putavit.

3 Itaque nondum hieme confecta proximis quattuor coactis
2 legionibus, de improviso in finis Nerviorum contendit et
prius quam illi aut convenire aut profugere possent, magno
pecoris atque hominum numero capto atque ea praeda
militibus concessa vastatisque agris, in deditionem venire
3 atque obsides sibi dare coegit. Eo celeriter confecto
4 negotio, rursus in hiberna legiones reduxit. Concilio Galliae
primo vere, ut instituerat, indicto, cum reliqui praeter
Senones, Carnutes, Treverosque venissent, initium belli ac
defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere vide-
5 retur, concilium Lutetiam Parisiorum transfert. Confines
erant hi Senonibus civitatemque patrum memoria con-
6 iunxerant, sed ab hoc consilio afuisse existimabantur. Hac
re pro suggestu pronuntiata, eodem die cum legionibus in
Senones proficiscitur, magnisque itineribus eo pervenit.

4 Cognito eius adventu, Acco, qui princeps eius consili
fuerat, iubet in oppida multitudinem convenire. Conan-
tibus, prius quam id effici posset, adesse Romanos nuntiatur.
2 Necessario sententia desistunt legatosque deprecandi causa
ad Caesarem mittunt; adeunt per Aeduos, quorum anti-
3 quitus erat in fide civitas. Libenter Caesar petentibus
Aeduis dat veniam excusationemque accipit, quod aestivum
tempus instantis belli, non quaestionis esse arbitratur.
4 Obsidibus imperatis centum, hos Aeduis custodiendos tradit.

4 ac α : *om.* β

Eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt usi depreca- 5
toribus Remis, quorum erant in clientela: eadem ferunt
responsa. Peragit concilium Caesar equitesque imperat 6
civitatibus.

Hac parte Galliae pacata, totus et mente et animo in **5**
bellum Treverorum et Ambiorigis insistit. Cavarinum cum 2
equitatu Senonum secum proficisci iubet, ne quis aut ex
huius iracundia aut ex eo quod meruerat odio civitatis
motus exsistat. His rebus constitutis, quod pro explorato 3
habebat Ambiorigem proelio non esse concertaturum, reliqua
eius consilia animo circumspiciebat. Erant Menapii pro- 4
pinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus silvisque
muniti, qui uni ex Gallia de pace ad Caesarem legatos
numquam miserant. Cum his esse hospitium Ambiorigi
sciebat; item per Treveros venisse Germanis in amicitiam
cognoverat. Haec prius illi detrahenda auxilia existimabat 5
quam ipsum bello lacesseret, ne desperata salute aut se in
Menapios abderet aut cum Transrhenanis congredi coge-
retur. Hoc inito consilio, totius exercitus impedimenta ad 6
Labienum in Treveros mittit duasque ad eum legiones
proficisci iubet; ipse cum legionibus expeditis quinque in
Menapios proficiscitur. Illi nulla coacta manu, loci prae- 7
sidio freti, in silvas paludesque confugiunt suaque eodem
conferunt.

Caesar partitis copiis cum C. Fabio legato et M. Crasso **6**
quaestore celeriterque effectis pontibus adit tripertito,
aedificia vicosque incendit, magno pecoris atque homi-
num numero potitur. Quibus rebus coacti Menapii legatos 2
ad eum pacis petendae causa mittunt. Ille obsidibus 3
acceptis hostium se habiturum numero confirmat, si aut
Ambiorigem aut eius legatos finibus suis recepissent. His 4
confirmatis rebus, Commium Atrebatem cum equitatu custo-
dis loco in Menapiis relinquit; ipse in Treveros proficiscitur.

15 Germanis β: Germanos α 26 adit β: adiit α

7 Dum haec a Caesare geruntur, Treveri magnis coactis
peditatus equitatusque copiis Labienum cum una legione,
2 quae in eorum finibus hiemaverat, adoriri parabant, iamque
ab eo non longius bidui via aberant, cum duas venisse
3 legiones missu Caesaris cognoscunt. Positis castris a
milibus passuum quindecim auxilia Germanorum exspec-
4 tare constituunt. Labienus, hostium cognito consilio,
sperans temeritate eorum fore aliquam dimicandi faculta-
tem, praesidio quinque cohortium impedimentis relicto cum
XXV cohortibus magnoque equitatu contra hostem proficis-
citur et mille passuum intermisso spatio castra communit.
5 Erat inter Labienum atque hostem difficili transitu flumen
ripisque praeruptis. Hoc neque ipse transire habebat in
6 animo neque hostis transituros existimabat. Augebatur
auxiliorum cotidie spes. Loquitur in consilio palam:
quoniam Germani appropinquare dicantur, sese suas
exercitusque fortunas in dubium non devocaturum et
7 postero die prima luce castra moturum. Celeriter haec ad
hostis deferuntur, ut ex magno Gallorum equitum numero
non nullos Gallos Gallicis rebus favere natura cogebat.
8 Labienus noctu tribunis militum primisque ordinibus
convocatis quid sui sit consili proponit et, quo facilius
hostibus timoris det suspicionem, maiore strepitu et
tumultu quam populi Romani fert consuetudo castra
moveri iubet. His rebus fugae similem profectionem
9 effecit. Haec quoque per exploratores ante lucem in tanta
propinquitate castrorum ad hostis deferuntur.

8 Vix agmen novissimum extra munitiones processerat,
cum Galli, cohortati inter se ne speratam praedam ex
manibus dimitterent — longum esse perterritis Romanis
Germanorum auxilium exspectare; neque suam pati dig-
nitatem ut tantis copiis tam exiguam manum, praesertim
fugientem atque impeditam, adoriri non audeant—flumen
transire et iniquo loco committere proelium non dubitant.

Quae fore suspicatus Labienus, ut omnis citra flumen 2
eliceret, eadem usus simulatione itineris placide progredie-
batur. Tum praemissis paulum impedimentis atque in 3
tumulo quodam collocatis, ‘Habetis,’ inquit, ‘milites, quam 4
petistis facultatem: hostem impedito atque iniquo loco
tenetis: praestate eandem nobis ducibus virtutem, quam
saepe numero imperatori praestitistis, atque illum adesse
et haec coram cernere existimate.’ Simul signa ad hostem 5
converti aciemque dirigi iubet et, paucis turmis praesidio
ad impedimenta dimissis, reliquos equites ad latera disponit.
Celeriter nostri clamore sublato pila in hostis immittunt. 6
Illi, ubi praeter spem quos fugere credebant infestis signis
ad se ire viderunt, impetum modo ferre non potuerunt
ac primo concursu in fugam coiecti proximas silvas
petierunt. Quos Labienus equitatu consectatus, magno 7
numero interfecto, compluribus captis, paucis post diebus
civitatem recepit. Nam Germani qui auxilio veniebant
percepta Treverorum fuga sese domum receperunt. Cum 8
his propinqui Indutiomari qui defectionis auctores fuerant
comitati eos ex civitate excesserunt. Cingetorigi, quem
ab initio permansisse in officio demonstravimus, principatus
atque imperium est traditum.

Caesar, postquam ex Menapiis in Treveros venit, duabus **9**
de causis Rhenum transire constituit: quarum una erat, 2
quod auxilia contra se Treveris miserant; altera, ne ad eos
Ambiorix receptum haberet. His constitutis rebus, paulum 3
supra eum locum quo ante exercitum traduxerat facere
pontem instituit. Nota atque instituta ratione magno 4
militum studio paucis diebus opus efficitur. Firmo in 5
Treveris ad pontem praesidio relicto ne quis ab his subito
motus oreretur, reliquas copias equitatumque traducit.
Ubii, qui ante obsides dederant atque in deditionem 6
venerant, purgandi sui causa ad eum legatos mittunt qui

20 excesserunt *β*: excesserant *α* 32 Ubii *A′*: Ubi *R*: Ubihi *T*: Ubi ii *U*

doceant neque auxilia ex sua civitate in Treveros missa
7 neque ab se fidem laesam: petunt atque orant ut sibi
parcat, ne communi odio Germanorum innocentes pro
nocentibus poenas pendant; si amplius obsidum vellet,
8 dare pollicentur. Cognita Caesar causa repperit ab Suebis
auxilia missa esse; Ubiorum satisfactionem accepit, aditus
viasque in Suebos perquirit.

10 Interim paucis post diebus fit ab Ubiis certior Suebos
omnis in unum locum copias cogere atque eis nationibus
quae sub eorum sint imperio denuntiare ut auxilia pedi-
2 tatus equitatusque mittant. His cognitis rebus, rem fru-
mentariam providet, castris idoneum locum deligit; Ubiis
imperat ut pecora deducant suaque omnia ex agris in
oppida conferant, sperans barbaros atque imperitos homines
inopia cibariorum adductos ad iniquam pugnandi condi-
3 cionem posse deduci; mandat ut crebros exploratores in
Suebos mittant quaeque apud eos gerantur cognoscant.
4 Illi imperata faciunt et paucis diebus intermissis referunt:
Suebos omnis, postea quam certiores nuntii de exercitu
Romanorum venerint, cum omnibus suis sociorumque
copiis quas coegissent penitus ad extremos finis sese
5 recepisse: silvam esse ibi infinita magnitudine, quae appel-
latur Bacenis; hanc longe introrsus pertinere et pro nativo
muro obiectam Cheruscos ab Suebis Suebosque ab
Cheruscis iniuriis incursionibusque prohibere: ad eius
initium silvae Suebos adventum Romanorum exspectare
constituisse.

11 Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum
esse videtur de Galliae Germaniaeque moribus et quo
2 differant hae nationes inter sese proponere. In Gallia
non solum in omnibus civitatibus atque in omnibus pagis
partibusque sed paene etiam in singulis domibus factiones
3 sunt, earumque factionum principes sunt, qui summam

6 Ubiorum *codd. deter.* : Ubi horum *X* 25 iniuriis incursionibusque *del. Paul*

auctoritatem eorum iudicio habere existimantur, quorum
ad arbitrium iudiciumque summa omnium rerum consilio-
rumque redeat. Itaque eius rei causa antiquitus institutum 4
videtur, ne quis ex plebe contra potentiorem auxili egeret:
suos enim quisque opprimi et circumveniri non patitur
neque, aliter si faciat, ullam inter suos habet auctoritatem.
Haec eadem ratio est in summa totius Galliae: namque 5
omnes civitates in partis divisae sunt duas.

Cum Caesar in Galliam venit, alterius factionis principes **12**
erant Aedui, alterius Sequani. Hi cum per se minus 2
valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in Aeduis
magnaeque eorum erant clientelae, Germanos atque
Ariovistum sibi adiunxerant eosque ad se magnis iacturis
pollicitationibusque perduxerant. Proeliis vero compluribus 3
factis secundis atque omni nobilitate Aeduorum interfecta,
tantum potentia antecesserant ut magnam partem clientium 4
ab Aeduis ad se traducerent obsidesque ab his principum
filios acciperent et publice iurare cogerent, nihil se contra
Sequanos consili inituros, et partem finitimi agri per vim
occupatam possiderent Galliaeque totius principatum ob-
tinerent. Qua necessitate adductus Diviciacus, auxili 5
petendi causa Romam ad senatum profectus imperfecta
re redierat. Adventu Caesaris facta commutatione rerum, 6
obsidibus Aeduis redditis, veteribus clientelis restitutis,
novis per Caesarem comparatis, quod ei qui se ad eorum
amicitiam aggregaverant meliore condicione atque aequiore
imperio se uti videbant, reliquis rebus eorum gratia
dignitateque amplificata, Sequani principatum dimiserant.
In eorum locum Remi successerant: quos quod adaequare 7
apud Caesarem gratia intellegebatur, ei qui propter veteres
inimicitias nullo modo cum Aeduis coniungi poterant
se Remis in clientelam dicabant. Hos illi diligenter 8
tuebantur: ita et novam et repente collectam auctoritatem

3 Itaque *α*: idque *β*

9 tenebant. Eo tum statu res erat ut longe principes habe-
rentur Aedui, secundum locum dignitatis Remi obtinerent.

13 In omni Gallia eorum hominum qui aliquo sunt numero
atque honore genera sunt duo. Nam plebes paene servo-
rum habetur loco, quae nihil audet per se, nullo adhibetur
2 consilio. Plerique, cum aut aere alieno aut magnitudine
tributorum aut iniuria potentiorum premuntur, sese in ser-
vitutem dicant nobilibus, *quibus* in hos eadem omnia sunt
3 iura quae dominis in servos. Sed de his duobus generibus
4 alterum est druidum, alterum equitum. Illi rebus divinis
intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones
interpretantur: ad hos magnus adulescentium numerus dis-
ciplinae causa concurrit, magnoque hi sunt apud eos honore.
5 Nam fere de omnibus controversiis publicis privatisque con-
stituunt et, si quod est admissum facinus, si caedes facta,
si de hereditate, de finibus controversia est, idem decernunt,
6 praemia poenasque constituunt; si qui aut privatus aut
populus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt.
7 Haec poena apud eos est gravissima. Quibus ita est inter-
dictum, hi numero impiorum ac sceleratorum habentur, his
omnes decedunt, aditum sermonemque defugiunt, ne quid
ex contagione incommodi accipiant, neque his petentibus
8 ius redditur, neque honos ullus communicatur. His autem
omnibus druidibus praeest unus, qui summam inter eos
9 habet auctoritatem. Hoc mortuo, aut si qui ex reliquis ex-
cellit dignitate succedit, aut, si sunt plures pares, suffragio
druidum, non numquam etiam armis de principatu con-
10 tendunt. Hi certo anni tempore in finibus Carnutum,
quae regio totius Galliae media habetur, considunt in loco
consecrato. Huc omnes undique qui controversias habent
11 conveniunt eorumque decretis iudiciisque parent. Disci-
plina in Britannia reperta atque inde in Galliam translata

8 quibus *add. Dinter* 16 decernunt *T*: discernunt *aU* 27 *post* druidum *add.* adlegitur *β*

esse existimatur, et nunc qui diligentius eam rem cognoscere
volunt plerumque illo discendi causa proficiscuntur.

Druides a bello abesse consuerunt, neque tributa una cum 14
reliquis pendunt; militiae vacationem omniumque rerum
habent immunitatem. Tantis excitati praemiis et sua 2
sponte multi in disciplinam conveniunt et a parentibus
propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum 3
ediscere dicuntur. Itaque annos non nulli XX in disciplina
permanent. Neque fas esse existimant ea litteris mandare,
cum in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus,
Graecis litteris utantur. Id mihi duabus de causis insti- 4
tuisse videntur, quod neque in vulgum disciplinam efferri
velint neque eos qui discunt litteris confisos minus
memoriae studere; quod fere plerisque accidit ut prae-
sidio litterarum diligentiam in perdiscendo ac memoriam
remittant. In primis hoc volunt persuadere, non interire 5
animas sed ab aliis post mortem transire ad alios, atque
hoc maxime ad virtutem excitari putant, metu mortis
neglecto. Multa praeterea de sideribus atque eorum motu, 6
de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de
deorum immortalium vi ac potestate disputant et iuventuti
tradunt.

Alterum genus est equitum. Hi, cum est usus atque 15
aliquod bellum incidit (quod fere ante Caesaris adventum
quot annis accidere solebat, uti aut ipsi iniurias inferrent
aut inlatas propulsarent), omnes in bello versantur; atque 2
eorum ut quisque est genere copiisque amplissimus, ita
plurimos circum se ambactos clientisque habet. Hanc
unam gratiam potentiamque noverunt.

Natio est omnium Gallorum admodum dedita religionibus, 16
atque ob eam causam qui sunt adfecti gravioribus morbis 2
quique in proeliis periculisque versantur aut pro victimis
homines immolant aut se immolaturos vovent, administris-

13 discant *β* 21 via *A* 30 omnium *α* : omnis *β*

3 que ad ea sacrificia druidibus utuntur; quod, pro vita
hominis nisi hominis vita reddatur, non posse deorum im-
mortalium numen placari arbitrantur, publiceque eiusdem
4 generis habent instituta sacrificia. Alii immani magnitudine
simulacra habent, quorum contexta viminibus membra vivis
hominibus complent; quibus succensis circumventi flamma
5 exanimantur homines. Supplicia eorum qui in furto aut
in latrocinio aut aliqua noxia sint comprehensi gratiora dis
immortalibus esse arbitrantur, sed, cum eius generis copia
deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.

17 Deum maxime Mercurium colunt. Huius sunt plurima
simulacra, hunc omnium inventorem artium ferunt, hunc
viarum atque itinerum ducem, hunc ad quaestus pecuniae
2 mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. Post hunc
Apollinem et Martem et Iovem et Minervam. De his
eandem fere quam reliquae gentes habent opinionem:
Apollinem morbos depellere, Minervam operum atque
artificiorum initia tradere, Iovem imperium caelestium
3 tenere, Martem bella regere. Huic, cum proelio dimicare
constituerunt, ea quae bello ceperint plerumque devovent:
quae superaverint, animalia capta immolant, reliquasque
4 res in unum locum conferunt. Multis in civitatibus harum
rerum exstructos tumulos locis consecratis conspicari licet,
5 neque saepe accidit ut neglecta quispiam religione aut
capta apud se occultare aut posita tollere auderet, gravis-
simumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est.

18 Galli se omnes ab Dite patre prognatos praedicant, idque
2 ab Druidibus proditum dicunt. Ob eam causam spatia
omnis temporis non numero dierum sed noctium finiunt;
dies natalis et mensum et annorum initia sic observant
3 ut noctem dies subsequatur. In reliquis vitae institutis
hoc fere ab reliquis differunt quod suos liberos, nisi cum

2 nisi *U*: non nisi *a*: *om.* T^1 *post* posse *add.* aliter *β* 8 noxia *A'T*: noxa *B'U* 30 mensum B^2R: mensuum B^1: mensium *A'β*

adoleverunt ut munus militiae sustinere possint, palam ad
se adire non patiuntur filiumque puerili aetate in publico
in conspectu patris adsistere turpe ducunt.

Viri quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine accepe- **19**
runt tantas ex suis bonis aestimatione facta cum dotibus
communicant. Huius omnis pecuniae coniunctim ratio 2
habetur fructusque servantur: uter eorum vita superarit, ad
eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum
pervenit. Viri in uxores, sicuti in liberos, vitae necisque 3
habent potestatem; et cum pater familiae inlustriore loco
natus decessit, eius propinqui conveniunt et, de morte si res
in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum quaes-
tionem habent et, si compertum est, igni atque omnibus
tormentis excruciatas interficiunt. Funera sunt pro cultu 4
Gallorum magnifica et sumptuosa; omniaque quae vivis cordi
fuisse arbitrantur in ignem inferunt, etiam animalia; ac paulo 5
supra hanc memoriam servi et clientes quos ab eis dilectos
esse constabat iustis funeribus confectis una cremabantur.

Quae civitates commodius suam rem publicam adminis- **20**
trare existimantur habent legibus sanctum, si quis quid de
re publica a finitimis rumore aut fama acceperit, uti ad
magistratum deferat neve cum quo alio communicet: quod 2
saepe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus
terreri et ad facinus impelli et de summis rebus consilium
capere cognitum est. Magistratus quae visa sunt occul- 3
tant, quaeque esse ex usu iudicaverunt multitudini produnt.
De re publica nisi per concilium loqui non conceditur.

Germani multum ab hac consuetudine differunt. Nam **21**
neque druides habent qui rebus divinis praesint neque
sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt quos 2
cernunt et quorum aperte opibus iuvantur, Solem et
Vulcanum et Lunam; reliquos ne fama quidem acceperunt.
Vita omnis in venationibus atque in studiis rei militaris 3

23 imperitos β: impeditos α

4 consistit: ab parvulis labori ac duritiae student. Qui diu-
tissime impuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt
laudem: hoc alii staturam, alii vires nervosque confirmari
5 putant. Intra annum vero vicesimum feminae notitiam
habuisse in turpissimis habent rebus; cuius rei nulla est
occultatio, quod et promiscue in fluminibus perluuntur et
pellibus aut parvis renonum tegimentis utuntur magna
corporis parte nuda.

22 Agri culturae non student, maiorque pars eorum victus
2 in lacte, caseo, carne consistit. Neque quisquam agri
modum certum aut finis habet proprios; sed magistratus
ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque
hominum, qui †cum† una coierunt, quantum et quo loco
visum est agri attribuunt atque anno post alio transire
3 cogunt. Eius rei multas adferunt causas: ne assidua con-
suetudine capti studium belli gerendi agri cultura com-
mutent; ne latos finis parare studeant, potentioresque
humiliores possessionibus expellant; ne accuratius ad fri-
gora atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur pecu-
niae cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur;
4 ut animi aequitate plebem contineant, cum suas quisque
opes cum potentissimis aequari videat.

23 Civitatibus maxima laus est quam latissime circum se
2 vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis
existimant, expulsos agris finitimos cedere neque quem-
3 quam prope audere consistere; simul hoc se fore tutiores
4 arbitrantur, repentinae incursionis timore sublato. Cum
bellum civitas aut inlatum defendit aut infert, magistratus
qui ei bello praesint, ut vitae necisque habeant potestatem,
5 deliguntur. In pace nullus est communis magistratus, sed
principes regionum atque pagorum inter suos ius dicunt

3 hoc alii staturam . alii vires *a* : Alii hoc staturā . alii hoc vires *β* : hoc ali staturam, ali hoc vires *Aldus* 13 qui cum una *a* : quiq; una *β* : qui communiter *Frigell* : *an* quicumque ? 30 nullus *B* : nullis *A'β*

controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent in- 6
famiam quae extra finis cuiusque civitatis fiunt, atque ea
iuventutis exercendae ac desidiae minuendae causa fieri
praedicant. Atque ubi quis ex principibus in concilio dixit 7
se ducem fore, qui sequi velint profiteantur, consurgunt ei
qui et causam et hominem probant suumque auxilium polli-
centur atque ab multitudine collaudantur: qui ex his secuti 8
non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur
omniumque his rerum postea fides derogatur. Hospitem 9
violare fas non putant; qui quaque de causa ad eos vene-
runt ab iniuria prohibent, sanctos habent, hisque omnium
domus patent victusque communicatur.

Ac fuit antea tempus, cum Germanos Galli virtute supe- **24**
rarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem
agrique inopiam trans Rhenum colonias mitterent. Itaque 2
ea quae fertilissima Germaniae sunt loca circum Hercyniam
silvam (quam Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam
esse video, quam illi Orcyniam appellant) Volcae Tectosages
occupaverunt atque ibi consederunt; quae gens ad hoc 3
tempus his sedibus sese continet, summamque habet ius-
titiae et bellicae laudis opinionem. Nunc quod in eadem 4
inopia, egestate, patientia qua Germani permanent, eodem 5
victu et cultu corporis utuntur. Gallis autem provinciarum
propinquitas et transmarinarum rerum notitia multa ad
copiam atque usus largitur; paulatim assuefacti superari 6
multisque victi proeliis ne se quidem ipsi cum illis virtute
comparant.

Huius Hercyniae silvae, quae supra demonstrata est, **25**
latitudo novem dierum iter expedito patet: non enim aliter
finiri potest neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab 2
Helvetiorum et Nemetum et Rauricorum finibus rectaque
fluminis Danuvi regione pertinet ad finis Dacorum et
Anartium; hinc se flectit sinistrorsus diversis ab flumine 3

10 quaque α : quacumque β 22 qua *X* : que *Aldus* : qua ante *Heller*

regionibus multarumque gentium finis propter magnitu-
4 dinem attingit, neque quisquam est huius Germaniae qui se
aut adisse ad initium eius silvae dicat, cum dierum iter LX
5 processerit, aut quo ex loco oriatur acceperit; multaque in
ea genera ferarum nasci constat quae reliquis in locis visa
non sint; ex quibus quae maxime differant ab ceteris
et memoriae prodenda videantur haec sunt.

26 Est bos cervi figura, cuius a media fronte inter auris
unum cornu exsistit excelsius magisque directum eis quae
nobis nota sunt cornibus. Ab eius summo sicut palmae
2 ramique late diffunduntur. Eadem est feminae marisque
natura, eadem forma magnitudoque cornuum.

27 Sunt item quae appellantur alces. Harum est consimilis
capris figura et varietas pellium, sed magnitudine paulo
antecedunt, mutilaeque sunt cornibus, et crura sine nodis
2 articlisque habent, neque quietis causa procumbunt neque,
si quo adflictae casu conciderunt, erigere sese aut sublevare
3 possunt. His sunt arbores pro cubilibus: ad eas se appli-
cant atque ita paulum modo reclinatae quietem capiunt.
4 Quarum ex vestigiis cum est animadversum a venatoribus
quo se recipere consuerint, omnis eo loco aut ab radicibus
subruunt aut accidunt arbores, tantum ut summa species
5 earum stantium relinquatur. Huc cum se consuetudine re-
clinaverunt, infirmas arbores pondere adfligunt atque una
ipsae concidunt.

28 Tertium est genus eorum qui uri appellantur. Hi sunt
magnitudine paulo infra elephantos, specie et colore et
2 figura tauri. Magna vis eorum est et magna velocitas;
neque homini neque ferae quam conspexerunt parcunt.
3 Hos studiose foveis captos interficiunt; hoc se labore durant
adulescentes atque hoc genere venationis exercent, et qui
plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus

3 aut adisse *tres codd. deteriores*: aut audisse aut adisse *X* 9 derectum *β teste Frigell* 16 articulisque *β*

quae sint testimonio, magnam ferunt laudem. Sed assues- 4
cere ad homines et mansuefieri ne parvuli quidem excepti
possunt. Amplitudo cornuum et figura et species multum 5
a nostrorum boum cornibus differt. Haec studiose conqui- 6
sita ab labris argento circumcludunt atque in amplissimis
epulis pro poculis utuntur.

Caesar, postquam per Ubios exploratores comperit Suebos **29**
sese in silvas recepisse, inopiam frumenti veritus quod, ut
supra demonstravimus, minime omnes Germani agri culturae
student, constituit non progredi longius; sed, ne omnino 2
metum reditus sui barbaris tolleret atque ut eorum auxilia
tardaret, reducto exercitu partem ultimam pontis quae
ripas Ubiorum contingebat in longitudinem pedum ducen-
torum rescindit, atque in extremo ponte turrim tabulatorum 3
quattuor constituit praesidiumque cohortium duodecim
pontis tuendi causa ponit magnisque eum locum muni-
tionibus firmat. Ei loco praesidioque C. Volcatium Tullum 4
adulescentem praefecit. Ipse, cum maturescere frumenta
inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus per Arduennam
silvam, quae est totius Galliae maxima atque ab ripis
Rheni finibusque Treverorum ad Nervios pertinet milibus-
que amplius quingentis in longitudinem patet, L. Minucium
Basilum cum omni equitatu praemittit, si quid celeri-
tate itineris atque opportunitate temporis proficere posset;
monet ut ignis fieri in castris prohibeat, ne qua eius 5
adventus procul significatio fiat: sese confestim subsequi
dicit.

Basilus ut imperatum est facit. Celeriter contraque **30**
omnium opinionem confecto itinere multos in agris in-
opinantis deprehendit: eorum indicio ad ipsum Ambiorigem
contendit quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur.
Multum cum in omnibus rebus tum in re militari potest 2

9 homines *Oudendorp* 23 Basilium *X* 28 Basilius *X*

fortuna. Nam magno accidit casu ut in ipsum incautum
etiam atque imparatum incideret priusque eius adventus
ab hominibus videretur quam fama ac nuntius adferretur:
sic magnae fuit fortunae, omni militari instrumento quod
circum se habebat erepto, raedis equisque comprehensis,
3 ipsum effugere mortem. Sed hoc quoque factum est, quod
aedificio circumdato silva, ut sunt fere domicilia Gallorum,
qui vitandi aestus causa plerumque silvarum ac fluminum
petunt propinquitates, comites familiaresque eius angusto in
4 loco paulisper equitum nostrorum vim sustinuerunt. His
pugnantibus, illum in equum quidam ex suis intulit: fugientem silvae texerunt. Sic et ad subeundum periculum et
ad vitandum multum fortuna valuit.

31 Ambiorix copias suas iudicione non conduxerit, quod
proelio dimicandum non existimarit, an tempore exclusus
et repentino equitum adventu prohibitus, cum reliquum
2 exercitum subsequi crederet, dubium est. Sed certe dimissis
per agros nuntiis sibi quemque consulere iussit. Quorum
pars in Arduennam silvam, pars in continentis paludes pro-
3 fugit; qui proximi Oceano fuerunt, hi insulis sese occul-
4 taverunt quas aestus efficere consuerunt; multi ex suis
finibus egressi se suaque omnia alienissimis crediderunt.
5 Catuvolcus, rex dimidiae partis Eburonum, qui una cum
Ambiorige consilium inierat, aetate iam confectus, cum
laborem belli aut fugae ferre non posset, omnibus precibus
detestatus Ambiorigem qui eius consili auctor fuisset, taxo,
cuius magna in Gallia Germaniaque copia est, se exanimavit.

32 Segni Condrusique ex gente et numero Germanorum, qui
sunt inter Eburones Treverosque, legatos ad Caesarem miserunt oratum ne se in hostium numero duceret neve omnium
Germanorum qui essent citra Rhenum unam esse causam

1 *post* nam *add.* sicut *R. Stephanus* 6 quoque *om.* *β* 19 continentis *U*: continentes *αT* 25 *ante* belli *add.* aut *β*

iudicaret: nihil se de bello cogitavisse, nulla Ambiorigi
auxilia misisse. Caesar, explorata re quaestione captivorum, 2
si qui ad eos Eburones ex fuga convenissent, ad se ut redu-
cerentur imperavit: si ita fecissent, finis eorum se violatu-
rum negavit. Tum, copiis in tris partis distributis, impedi- 3
menta omnium legionum Aduatucam contulit. Id castelli 4
nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi
Titurius atque Aurunculeius hiemandi causa consederant.
Hunc cum reliquis rebus locum probarat, tum quod superi- 5
oris anni munitiones integrae manebant, ut militum laborem
sublevaret. Praesidio impedimentis legionem quartam deci- 6
mam reliquit, unam ex eis tribus quas proxime conscriptas
ex Italia traduxerat. Ei legioni castrisque Q. Tullium Cicer- 7
onem praeficit, ducentosque equites attribuit.

Partito exercitu, T. Labienum cum legionibus tribus ad **33**
Oceanum versus in eas partis quae Menapios attingunt
proficisci iubet; C. Trebonium cum pari legionum numero 2
ad eam regionem quae ad Aduatucos adiacet depopulan-
dam mittit; ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldem, 3
quod influit in Mosam, extremasque Arduennae partis ire
constituit, quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem
audiebat. Discedens post diem septimum sese reversurum 4
confirmat; quam ad diem ei legioni quae in praesidio
relinquebatur deberi frumentum sciebat. Labienum Tre- 5
boniumque hortatur, si rei publicae commodo facere possint,
ad eum diem revertantur, ut rursus communicato consilio
exploratisque hostium rationibus aliud initium belli capere
possent.

Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla, non **34**
oppidum, non praesidium quod se armis defenderet, sed in
omnis partis dispersa multitudo. Ubi cuique aut valles 2
abdita aut locus silvestris aut palus impedita spem praesidi
aut salutis aliquam offerebat, consederat. Haec loca vicini- 3

19 Scaldim *T*   26 eam *β*   30 praesidium *M corr.* : praedium *X*

tatibus erant nota, magnamque res diligentiam requirebat,
non in summa exercitus tuenda (nullum enim poterat uni-
versis ab perterritis ac dispersis periculum accidere), sed in
singulis militibus conservandis; quae tamen ex parte res ad
4 salutem exercitus pertinebat. Nam et praedae cupiditas
multos longius evocabat et silvae incertis occultisque itine-
5 ribus confertos adire prohibebant. Si negotium confici
stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimit-
6 tendae plures manus diducendique erant milites; si con-
tinere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio et consue-
tudo exercitus Romani postulabat, locus ipse erat praesidio
barbaris, neque ex occulto insidiandi et dispersos circum-
7 veniendi singulis deerat audacia. Ut in eiusmodi difficul-
tatibus, quantum diligentia provideri poterat providebatur,
ut potius in nocendo aliquid praetermitteretur, etsi omnium
animi ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo militum
8 detrimento noceretur. Dimittit ad finitimas civitates nun-
tios Caesar: omnis ad se vocat spe praedae ad diripiendos
Eburones, ut potius in silvis Gallorum vita quam legionarius
miles periclitetur, simul ut magna multitudine circumfusa
9 pro tali facinore stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus
undique numerus celeriter convenit.

35 Haec in omnibus Eburonum partibus gerebantur dies-
que appetebat septimus, quem ad diem Caesar ad impedi-
2 menta legionemque reverti constituerat. Hic quantum in
bello fortuna possit et quantos adferat casus cognosci
3 potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravi-
mus, manus erat nulla quae parvam modo causam timoris
4 adferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama, diripi
5 Eburones atque ultro omnis ad praedam evocari. Cogunt
equitum duo milia Sugambri, qui sunt proximi Rheno, a
quibus receptos ex fuga Tencteros atque Usipetes supra

3 ab *codd. deter.*: *om.* *X* 8 vellet *codd. duo deter.*: vellent *X*
10 vellet *β*: vellent *α* 18 ad se vocat *α*: evocat *β*

docuimus. Transeunt Rhenum navibus ratibusque triginta 6
milibus passuum infra eum locum ubi pons erat perfectus
praesidiumque ab Caesare relictum, primos Eburonum
finis adeunt, multos ex fuga dispersos excipiunt, magno
pecoris numero, cuius sunt cupidissimi barbari, potiuntur.
Invitati praeda longius procedunt. Non hos palus in bello 7
latrociniisque natos, non silvae morantur. Quibus in locis
sit Caesar ex captivis quaerunt; profectum longius repe-
riunt, omnemque exercitum discessisse cognoscunt. Atque 8
unus ex captivis, 'Quid vos,' inquit, 'hanc miseram ac
tenuem sectamini praedam, quibus licet iam esse fortuna-
tissimos? Tribus horis Aduatucam venire potestis: huc 9
omnis suas fortunas exercitus Romanorum contulit; prae-
sidi tantum est ut ne murus quidem cingi possit neque
quisquam egredi extra munitiones audeat.' Oblata spe 10
Germani quam nacti erant praedam in occulto relinquunt;
ipsi Aduatucam contendunt, usi eodem duce cuius haec
indicio cognoverant.

Cicero, qui omnis superiores dies praeceptis Caesaris **36**
cum summa diligentia milites in castris continuisset ac ne
calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus
esset, septimo die diffidens de numero dierum Caesarem
fidem servaturum, quod longius progressum audiebat neque
ulla de reditu eius fama adferebatur, simul eorum per- 2
motus vocibus qui illius patientiam paene obsessionem
appellabant, siquidem ex castris egredi non liceret, nullum
eiusmodi casum exspectans quo, novem oppositis legioni-
bus maximoque equitatu, dispersis ac paene deletis hostibus,
in milibus passuum tribus offendi posset, quinque cohortis
frumentatum in proximas segetes mittit, quas inter et castra
unus omnino collis intererat. Complures erant ex legioni- 3
bus aegri relicti; ex quibus qui hoc spatio dierum con-
valuerant circiter trecenti sub vexillo una mittuntur; magna 4

14 ne murus *T*: numerus *aU*

praeterea multitudo calonum, magna vis iumentorum, quae
in castris subsederant, facta potestate sequitur.

37 Hoc ipso tempore et casu Germani equites interveniunt,
protinusque eodem illo quo venerant cursu ab decumana
2 porta in castra irrumpere conantur; nec prius sunt visi, ob-
iectis ab ea parte silvis, quam castris appropinquarent, usque
eo ut qui sub vallo tenderent mercatores recipiendi sui
3 facultatem non haberent. Inopinantes nostri re nova per-
turbantur ac vix primum impetum cohors in statione sus-
4 tinet. Circumfunduntur ex reliquis hostes partibus, si quem
5 aditum reperire possent. Aegre portas nostri tuentur, reli-
6 quos aditus locus ipse per se munitioque defendit. Totis
trepidatur castris, atque alius ex alio causam tumultus
quaerit; neque quo signa ferantur neque quam in partem
7 quisque conveniat provident. Alius castra iam capta pro-
nuntiat, alius deleto exercitu atque imperatore victores
8 barbaros venisse contendit; plerique novas sibi ex loco
religiones fingunt, Cottaeque et Tituri calamitatem qui in
9 eodem occiderint castello ante oculos ponunt. Tali timore
omnibus perterritis, confirmatur opinio barbaris, ut ex cap-
10 tivo audierant, nullum esse intus praesidium. Perrumpere
nituntur seque ipsi adhortantur ne tantam fortunam ex
manibus dimittant.

38 Erat aeger cum praesidio relictus P. Sextius Baculus, qui
primum pilum ad Caesarem duxerat, cuius mentionem
superioribus proeliis fecimus, ac diem iam quintum cibo
2 caruerat. Hic diffisus suae atque omnium saluti inermis
ex tabernaculo prodit; videt imminere hostis atque in
summo esse rem discrimine: capit arma a proximis atque
3 in porta consistit. Consequuntur hunc centuriones eius
cohortis quae in statione erat: paulisper una proelium
4 sustinent. Relinquit animus Sextium gravibus acceptis
vulneribus: aegre per manus tractus servatur. Hoc spatio
interposito reliqui sese confirmant tantum ut in muni-

tionibus consistere audeant speciemque defensorum prae-
beant.

Interim, confecta frumentatione, milites nostri clamorem 39
exaudiunt: praecurrunt equites, quanto res sit in periculo
cognoscunt. Hic vero nulla munitio est quae perterritos 2
recipiat: modo conscripti atque usus militaris imperiti, ad
tribunum militum centurionesque ora convertunt; quid ab
his praecipiatur exspectant. Nemo est tam fortis quin rei 3
novitate perturbetur. Barbari signa procul conspicati op- 4
pugnatione desistunt; redisse primo legiones credunt, quas
longius discessisse ex captivis cognoverant; postea despecta
paucitate ex omnibus partibus impetum faciunt.

Calones in proximum tumulum procurrunt. Hinc celeri- 40
ter deiecti se in signa manipulosque coiciunt: eo magis
timidos perterrent milites. Alii cuneo facto ut celeriter 2
perrumpant censent, quoniam tam propinqua sint castra,
et, si pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquos servari
posse confidunt; alii, ut in iugo consistant atque eundem 3
omnes ferant casum. Hoc veteres non probant milites, 4
quos sub vexillo una profectos docuimus. Itaque inter se
cohortati duce C. Trebonio, equite Romano, qui eis erat
praepositus, per medios hostis perrumpunt incolumesque
ad unum omnes in castra perveniunt. Hos subsecuti 5
calones equitesque eodem impetu militum virtute servantur.
At ei qui in iugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei 6
militaris percepto, neque in eo quod probaverant consilio
permanere, ut se loco superiore defenderent, neque eam
quam prodesse aliis vim celeritatemque viderant imitari
potuerant, sed se in castra recipere conati iniquum in
locum demiserunt. Centuriones, quorum non nulli ex in- 7
ferioribus ordinibus reliquarum legionum virtutis causa in
superiores erant ordines huius legionis traducti, ne ante
partam rei militaris laudem amitterent fortissime pugnantes

8 tam *om.* α   11 dispecta *Paul*   29 potuerant α : potuerunt β

8 conciderunt. Militum pars, horum virtute summotis hosti-
bus, praeter spem incolumis in castra pervenit, pars a
barbaris circumventa periit.

41 Germani, desperata expugnatione castrorum, quod nostros
iam constitisse in munitionibus videbant, cum ea praeda
quam in silvis deposuerant trans Rhenum sese receperunt.
2 Ac tantus fuit etiam post discessum hostium terror ut ea
nocte, cum C. Volusenus missus cum equitatu ad castra
venisset, fidem non faceret adesse cum incolumi Caesarem
3 exercitu. Sic omnino animos timor praeoccupaverat ut
paene alienata mente deletis omnibus copiis equitatum se
ex fuga recepisse dicerent, neque incolumi exercitu Ger-
4 manos castra oppugnaturos fuisse contenderent. Quem
timorem Caesaris adventus sustulit.

42 Reversus ille, eventus belli non ignorans, unum, quod
cohortes ex statione et praesidio essent emissae, questus ne
minimo quidem casu locum relinqui debuisse, multum for-
tunam in repentino hostium adventu potuisse iudicavit,
2 multo etiam amplius, quod paene ab ipso vallo portisque
3 castrorum barbaros avertisset. Quarum omnium rerum
maxime admirandum videbatur, quod Germani, qui eo con-
silio Rhenum transierant ut Ambiorigis finis depopularentur,
ad castra Romanorum delati optatissimum Ambiorigi bene-
ficium obtulerunt.

43 Caesar rursus ad vexandos hostis profectus magno coacto
numero ex finitimis civitatibus in omnis partis dimittit.
2 Omnes vici atque omnia aedificia quae quisque conspexerat
3 incendebantur; praeda ex omnibus locis agebatur; frumenta
non solum tanta multitudine iumentorum atque hominum
consumebantur sed etiam anni tempore atque imbribus pro-
cubuerant ut, si qui etiam in praesentia se occultassent,
tamen his deducto exercitu rerum omnium inopia pereun-
4 dum videretur. Ac saepe in eum locum ventum est, tanto

28 *post* incendebantur *add.* Pecora interficiebantur β

in omnis partis diviso equitatu, ut [non] modo visum ab se
Ambiorigem in fuga circumspicerent captivi nec plane etiam
abisse ex conspectu contenderent, ut, spe consequendi inlata 5
atque infinito labore suscepto, qui se summam ab Caesare
gratiam inituros putarent paene naturam studio vincerent
semperque paulum ad summam felicitatem defuisse videre-
tur, atque ille latebris aut saltibus se eriperet et noctu 6
occultatus alias regiones partisque peteret, non maiore equi-
tum praesidio quam quattuor, quibus solis vitam suam com-
mittere audebat.

Tali modo vastatis regionibus, exercitum Caesar duarum **44**
cohortium damno Durocortorum Remorum reducit, con-
cilioque in eum locum Galliae indicto, de coniuratione
Senonum et Carnutum quaestionem habere instituit et de 2
Accone, qui princeps eius consili fuerat, graviore sententia
pronuntiata, more maiorum supplicium sumpsit. Non nulli 3
iudicium veriti profugerunt. Quibus cum aqua atque igni
interdixisset, duas legiones ad finis Treverorum, duas in
Lingonibus, sex reliquas in Senonum finibus Agedinci in
hibernis collocavit frumentoque exercitui proviso, ut insti-
tuerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

1 non *X*: *om. codd. duo deteriores*

C. IVLI CAESARIS

COMMENTARIORVM

DE BELLO GALLICO

LIBER SEPTIMVS

QUIETA Gallia, Caesar, ut constituerat, in Italiam ad con- 1
ventus agendos proficiscitur. Ibi cognoscit de Clodi caede,
de senatusque consulto certior factus, ut omnes iuniores
Italiae coniurarent, dilectum tota provincia habere instituit.
Eae res in Galliam Transalpinam celeriter perferuntur. 2
Addunt ipsi et adfingunt rumoribus Galli quod res poscere
videbatur, retineri urbano motu Caesarem neque in tantis
dissensionibus ad exercitum venire posse. Hac impulsi 3
occasione qui iam ante se populi Romani imperio subiectos
dolerent liberius atque audacius de bello consilia inire
incipiunt. Indictis inter se principes Galliae conciliis sil- 4
vestribus ac remotis locis queruntur de Acconis morte;
posse hunc casum ad ipsos recidere demonstrant; miseran- 5
tur communem Galliae fortunam; omnibus pollicitationibus
ac praemiis deposcunt qui belli initia faciant et sui capitis
periculo Galliam in libertatem vindicent. In primis ratio- 6
nem esse habendam dicunt, prius quam eorum clandestina
consilia efferantur, ut Caesar ab exercitu intercludatur. Id 7
esse facile, quod neque legiones audeant absente im-
peratore ex hibernis egredi neque imperator sine praesidio

3 de *ante* senatusque *add. Aldus* 15 initia α: initium β

8 ad legiones pervenire possit. Postremo in acie praestare
interfici quam non veterem belli gloriam libertatemque
quam a maioribus acceperint reciperare.

2 His rebus agitatis, profitentur Carnutes se nullum peri-
culum communis salutis causa recusare, principesque ex
2 omnibus bellum facturos pollicentur; et, quoniam in prae-
sentia obsidibus cavere inter se non possint ne res efferatur,
ut iure iurando ac fide sanciatur petunt collatis militaribus
signis, quo more eorum gravissima caerimonia continetur,
3 ne facto initio belli ab reliquis deserantur. Tum, collau-
datis Carnutibus, dato iure iurando ab omnibus qui aderant,
tempore eius rei constituto ab concilio disceditur.

3 Ubi ea dies venit, Carnutes, Cotuato et Conconneto-
dumno ducibus, desperatis hominibus, Cenabum signo dato
concurrunt civisque Romanos qui negotiandi causa ibi
constiterant, in his C. Fufium Citam, honestum equitem
Romanum, qui rei frumentariae iussu Caesaris praeerat,
2 interficiunt bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnis
Galliae civitates fama perfertur. Nam, ubique maior atque
inlustrior incidit res, clamore per agros regionesque signifi-
cant; hanc alii deinceps excipiunt et proximis tradunt, ut
3 tum accidit. Nam quae Cenabi oriente sole gesta essent
ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum au-
dita sunt, quod spatium est milium passuum circiter cen-
tum LX.

4 Simili ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius, Arvernus,
summae potentiae adulescens, cuius pater principatum Gal-
liae totius obtinuerat et ob eam causam, quod regnum
appetebat, ab civitate erat interfectus, convocatis suis clien-
2 tibus facile incendit. Cognito eius consilio ad arma con-

1 possit *β*: posset *α* 3 acceperint *β*: acceperant *α* 7 possint *β*: possent *α* 9 quo *β*: quod *α* 13 Cotuato *X*: Gutruato *edd.* 14 Cenabum *Glück*: Genabim *α*: Genabin *β* 18 omnes *X* 19 ubique *αU*: ubi *T*: ubi quae *Schneider* 21 hanc *α*: hinc *β*: hunc *codd. deteriores*, *D* 22 Genabi *X*

curritur. Prohibetur ab Gobannitione, patruo suo, reliquis-
que principibus, qui hanc temptandam fortunam non existi-
mabant; expellitur ex oppido Gergovia; non destitit tamen, 3
atque in agris habet dilectum egentium ac perditorum. Hac
coacta manu, quoscumque adit ex civitate ad suam senten-
tiam perducit; hortatur ut communis libertatis causa arma 4
capiant, magnisque coactis copiis adversarios suos a quibus
paulo ante erat eiectus expellit ex civitate. Rex ab suis 5
appellatur. Dimittit quoque versus legationes, obtestatur
ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pic- 6
tones, Cadurcos, Turonos, Aulercos, Lemovices, Andos, reli-
quosque omnis qui Oceanum attingunt adiungit: omnium
consensu ad eum defertur imperium. Qua oblata potestate 7
omnibus his civitatibus obsides imperat, certum numerum
militum ad se celeriter adduci iubet; armorum quantum 8
quaeque civitas domi quodque ante tempus efficiat con-
stituit; in primis equitatui studet. Summae diligentiae 9
summam imperi severitatem addit; magnitudine supplici
dubitantis cogit. Nam maiore commisso delicto igne at- 10
que omnibus tormentis necat, leviore de causa auribus
desectis aut singulis effossis oculis domum remittit, ut
sint reliquis documento et magnitudine poenae perterreant
alios.

His suppliciis celeriter coacto exercitu, Lucterium Cadur- 5
cum, summae hominem audaciae, cum parte copiarum in
Rutenos mittit; ipse in Bituriges proficiscitur. Eius adventu 2
Bituriges ad Aeduos, quorum erant in fide, legatos mittunt
subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere
possint. Aedui de consilio legatorum, quos Caesar ad 3
exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque subsidio
Biturigibus mittunt. Qui cum ad flumen Ligerim venissent, 4
quod Bituriges ab Aeduis dividit, paucos dies ibi morati
neque flumen transire ausi domum revertuntur legatisque 5

15 iubet β: iussit α

nostris renuntiant se Biturigum perfidiam veritos revertisse,
quibus id consili fuisse cognoverint ut, si flumen transissent,
6 una ex parte ipsi, altera Arverni se circumsisterent. Id
eane de causa, quam legatis pronuntiarunt, an perfidia
adducti fecerint, quod nihil nobis constat, non videtur pro
7 certo esse proponendum. Bituriges eorum discessu statim
cum Arvernis iunguntur.

6 His rebus in Italiam Caesari nuntiatis, cum iam ille
urbanas res virtute Cn. Pompei commodiorem in statum
pervenisse intellegeret, in Transalpinam Galliam profectus
2 est. Eo cum venisset, magna difficultate adficiebatur, qua
3 ratione ad exercitum pervenire posset. Nam, si legiones
in provinciam arcesseret, se absente in itinere proelio dimi-
4 caturas intellegebat; si ipse ad exercitum contenderet, ne
eis quidem eo tempore qui quieti viderentur, suam salutem
recte committi videbat.

7 Interim Lucterius Cadurcus in Rutenos missus eam
2 civitatem Arvernis conciliat. Progressus in Nitiobriges et
Gabalos ab utrisque obsides accipit et magna coacta manu
in provinciam Narbonem versus eruptionem facere con-
3 tendit. Qua re nuntiata Caesar omnibus consiliis ante-
4 vertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. Eo
cum venisset timentis confirmat, praesidia in Rutenis pro-
vincialibus, Volcis Arecomicis, Tolosatibus circumque Nar-
5 bonem, quae loca hostibus erant finitima, constituit; partem
copiarum ex provincia supplementumque quod ex Italia
adduxerat in Helvios, qui finis Arvernorum contingunt,
convenire iubet.

8 His rebus comparatis, represso iam Lucterio et remoto,
quod intrare intra praesidia periculosum putabat, in Helvios
2 proficiscitur. Etsi mons Cevenna, qui Arvernos ab Helviis

4 pronuntiarunt *edd.* : pronuntiarint α : pronuntiaverint β : 6 proponendum α : ponendum β 17 Lucterius β : Lucretius α 31 mons *om.* α

discludit, durissimo tempore anni, altissima nive iter im-
pediebat, tamen discussa nive sex in altitudinem pedum
atque ita viis patefactis summo militum sudore ad finis
Arvernorum pervenit. Quibus oppressis inopinantibus, quod 3
se Cevenna ut muro munitos existimabant, ac ne singulari
quidem umquam homini eo tempore anni semitae patuerant,
equitibus imperat ut quam latissime possint vagentur et
quam maximum hostibus terrorem inferant. Celeriter haec 4
fama ac nuntii ad Vercingetorigem perferuntur; quem per-
territi omnes Arverni circumsistunt atque obsecrant ut suis
fortunis consulat, ne[ve] ab hostibus diripiantur, praesertim
cum videat omne ad se bellum translatum. Quorum ille 5
precibus permotus castra ex Biturigibus movet in Arvernos
versus.

At Caesar biduum in his locis moratus, quod haec **9**
de Vercingetorige usu ventura opinione praeceperat, per
causam supplementi equitatusque cogendi ab exercitu dis-
cedit; Brutum adulescentem his copiis praeficit; hunc 2
monet ut in omnis partis equites quam latissime perva-
gentur: daturum se operam ne longius triduo ab castris
absit. His constitutis rebus, suis inopinantibus quam 3
maximis potest itineribus Viennam pervenit. Ibi nactus 4
recentem equitatum, quem multis ante diebus eo praemiserat,
neque diurno neque nocturno itinere intermisso per finis
Aeduorum in Lingones contendit, ubi duae legiones hiema-
bant, ut, si quid etiam de sua salute ab Aeduis iniretur
consili, celeritate praecurreret. Eo cum pervenisset, ad 5
reliquas legiones mittit priusque omnis in unum locum
cogit quam de eius adventu Arvernis nuntiari posset. Hac 6
re cognita, Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum re-
ducit atque inde profectus Gorgobinam, Boiorum oppidum,

3 labore *β* 9 ac *om. β* nuntiis *ed.* 11 11 neue ab hostibus diripiantur *a*: ve *del. Dittenberger*: neu se ab hostibus diripi patiatur *β* 13 in *β*: per *a* 16 usu *T*: usus *aU*

quos ibi Helvetico proelio victos Caesar collocaverat Aeduis-
que attribuerat, oppugnare instituit.
10 Magnam haec res Caesari difficultatem ad consilium
capiendum adferebat, si reliquam partem hiemis uno loco
legiones contineret, ne stipendiariis Aeduorum expugnatis
cuncta Gallia deficeret, quod nullum amicis in eo praesidium
videret positum esse; si maturius ex hibernis educeret, ne
2 ab re frumentaria duris subvectionibus laboraret. Praestare
visum est tamen omnis difficultates perpeti quam tanta
contumelia accepta omnium suorum voluntates alienare.
3 Itaque cohortatus Aeduos de supportando commeatu,
praemittit ad Boios qui de suo adventu doceant hortentur-
que ut in fide maneant atque hostium impetum magno
4 animo sustineant. Duabus Agedinci legionibus atque im-
pedimentis totius exercitus relictis, ad Boios proficiscitur.
11 Altero die cum ad oppidum Senonum Vellaunodunum
venisset, ne quem post se hostem relinqueret, quo ex-
peditiore re frumentaria uteretur, oppugnare instituit idque
2 biduo circumvallavit; tertio die missis ex oppido legatis de
deditione, arma conferri, iumenta produci, sescentos obsides
dari iubet. Ea qui conficeret C. Trebonium legatum re-
3 linquit. Ipse, ut quam primum iter faceret, Cenabum Car-
4 nutum proficiscitur; qui tum primum allato nuntio de
oppugnatione Vellaunoduni, cum longius eam rem ductum
iri existimarent, praesidium Cenabi tuendi causa quod eo
5 mitterent comparabant. Huc biduo pervenit. Castris
ante oppidum positis, diei tempore exclusus in posterum op-
pugnationem differt, quaeque ad eam rem usui sint militibus
6 imperat et, quod oppidum Cenabum pons fluminis Ligeris
contingebat, veritus ne noctu ex oppido profugerent duas
7 legiones in armis excubare iubet. Cenabenses paulo ante
mediam noctem silentio ex oppido egressi flumen transire
8 coeperunt. Qua re per exploratores nuntiata, Caesar legiones

7 videretur *R* 30 contingebat *β*: continebat *α*

quas expeditas esse iusserat portis incensis intromittit at-
que oppido potitur, perpaucis ex hostium numero deside-
ratis quin cuncti caperentur, quod pontis atque itinerum
angustiae multitudinis fugam intercluserant. Oppidum 9
diripit atque incendit, praedam militibus donat, exercitum
Ligerim traducit atque in Biturigum finis pervenit.

Vercingetorix, ubi de Caesaris adventu cognovit, oppug- **12**
natione destitit atque obviam Caesari proficiscitur. Ille 2
oppidum Biturigum positum in via Noviodunum oppugnare
instituerat. Quo ex oppido cum legati ad eum venissent
oratum ut sibi ignosceret suaeque vitae consuleret, ut celeri-
tate reliquas res conficeret, qua pleraque erat consecutus,
arma conferri, equos produci, obsides dari iubet. Parte iam 4
obsidum tradita, cum reliqua administrarentur, centurionibus
et paucis militibus intromissis qui arma iumentaque con-
quirerent, equitatus hostium procul visus est, qui agmen
Vercingetorigis antecesserat. Quem simul atque oppidani 5
conspexerunt atque in spem auxili venerunt, clamore sub-
lato arma capere, portas claudere, murum complere coepe-
runt. Centuriones in oppido, cum ex significatione Gallo- 6
rum novi aliquid ab eis iniri consili intellexissent, gladiis
destrictis portas occupaverunt suosque omnis incolumis
receperunt.

Caesar ex castris equitatum educi iubet, proelium equestre **13**
committit: laborantibus iam suis Germanos equites circiter
CCCC summittit, quos ab initio habere secum instituerat.
Eorum impetum Galli sustinere non potuerunt atque in 2
fugam coiecti multis amissis se ad agmen receperunt.
Quibus profligatis, rursus oppidani perterriti comprehensos
eos quorum opera plebem concitatam existimabant ad
Caesarem perduxerunt seseque ei dediderunt. Quibus 3
rebus confectis, Caesar ad oppidum Avaricum, quod erat

3 cuncti *a* : vivi *β* 4 multitudini *β* 9 Biturigum positum in uia nouiodunum *β* : *om.* *a* 32 rebus *om.* *a*

maximum munitissimumque in finibus Biturigum atque
agri fertilissima regione, profectus est, quod eo oppido
recepto civitatem Biturigum se in potestatem redacturum
confidebat.

14 Vercingetorix, tot continuis incommodis Vellaunoduni,
Cenabi, Novioduni acceptis, suos ad concilium convocat.
2 Docet longe alia ratione esse bellum gerendum atque antea
gestum sit. Omnibus modis huic rei studendum ut pabu-
3 latione et commeatu Romani prohibeantur. Id esse facile,
quod equitatu ipsi abundent et quod anni tempore suble-
4 ventur. Pabulum secari non posse; necessario dispersos
hostis ex aedificiis petere: hos omnis cotidie ab equitibus
5 deligi posse. Praeterea salutis causa rei familiaris commoda
neglegenda: vicos atque aedificia incendi oportere hoc
spatio ab via quoqueversus quo pabulandi causa adire
6 posse videantur. Harum ipsis rerum copiam suppetere,
quod quorum in finibus bellum geratur eorum opibus sub-
7 leventur: Romanos aut inopiam non laturos aut magno
8 periculo longius ab castris processuros; neque interesse
ipsosne interficiant impedimentisne exuant, quibus amissis
9 bellum geri non possit. Praeterea oppida incendi oportere,
quae non munitione et loci natura ab omni sint periculo
tuta, neu suis sint ad detrectandam militiam receptacula neu
Romanis proposita ad copiam commeatus praedamque tol-
10 lendam. Haec si gravia aut acerba videantur, multo illa
gravius aestimare, liberos, coniuges in servitutem abstrahi,
ipsos interfici; quae sit necesse accidere victis.

15 Omnium consensu hac sententia probata, uno die amplius
2 XX urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem fit in reliquis
civitatibus: in omnibus partibus incendia conspiciuntur;
quae etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi

10 quod β: ut α   13 deligi *BbG*: diligi *A'R*: deleri β
15 ab via *Madvig*: aboia *A'T*: ab oia *B*: a boia *cett.*   18 *post*
magno *add.* cum β   26 aestimare α: aestimari debere β

solaci proponebant, quod se prope explorata victoria cele-
riter amissa reciperaturos confidebant. †Deliberatur† de 3
Avarico in communi concilio, incendi placeret an defendi.
Procumbunt omnibus Gallis ad pedes Bituriges, ne pulcher- 4
rimam prope totius Galliae urbem, quae praesidio et orna-
mento sit civitati, suis manibus succendere cogerentur:
facile se loci natura defensuros dicunt, quod prope ex omni- 5
bus partibus flumine et palude circumdata unum habeat et
perangustum aditum. Datur petentibus venia, dissuadente 6
primo Vercingetorige, post concedente et precibus ipsorum
et misericordia vulgi. Defensores oppido idonei deliguntur.

Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus subsequitur **16**
et locum castris deligit paludibus silvisque munitum ab
Avarico longe milia passuum XVI. Ibi per certos explora- 2
tores in singula diei tempora quae ad Avaricum agerentur
cognoscebat et quid fieri vellet imperabat. Omnis nostras 3
pabulationes frumentationesque observabat dispersosque,
cum longius necessario procederent, adoriebatur magnoque
incommodo adficiebat, etsi quantum ratione provideri
poterat ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus
diversisque itineribus iretur.

Castris ad eam partem oppidi positis Caesar, quae inter- **17**
missa a flumine et a paludibus aditum, ut supra diximus,
angustum habebat, aggerem apparare, vineas agere, turris
duas constituere coepit: nam circumvallare loci natura pro-
hibebat. De re frumentaria Boios atque Aeduos adhortari 2
non destitit; quorum alteri, quod nullo studio agebant, non
multum adiuvabant, alteri non magnis facultatibus, quod
civitas erat exigua et infirma, celeriter quod habuerunt
consumpserunt. Summa difficultate rei frumentariae ad- 3
fecto exercitu tenuitate Boiorum, indiligentia Aeduorum,
incendiis aedificiorum, usque eo ut compluris dies frumento

1 quod sc prope *om.* α   2 deliberatur β: dicebatur α: discep-
tatur *Vielhaber*

milites caruerint et pecore ex longinquioribus vicis adacto
extremam famem sustentarent, nulla tamen vox est ab eis
audita populi Romani maiestate et superioribus victoriis
4 indigna. Quin etiam Caesar cum in opere singulas legiones
appellaret et, si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum
oppugnationem diceret, universi ab eo ne id faceret pete-
5 bant: sic se compluris annos illo imperante meruisse ut
nullam ignominiam acciperent, nusquam incepta re disce-
6 derent: hoc se ignominiae laturos loco, si inceptam oppug-
7 nationem reliquissent: praestare omnis perferre acerbitates
quam non civibus Romanis qui Cenabi perfidia Gallorum
8 interissent parentarent. Haec eadem centurionibus tri-
bunisque militum mandabant, ut per eos ad Caesarem
deferrentur.

18 Cum iam muro turres appropinquassent, ex captivis
Caesar cognovit Vercingetorigem consumpto pabulo castra
movisse propius Avaricum, atque ipsum cum equitatu ex-
peditisque qui inter equites proeliari consuessent insidia-
rum causa eo profectum quo nostros postero die pabulatum
2 venturos arbitraretur. Quibus rebus cognitis media nocte
3 silentio profectus ad hostium castra mane pervenit. Illi
celeriter per exploratores adventu Caesaris cognito carros
impedimentaque sua in artiores silvas abdiderunt, copias
4 omnis in loco edito atque aperto instruxerunt. Qua re
nuntiata Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expediri
iussit.

19 Collis erat leniter ab infimo acclivis. Hunc ex omnibus
fere partibus palus difficilis atque impedita cingebat, non
2 latior pedibus quinquaginta. Hoc se colle interruptis
pontibus Galli fiducia loci continebant, generatimque dis-
tributi in civitates omnia vada ac †saltus† eius paludis

8 incepta α: infecta β 10 praestare β: praestaret α 27 leniter *codd. deteriores*: leuiter *X* 31 saltus *X*: transitus *Nipperdey*: semitas *Fleischer*

obtinebant, sic animo parati ut, si eam paludem Romani
perrumpere conarentur, haesitantis premerent ex loco supe-
riore; ut qui propinquitatem loci videret paratos prope 3
aequo Marte ad dimicandum existimaret, qui iniquitatem
condicionis perspiceret inani simulatione sese ostentare
cognosceret. Indignantis milites Caesar, quod conspectum 4
suum hostes perferre possent tantulo spatio interiecto, et
signum proeli exposcentis edocet quanto detrimento et
quot virorum fortium morte necesse sit constare victoriam;
quos cum sic animo paratos videat ut nullum pro sua laude 5
periculum recusent, summae se iniquitatis condemnari de-
bere, nisi eorum vitam sua salute habeat cariorem. Sic milites 6
consolatus eodem die reducit in castra reliquaque quae ad op-
pugnationem pertinebant oppidi administrare instituit.

Vercingetorix, cum ad suos redisset, proditionis insimu- **20**
latus quod castra propius Romanos movisset, quod cum
omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias
reliquisset, quod eius discessu Romani tanta opportunitate
et celeritate venissent; non haec omnia fortuito aut sine 2
consilio accidere potuisse; regnum illum Galliae malle
Caesaris concessu quam ipsorum habere beneficio: tali 3
modo accusatus ad haec respondit: quod castra movisset,
factum inopia pabuli, etiam ipsis hortantibus; quod propius
Romanos accessisset, persuasum loci opportunitate qui †se
ipsum† munitione defenderet; equitum vero operam neque 4
in loco palustri desiderari debuisse et illic fuisse utilem
quo sint profecti. / Summam imperi se consulto nulli dis- 5
cedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimican-
dum impelleretur; cui rei propter animi mollitiem studere
omnis videret, quod diutius laborem ferre non possent.
Romani si casu intervenerint, fortunae, si alicuius indicio 6
vocati, huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum

10 videret α 25 ipsum *X*: ipse ut *Kraner*: ipse sine *Bentley*
31 intervenirent α

ex loco superiore cognoscere et virtutem despicere potue-
rint, qui dimicare non ausi turpiter se in castra receperint.
7 Imperium se ab Caesare per proditionem nullum desiderare,
quod habere victoria posset quae iam esset sibi atque om-
nibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere, si sibi
magis honorem tribuere quam ab se salutem accipere vide-
8 antur. 'Haec ut intellegatis,' inquit, 'a me sincere pronun-
9 tiari, audite Romanos milites.' Producit servos, quos in
pabulatione paucis ante diebus exceperat et fame vinculisque
10 excruciaverat. Hi iam ante edocti quae interrogati pro-
nuntiarent, milites se esse legionarios dicunt; fame et
inopia adductos clam ex castris exisse, si quid frumenti aut
11 pecoris in agris reperire possent; simili omnem exercitum
inopia premi, nec iam vires sufficere cuiusquam nec ferre
operis laborem posse; itaque statuisse imperatorem, si nihil
in oppugnatione oppidi profecissent, triduo exercitum de-
12 ducere. 'Haec,' inquit, 'a me,' Vercingetorix, 'beneficia
habetis, quem proditionis insimulatis; cuius opera sine
vestro sanguine tantum exercitum victorem fame consump-
tum videtis; quem turpiter se ex fuga recipientem ne qua
civitas suis finibus recipiat a me provisum est.'

21 Conclamat omnis multitudo et suo more armis concrepat,
quod facere in eo consuerunt cuius orationem approbant:
summum esse Vercingetorigem ducem nec de eius fide
dubitandum nec maiore ratione bellum administrari posse.
2 Statuunt ut x milia hominum delecta ex omnibus copiis in
3 oppidum mittantur, nec solis Biturigibus communem salu-
tem committendam censent, quod penes eos, si id oppidum
retinuissent, summam victoriae constare intellegebant.

22 Singulari militum nostrorum virtuti consilia cuiusque
modi Gallorum occurrebant, ut est summae genus sollertiae
atque ad omnia imitanda et efficienda quae ab quoque
2 traduntur aptissimum. Nam et laqueis falces avertebant,

5 remittere *D*, *Stephanus* : remitteret *X* 26 copiis *β* : locis *α*
28 paene in eo *codd. Andin. Oxon.*

quas cum destinaverant tormentis introrsus reducebant, et
aggerem cuniculis subtrahebant, eo scientius quod apud
eos magnae sunt ferrariae atque omne genus cuniculorum
notum atque usitatum est. Totum autem murum ex omni 3
parte turribus contabulaverant atque has coriis intexerant.
Tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus aut aggeri 4
ignem inferebant aut milites occupatos in opere adorie-
bantur et nostrarum turrium altitudinem, quantum has
cotidianus agger expresserat, commissis suarum turrium
malis adaequabant et apertos cuniculos praeusta et prae- 5
acuta materia et pice fervefacta et maximi ponderis saxis
morabantur moenibusque appropinquare prohibebant.

Muri autem omnes Gallici hac fere forma sunt. Trabes **23**
directae perpetuae in longitudinem paribus intervallis di-
stantes inter se binos pedes in solo collocantur. Hae 2
revinciuntur introrsus et multo aggere vestiuntur; ea
autem quae diximus intervalla grandibus in fronte saxis
effarciuntur. His collocatis et coagmentatis alius insuper 3
ordo additur, ut idem illud intervallum servetur neque
inter se contingant trabes sed paribus intermissae spatiis
singulae singulis saxis interiectis arte contineantur. Sic 4
deinceps omne opus contexitur, dum iusta muri altitudo
expleatur. Hoc cum in speciem varietatemque opus 5
deforme non est, alternis trabibus ac saxis quae rectis
lineis suos ordines servant, tum ad utilitatem et defen-
sionem urbium summam habet opportunitatem, quod et
ab incendio lapis et ab ariete materia defendit, quae per-
petuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus
revincta neque perrumpi neque distrahi potest.

His tot rebus impedita oppugnatione milites, cum toto **24**
tempore frigore et assiduis imbribus tardarentur, tamen
continenti labore omnia haec superaverunt et diebus XXV

14 derectae *β* 16 introrsus *T*: extrorsus *αU*

aggerem latum pedes CCCXXX, altum pedes LXXX ex-
2 struxerunt. Cum is murum hostium paene contingeret et
Caesar ad opus consuetudine excubaret militesque horta-
retur ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur,
paulo ante tertiam vigiliam est animadversum fumare
3 aggerem, quem cuniculo hostes succenderant; eodemque
tempore toto muro clamore sublato, duabus portis ab
4 utroque latere turrium eruptio fiebat. Alii faces atque
aridam materiem de muro in aggerem eminus iaciebant,
picem reliquasque res quibus ignis excitari potest funde-
bant, ut quo primum curreretur aut cui rei ferretur auxi-
5 lium vix ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Caesaris
semper duae legiones pro castris excubabant pluresque
partitis temporibus erant in opere, celeriter factum est ut
alii eruptionibus resisterent alii turris reducerent aggerem-
que interscinderent, omnis vero ex castris multitudo ad
restinguendum concurreret.

25 Cum in omnibus locis, consumpta iam reliqua parte
noctis, pugnaretur semperque hostibus spes victoriae
redintegraretur, eo magis quod deustos pluteos turrium
videbant nec facile adire apertos ad auxiliandum anim-
advertebant, semperque ipsi recentes defessis succederent
omnemque Galliae salutem in illo vestigio temporis positam
arbitrarentur, accidit inspectantibus nobis quod dignum
memoria visum praetereundum non existimavimus.
2 Quidam ante portam oppidi Gallus per manus sebi ac
picis traditas glaebas in ignem e regione turris proiciebat:
scorpione ab latere dextro traiectus exanimatusque concidit.
3 Hunc ex proximis unus iacentem transgressus eodem illo
munere fungebatur; eadem ratione ictu scorpionis exani-
4 mato alteri successit tertius et tertio quartus; nec prius
ille est a propugnatoribus vacuus relictus locus quam

1 latum *X*: longum *von Göler* altum *X*

restincto aggere atque omni ex parte summotis hostibus
finis est pugnandi factus.

Omnia experti Galli, quod res nulla successerat, postero **26**
die consilium ceperunt ex oppido profugere, hortante et
iubente Vercingetorige. Id silentio noctis conati non 2
magna iactura suorum sese effecturos sperabant, propterea
quod neque longe ab oppido castra Vercingetorigis aberant
et palus, quae perpetua intercedebat, Romanos ad inse-
quendum tardabat. Iamque hoc facere noctu apparabant, 3
cum matres familiae repente in publicum procurrerunt
flentesque proiectae ad pedes suorum omnibus precibus
petierunt ne se et communis liberos hostibus ad sup-
plicium dederent, quos ad capiendam fugam naturae et
virium infirmitas impediret. Ubi eos in sententia per- 4
stare viderunt, quod plerumque in summo periculo timor
misericordiam non recipit, conclamare et significare de
fuga Romanis coeperunt. Quo timore perterriti Galli ne 5
ab equitatu Romanorum viae praeoccuparentur consilio
destiterunt.

Postero die Caesar, promota turri derectisque operibus **27**
quae facere instituerat, magno coorto imbre, non inutilem
hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus est,
quod paulo incautius custodias in muro dispositas videbat,
suosque languidius in opere versari iussit et quid fieri
vellet ostendit; legionibusque extra castra intra vineas in 2
occulto expeditis, cohortatus ut aliquando pro tantis labori-
bus fructum victoriae perciperent eis qui primi murum
ascendissent praemia proposuit militibusque signum dedit.
Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt murumque 3
celeriter compleverunt.

Hostes re nova perterriti, muro turribusque deiecti in **28**
foro ac locis patentioribus cuneatim constiterunt hoc animo

1 ex *Ciaccon.*: ea *α*: *om.* *β* 20 derectis *MB′U*: directis *A*: perfectis *T* 25 extra castra vineas *B′*: extra vineas *A′*: intra vineas *β*

ut, si qua ex parte obviam [contra] veniretur, acie instructa
2 depugnarent. Ubi neminem in aequum locum sese demit-
tere sed toto undique muro circumfundi viderunt, veriti
ne omnino spes fugae tolleretur, abiectis armis ultimas
3 oppidi partis continenti impetu petiverunt, parsque ibi, cum
angusto exitu portarum se ipsi premerent, a militibus, pars
iam egressa portis ab equitibus est interfecta; nec fuit
4 quisquam qui praedae studeret. Sic et Cenabi caede et
labore operis incitati non aetate confectis, non mulieribus,
5 non infantibus pepercerunt. Denique ex omni numero,
qui fuit circiter milium XL, vix DCCC, qui primo clamore
audito se ex oppido eiecerunt, incolumes ad Vercingetori-
6 gem pervenerunt. Quos ille multa iam nocte silentio ex
fuga excepit veritus ne qua in castris ex eorum concursu
et misericordia vulgi seditio oreretur, ut procul in via
dispositis familiaribus suis principibusque civitatum dispa-
randos deducendosque ad suos curaret, quae cuique civitati
pars castrorum ab initio obvenerat.

29 Postero die concilio convocato, consolatus cohortatusque
est ne se admodum animo demitterent, ne perturbarentur
2 incommodo. Non virtute neque in acie vicisse Romanos
sed artificio quodam et scientia oppugnationis, cuius rei
3 fuerint ipsi imperiti. Errare, si qui in bello omnis secundos
4 rerum proventus exspectent. Sibi numquam placuisse
Avaricum defendi, cuius rei testis ipsos haberet; sed factum
imprudentia Biturigum et nimia obsequentia reliquorum uti
5 hoc incommodum acciperetur. Id tamen se celeriter
6 maioribus commodis sanaturum. Nam quae ab reliquis
Gallis civitates dissentirent, has sua diligentia adiuncturum
atque unum consilium totius Galliae effecturum, cuius
consensui ne orbis quidem terrarum possit obsistere;
7 idque se prope iam effectum habere. Interea aequum esse
ab eis communis salutis causa impetrari ut castra munire

1 contra *del. Frigell* 2 demittere *edd.* : dimittere *X*

instituerent, quo facilius repentinos hostium impetus
sustinerent.

Fuit haec oratio non ingrata Gallis, et maxime, quod ipse **30**
animo non defecerat tanto accepto incommodo neque *se*
in occultum abdiderat et conspectum multitudinis fugerat;
plusque animo providere et praesentire existimabatur, quod 2
re integra primo incendendum Avaricum, post deserendum
censuerat. Itaque ut reliquorum imperatorum res adversae 3
auctoritatem minuunt, sic huius ex contrario dignitas incom-
modo accepto in dies augebatur. Simul in spem veniebant 4
eius adfirmatione de reliquis adiungendis civitatibus; pri-
mumque eo tempore Galli castra munire instituerunt, et sic
sunt animo consternati homines insueti laboris ut omnia
quae imperarentur sibi patienda existimarent.

Nec minus quam est pollicitus Vercingetorix animo **31**
laborabat ut reliquas civitates adiungeret, atque eas donis
pollicitationibusque alliciebat. Huic rei idoneos homines 2
deligebat quorum quisque aut oratione subdola aut amicitia
facillime capere posset. Qui Avarico expugnato refugerant, 3
armandos vestiendosque curat; simul, ut deminutae copiae 4
redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitati-
bus, quem et quam ante diem in castra adduci velit, sagit-
tariosque omnis, quorum erat permagnus numerus in Gallia,
conquiri et ad se mitti iubet. His rebus celeriter id quod
Avarici deperierat expletur. Interim Teutomatus, Ollovi- 5
conis filius, rex Nitiobrigum, cuius pater ab senatu nostro
amicus erat appellatus, cum magno equitum suorum numero
et quos ex Aquitania conduxerat ad eum pervenit.

Caesar Avarici compluris dies commoratus summamque **32**
ibi copiam frumenti et reliqui commeatus nactus exercitum
ex labore atque inopia reficit. Iam prope hieme confecta, 2
cum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur et

4 se *ed. pr.*: *om.* *X* 16 donis pollicitationibusque *β*: bonis pollicitationibus *α* 19 capere *om.* *B′*: capi *β* 31 refecit *B′*

ad hostem proficisci constituisset, sive eum ex paludibus
silvisque elicere sive obsidione premere posset, legati ad
eum principes Aeduorum veniunt oratum ut maxime neces-
3 sario tempore civitati subveniat: summo esse in periculo
rem, quod, cum singuli magistratus antiquitus creari atque
regiam potestatem annum obtinere consuessent, duo magi-
stratum gerant et se uterque eorum legibus creatum esse
4 dicat. Horum esse alterum Convictolitavem, florentem et
inlustrem adulescentem; alterum Cotum, antiquissima familia
natum atque ipsum hominem summae potentiae et magnae
cognationis, cuius frater Valetiacus proximo anno eundem
5 magistratum gesserit. Civitatem esse omnem in armis;
divisum senatum, divisum populum, suas cuiusque eorum
6 clientelas. Quod si diutius alatur controversia, fore uti
pars cum parte civitatis confligat. Id ne accidat, positum
in eius diligentia atque auctoritate.

33 Caesar, etsi a bello atque hoste discedere detrimentosum
esse existimabat, tamen non ignorans quanta ex dissen-
sionibus incommoda oriri consuessent, ne tanta et tam con-
iuncta populo Romano civitas, quam ipse semper aluisset
omnibusque rebus ornasset, ad vim atque arma descenderet
atque ea pars quae minus sibi confideret auxilia a Vercingeto-
2 rige arcesseret, huic rei praevertendum existimavit et, quod
legibus Aeduorum eis qui summum magistratum obtinerent
excedere ex finibus non liceret, ne quid de iure aut de
legibus eorum deminuisse videretur, ipse in Aeduos proficisci
statuit senatumque omnem et quos inter controversia esset
3 ad se Decetiam evocavit. Cum prope omnis civitas eo
convenisset, docereturque paucis clam convocatis alio loco,
alio tempore atque oportuerit fratrem a fratre renuntiatum,
cum leges duo ex una familia vivo utroque non solum
magistratus creari vetarent sed etiam in senatu esse prohi-
berent, Cotum imperium deponere coegit; Convictolitavem,

21 discederet *a* 22 cui *Reid* sibi *om. a, Reid*

qui per sacerdotes more civitatis intermissis magistratibus
esset creatus, potestatem obtinere iussit.

Hoc decreto interposito, cohortatus Aeduos ut contro- 34
versiarum ac dissensionis obliviscerentur atque omnibus
omissis his rebus huic bello servirent, eaque quae meruis-
sent praemia ab se devicta Gallia exspectarent, equita-
tumque omnem et peditum milia x sibi celeriter mitterent
quae in praesidiis rei frumentariae causa disponeret, exer-
citum in duas partis divisit: quattuor legiones in Senones 2
Parisiosque Labieno ducendas dedit, sex ipse in Arvernos
ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver duxit;
equitatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. Qua re 3
cognita Vercingetorix omnibus interruptis eius fluminis
pontibus ab altera fluminis parte iter facere coepit.

Cum uterque utrimque exisset exercitus, in conspectu fere- 35
que e regione castris castra ponebant, dispositis exploratoribus
necubi effecto ponte Romani copias traducerent. Erat in 2
magnis Caesari difficultatibus res, ne maiorem aestatis
partem flumine impediretur, quod non fere ante autumnum
Elaver vado transiri solet. Itaque, ne id accideret, silvestri 3
loco castris positis e regione unius eorum pontium quos
Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum
duabus legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum 4
omnibus impedimentis, ut consueverat, misit, apertis quibus-
dam cohortibus, uti numerus legionum constare videretur.
His quam longissime possent egredi iussis, cum iam ex 5
diei tempore coniecturam ceperat in castra perventum,
isdem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat,
pontem reficere coepit. Celeriter effecto opere legioni- 6
busque traductis et loco castris idoneo delecto, reliquas
copias revocavit. Vercingetorix re cognita, ne contra suam 7
voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit.

15 utrique esset exercitui β 16 ponebant α : poneret β 24 (ita) apertis *Deiter*: C/aptis *T*: captis *αU* 27 caperet β

36 Caesar ex eo loco quintis castris Gergoviam pervenit equestrique eo die proelio levi facto, perspecto urbis situ, quae posita in altissimo monte omnis aditus difficilis habebat, de expugnatione desperavit; de obsessione non prius agendum constituit quam rem frumentariam expedisset.
2 At Vercingetorix, castris prope oppidum positis, mediocribus circum se intervallis separatim singularum civitatum copias collocaverat atque omnibus eius iugi collibus occupatis, qua
3 dispici poterat, horribilem speciem praebebat; principesque earum civitatum quos sibi ad consilium capiendum delegerat prima luce cotidie ad se convenire iubebat, seu quid
4 communicandum seu quid administrandum videretur; neque ullum fere diem intermittebat quin equestri proelio interiectis sagittariis quid in quoque esset animi ac virtutis
5 suorum periclitaretur. Erat e regione oppidi collis sub ipsis radícibus montis egregie munitus atque ex omni parte circumcisus; quem si tenerent nostri, et aquae magna parte
6 et pabulatione libera prohibituri hostis videbantur. Sed is locus praesidio ab his, non nimis firmo tamen, tenebatur.
7 Silentio noctis Caesar ex castris egressus, prius quam subsidio ex oppido veniri posset deiecto praesidio, potitus loco duas ibi legiones collocavit, fossamque duplicem duodenum pedum a maioribus castris ad minora perduxit, ut tuto ab repentino hostium incursu etiam singuli commeare possent.

37 Dum haec ad Gergoviam geruntur, Convictolitavis Aeduus, cui magistratum adiudicatum a Caesare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernis pecunia cum quibusdam adulescentibus colloquitur; quorum erat princeps Litaviccus atque eius fratres, amplissima familia nati adulescentes.
2 Cum his praemium communicat hortaturque [eos] ut se libe-
3 ros et imperio natos meminerint. Unam esse Aeduorum civitatem quae certissimam Galliae victoriam distineat; eius

9 dispici *D*, *Paul*: despici *X* 15 periclitaretur *β*: perspiceretur *α* 19 tamen, tenebatur *Oudendorp*: tenebatur. Tamen *X* 30 eos *β*: *om.* *α* 32 distineat *T*: dedistineat *AB′*: destineat *MU*

auctoritate reliquas contineri; qua traducta, locum consi-
stendi Romanis in Gallia non fore. Esse non nullo se 4
Caesaris beneficio adfectum, sic tamen ut iustissimam apud
eum causam obtinuerit; sed plus communi libertati tribuere.
Cur enim potius Aedui de suo iure et de legibus ad Caesarem 5
disceptatorem quam Romani ad Aeduos veniant? Celeriter 6
adulescentibus et oratione magistratus et praemio deductis,
cum se vel principes eius consili fore profiterentur, ratio
perficiendi quaerebatur, quod civitatem temere ad suscipien-
dum bellum adduci posse non confidebant. Placuit ut 7
Litaviccus decem illis milibus quae Caesari ad bellum mit-
terentur praeficeretur atque ea ducenda curaret, fratresque
eius ad Caesarem praecurrerent. Reliqua qua ratione agi
placeat constituunt.

Litaviccus, accepto exercitu, cum milia passuum circiter **38**
xxx ab Gergovia abesset, convocatis subito militibus lacri-
mans: 'Quo proficiscimur,' inquit, 'milites? Omnis noster 2
equitatus, omnis nobilitas interiit; principes civitatis, Epore-
dorix et Viridomarus, insimulati proditionis ab Romanis
indicta causa interfecti sunt. Haec ab ipsis cognoscite qui 3
ex ipsa caede fugerunt: nam ego fratribus atque omnibus
meis propinquis interfectis dolore prohibeor quae gesta
sunt pronuntiare.' Producuntur ei quos ille edocuerat 4
quae dici vellet, atque eadem quae Litaviccus pronuntia-
verat multitudini exponunt: [multos] equites Aeduorum in- 5
terfectos, quod collocuti cum Arvernis dicerentur; ipsos se
inter multitudinem militum occultasse, atque ex media caede
fugisse. Conclamant Aedui et Litaviccum obsecrant ut 6
sibi consulat. 'Quasi vero,' inquit ille, 'consili sit res, ac 7
non necesse sit nobis Gergoviam contendere et cum
Arvernis nosmet coniungere. An dubitamus quin nefario 8
facinore admisso Romani iam ad nos interficiendos con-
currant? Proinde, si quid in nobis animi est, persequamur

16 XL β 25 multos α: omnes β: *del. White*

eorum mortem qui indignissime interierunt, atque hos
9 latrones interficiamus.' Ostendit civis Romanos, qui eius
praesidi fiducia una erant; magnum numerum frumenti
commeatusque diripit; ipsos crudeliter excruciatos interficit.
10 Nuntios tota civitate Aeduorum dimittit, eodem mendacio
de caede equitum et principum permovet; hortatur ut
simili ratione atque ipse fecerit suas iniurias persequantur.

39 Eporedorix Aeduus, summo loco natus adulescens et
summae domi potentiae, et una Viridomarus, pari aetate
et gratia sed genere dispari, quem Caesar ab Diviciaco
sibi traditum ex humili loco ad summam dignitatem per-
duxerat, in equitum numero convenerant nominatim ab
2 eo evocati. His erat inter se de principatu contentio, et
in illa magistratuum controversia alter pro Convictolitavi,
3 alter pro Coto summis opibus pugnaverant. Ex his
Eporedorix cognito Litavicci consilio media fere nocte
rem ad Caesarem defert; orat ne patiatur civitatem
pravis adulescentium consiliis ab amicitia populi Romani
deficere; quod futurum provideat, si se tot hominum
milia cum hostibus coniunxerint, quorum salutem neque
propinqui neglegere neque civitas levi momento aestimare
posset.

40 Magna adfectus sollicitudine hoc nuntio Caesar, quod
semper Aeduorum civitati praecipue indulserat, nulla inter-
posita dubitatione legiones expeditas quattuor equitatumque
2 omnem ex castris educit; nec fuit spatium tali tempore ad
contrahenda castra, quod res posita in celeritate videbatur;
3 C. Fabium legatum cum legionibus duabus castris prae-
sidio relinquit. Fratres Litavicci, cum comprehendi iussis-
4 set, paulo ante reperit ad hostis fugisse. Adhortatus
milites ne necessario tempore itineris labore permoveantur,
cupidissimis omnibus progressus milia passuum XXV, agmen
Aeduorum conspicatus immisso equitatu iter eorum mora-

5 in codem *β* 6 permovet, *cd.* *ʒ* : pmon& *A′Rβ* : pman& *B*[1]

tur atque impedit; interdicitque omnibus ne quemquam
interficiant. Eporedorigem et Viridomarum, quos illi inter- 5
fectos existimabant, inter equites versari suosque appellare
iubet. His cognitis et Litavicci fraude perspecta Aedui 6
manus tendere et deditionem significare et proiectis armis
mortem deprecari incipiunt. Litaviccus cum suis clienti- 7
bus, quibus more Gallorum nefas est etiam in extrema
fortuna deserere patronos, Gergoviam profugit.

Caesar, nuntiis ad civitatem Aeduorum missis qui suo **41**
beneficio conservatos docerent quos iure belli interficere
potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis,
castra ad Gergoviam movit. Medio fere itinere equites 2
a Fabio missi quanto res in periculo fuerit exponunt.
Summis copiis castra oppugnata demonstrant, cum crebro
integri defessis succederent nostrosque assiduo labore defati-
garent, quibus propter magnitudinem castrorum perpetuo
esset isdem in vallo permanendum. Multitudine sagittarum 3
atque omnis generis telorum multos vulneratos; ad haec
sustinenda magno usui fuisse tormenta. Fabium discessu 4
eorum duabus relictis portis obstruere ceteras pluteosque
vallo addere et se in posterum diem similemque casum
apparare. His rebus cognitis, Caesar summo studio militum
ante ortum solis in castra pervenit.

Dum haec ad Gergoviam geruntur, Aedui primis nuntiis **42**
ab Litavicco acceptis nullum sibi ad cognoscendum spatium
relinquunt. Impellit alios avaritia, alios iracundia et teme- 2
ritas quae maxime illi hominum generi est innata, ut levem
auditionem habeant pro re comperta. Bona civium 3
Romanorum diripiunt, caedes faciunt, in servitutem abstra-
hunt. Adiuvat rem proclinatam Convictolitavis plebemque 4
ad furorem impellit, ut facinore admisso ad sanitatem
reverti pudeat. M. Aristium, tribunum militum, iter ad 5
legionem facientem fide data ex oppido Cabillono educunt:

8 perfugit β   21 similem ad casum parare β

idem facere cogunt eos qui negotiandi causa ibi constiterant.
6 Hos continuo *in* itinere adorti omnibus impedimentis exuunt;
repugnantis diem noctemque obsident; multis utrimque
interfectis maiorem multitudinem ad arma concitant.

43 Interim nuntio allato omnis eorum milites in potestate
2 Caesaris teneri, concurrunt ad Aristium; nihil publico factum
consilio demonstrant; quaestionem de bonis direptis decer-
nunt, Litavicci fratrumque bona publicant, legatos ad
3 Caesarem sui purgandi gratia mittunt. Haec faciunt re-
ciperandorum suorum causa; sed contaminati facinore et
capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos
pertinebat, timore poenae exterriti consilia clam de bello
inire incipiunt civitatesque reliquas legationibus sollicitant.
4 Quae tametsi Caesar intellegebat, tamen quam mitissime
potest legatos appellat: nihil se propter inscientiam levita-
temque vulgi gravius de civitate iudicare neque de sua in
5 Aeduos benevolentia deminuere. Ipse maiorem Galliae
motum exspectans, ne ab omnibus civitatibus circum-
sisteretur, consilia inibat quem ad modum ab Gergovia disce-
deret ac rursus omnem exercitum contraheret, ne profectio
nata ab timore defectionis similis fugae videretur.

44 Haec cogitanti accidere visa est facultas bene rei gerendae.
Nam cum in minora castra operis perspiciendi causa venisset,
animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum
hominibus, qui superioribus diebus vix prae multitudine
2 cerni poterat. Admiratus quaerit ex perfugis causam,
quorum magnus ad eum cotidie numerus confluebat.
3 Constabat inter omnis quod iam ipse Caesar per explora-
tores cognoverat, dorsum esse eius iugi prope aequum, sed
hunc silvestrem et angustum, qua esset aditus ad alteram
4 partem oppidi; vehementer huic illos loco timere nec
iam aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato, si alterum
amisissent, quin paene circumvallati atque omni exitu et

2 in *add. ed. pr.*: *om. X* 12 *post* pertinebat *add.* et *β*

pabulatione interclusi viderentur: ad hunc muniendum
omnis a Vercingetorige evocatos.

Hac re cognita, Caesar mittit compluris equitum turmas **45**
eo de media nocte. Imperat his ut paulo tumultuosius
omnibus locis pervagentur. Prima luce magnum numerum 2
impedimentorum ex castris mulorumque produci deque his
stramenta detrahi mulionesque cum cassidibus equitum specie
ac simulatione collibus circumvehi iubet. His paucos addit 3
equites qui latius ostentationis causa vagarentur. Longo
circuitu easdem omnis iubet petere regiones. Haec procul 4
ex oppido videbantur, ut erat a Gergovia despectus in castra,
neque tanto spatio certi quid esset explorari poterat.
Legionem unam eodem iugo mittit et paulum progressam 5
inferiore constituit loco silvisque occultat. Augetur Gallis 6
suspicio atque omnes illo ad munitionem copiae tradu-
cuntur. Vacua castra hostium Caesar conspicatus, tectis 7
insignibus suorum occultatisque signis militaribus raros
milites qui ex oppido animadverterentur ex maioribus
castris in minora traducit; legatisque, quos singulis legioni- 8
bus praefecerat, quid fieri velit ostendit: in primis monet
ut contineant milites, ne studio pugnandi aut spe praedae
longius progrediantur; quid iniquitas loci habeat incom- 9
modi proponit: hoc una celeritate posse mutari; occasionis
esse rem, non proeli. His rebus expositis signum dat 10
et ab dextra parte alio ascensu eodem tempore Aeduos
mittit.

Oppidi murus ab planitie atque initio ascensus recta **46**
regione, si nullus anfractus intercederet, mille cc passus
aberat: quidquid huc circuitus ad molliendum clivum acces- 2
serat, id spatium itineris augebat. A medio fere colle in 3

4 eo de *cod. Scalig.*: eodem *β*: eis dẽ *α* his *om. α* 5 pervagentur *T*: vagarentur *α* 6 impedimentorum] iumentorum *Ciaccon.* mulorumque . . . stramenta *om. α* deque *Davies*: neque *β* 15 ad munitionem *β*: munitionum *α* 18 qui *α*: ne *β* 23 mutari *α*: vitari *β* 29 huc *Vascosanus*: huic *X*

longitudinem, ut natura montis ferebat, ex grandibus saxis
sex pedum murum qui nostrum impetum tardaret praeduxe-
rant Galli atque inferiore omni spatio vacuo relicto super-
iorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis
4 castris compleverant. Milites dato signo celeriter ad muni-
tionem perveniunt eamque transgressi trinis castris potiun-
5 tur; ac tanta fuit in castris capiendis celeritas ut Teutomatus,
rex Nitiobrigum, subito in tabernaculo oppressus, ut meridie
conquieverat, superiore corporis parte nudata, vulnerato
equo vix se ex manibus praedantium militum eriperet.

47 Consecutus id quod animo proposuerat Caesar receptui
cani iussit legionique decimae, quacum erat †concionatus†,
2 signa constituit; ac reliquarum legionum milites, non ex-
audito sono tubae, quod satis magna valles intercedebat,
tamen ab tribunis militum legatisque, ut erat a Caesare prae-
3 ceptum, retinebantur. Sed elati spe celeris victoriae et
hostium fuga et superiorum temporum secundis proeliis,
nihil adeo arduum sibi esse existimaverunt quod non virtute
consequi possent, neque finem prius sequendi fecerunt quam
4 muro oppidi portisque appropinquarunt. Tum vero ex
omnibus urbis partibus orto clamore, qui longius aberant
repentino tumultu perterriti, cum hostem intra portas esse
5 existimarent, sese ex oppido eiecerunt. Matres familiae de
muro vestem argentumque iactabant, et pectore nudo pro-
minentes passis manibus obtestabantur Romanos ut sibi
parcerent neu, sicut Avarici fecissent, ne a mulieribus quidem
6 atque infantibus abstinerent: non nullae de muro per manus
7 demissae sese militibus tradebant. L. Fabius, centurio
legionis VIII., quem inter suos eo die dixisse constabat ex-
citari se Avaricensibus praemiis neque commissurum ut
prius quisquam murum ascenderet, tris suos nactus mani-

2 nr̃m (i.e. nostrum) *X*: nostrorum *ed. 1* 7 Teutomatus *Aldus*: Votomatus *A'β*: Votomapatus *B'* 12 legionique *a*: legionisque *β* concionatus *a*: contionatus *β*: clivom nactus *Heller*: continuo *von Göler* 27 muro *β*: muris *a*

pularis atque ab eis sublevatus murum ascendit: hos ipse
rursus singulos exceptans in murum extulit.

Interim ei qui ad alteram partem oppidi, ut supra demon- **48**
stravimus, munitionis causa convenerant, primo exaudito
clamore, inde etiam crebris nuntiis incitati oppidum a Ro-
manis teneri, praemissis equitibus magno concursu eo con-
tenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro 2
consistebat suorumque pugnantium numerum augebat.
Quorum cum magna multitudo convenisset, matres familiae, 3
quae paulo ante Romanis de muro manus tendebant, suos
obtestari et more Gallico passum capillum ostentare liberos-
que in conspectum proferre coeperunt. Erat Romanis nec 4
loco nec numero aequa contentio; simul et cursu et spatio
pugnae defatigati non facile recentis atque integros sustine-
bant.

Caesar, cum iniquo loco pugnari hostiumque augeri copias **49**
videret, praemetuens suis ad T. Sextium legatum, quem
minoribus castris praesidio reliquerat, misit, ut cohortis ex
castris celeriter educeret et sub infimo colle ab dextro latere
hostium constitueret, ut, si nostros loco depulsos vidisset,
quo minus libere hostes insequerentur terreret. Ipse pau- 2
lum ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat, even-
tum pugnae exspectabat.

Cum acerrime comminus pugnaretur, hostes loco et **50**
numero, nostri virtute confiderent, subito sunt Aedui visi ab
latere nostris aperto, quos Caesar ab dextra parte alio
ascensu manus distinendae causa miserat. Hi similitudine 2
armorum vehementer nostros perterruerunt ac, tametsi dextris
umeris exsertis animadvertebantur, quod insigne †pacatum†
esse consuerat, tamen id ipsum sui fallendi causa milites
ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore L. 3
Fabius centurio quique una murum ascenderant circum-
venti atque interfecti muro praecipitabantur. M. Petronius, 4

6 cursu *β* 29 pactum *Heller* 33 Petreius *U*: Pret̄ *T*

eiusdem legionis centurio, cum portas excidere conatus esset, a multitudine oppressus ac sibi desperans, multis iam vulneribus acceptis, manipularibus suis, qui illum secuti erant, 'Quoniam,' inquit, 'me una vobiscum servare non possum, vestrae quidem certe vitae prospiciam, quos cupiditate gloriae adductus in periculum deduxi. Vos data facul-
5 tate vobis consulite.' Simul in medios hostis irrupit duobusque interfectis reliquos a porta paulum summovit.
6 Conantibus auxiliari suis, 'Frustra,' inquit, 'meae vitae subvenire conamini, quem iam sanguis viresque deficiunt. Proinde abite, dum est facultas, vosque ad legionem recipite.' Ita pugnans post paulum concidit ac suis saluti fuit.

51 Nostri, cum undique premerentur, XLVI centurionibus amissis deiecti sunt loco. Sed intolerantius Gallos insequentis legio decima tardavit, quae pro subsidio paulo
2 aequiore loco constiterat. Hanc rursus XIII. legionis cohortes exceperunt, quae ex castris minoribus eductae cum
3 T. Sextio legato ceperant locum superiorem. Legiones, ubi primum planitiem attigerunt, infestis contra hostis signis
4 constiterunt. Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit. Eo die milites sunt paulo minus septingenti desiderati.

52 Postero die Caesar contione advocata temeritatem cupiditatemque militum reprehendit, quod sibi ipsi iudicavissent quo procedendum aut quid agendum videretur neque signo recipiendi dato constitissent neque ab tribunis militum
2 legatisque retineri potuissent. Exposuit quid iniquitas loci posset, quid ipse ad Avaricum sensisset, cum sine duce et sine equitatu deprehensis hostibus exploratam victoriam dimisisset ne parvum modo detrimentum in contentione
3 propter iniquitatem loci accideret; quanto opere eorum

2 sibi β: sui α 22 paulo β: paulũ α 28 Exposuit α: Exposito β 29 quid] quod *Vielhaber* 32 acciperet β

animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum muni-
tiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare
potuisset, tanto opere licentiam arrogantiamque reprehen-
dere, quod plus se quam imperatorem de victoria atque
exitu rerum sentire existimarent; nec minus se ab milite 4
modestiam et continentiam quam virtutem atque animi
magnitudinem desiderare.

Hac habita contione et ad extremam orationem con- **53**
firmatis militibus, ne ob hanc causam animo permove-
rentur neu quod iniquitas loci attulisset id virtuti hostium
tribuerent, eadem de profectione cogitans quae ante senserat
legiones ex castris eduxit aciemque idoneo loco constituit.
Cum Vercingetorix nihilo minus in aequum locum descen- 2
deret, levi facto equestri proelio atque secundo in castra
exercitum reduxit. Cum hoc idem postero die fecisset, 3
satis ad Gallicam ostentationem minuendam militumque
animos confirmandos factum existimans in Aeduos movit
castra. Ne tum quidem insecutis hostibus, tertio die ad 4
flumen Elaver pontis reficit eoque exercitum traducit.

Ibi a Viridomaro atque Eporedorige Aeduis appellatus **54**
discit cum omni equitatu Litaviccum ad sollicitandos Aeduos
profectum: opus esse ipsos antecedere ad confirmandam
civitatem. Etsi multis iam rebus perfidiam Aeduorum 2
perspectam habebat atque horum discessu admaturari
defectionem civitatis existimabat, tamen eos retinendos non
constituit, ne aut inferre iniuriam videretur aut dare timoris
aliquam suspicionem. Discedentibus his breviter sua in 3
Aeduos merita exposuit: quos et quam humilis accepisset,
compulsos in oppida, multatos agris, omnibus ereptis copiis,
imposito stipendio, obsidibus summa cum contumelia
extortis, et quam in fortunam quamque in amplitudinem 4
deduxisset, ut non solum in pristinum statum redissent

1 quod *a* 5 ab] in *β* 14 *post* atque *add.* eo *β* 19 pontem effecit (fecit *T*) exercitumque traduxit *β* 26 daret *β* 29 et *ante* compulsos *add.* *a*

sed omnium temporum dignitatem et gratiam antecessisse
viderentur. His datis mandatis eos ab se dimisit.

55 Noviodunum erat oppidum Aeduorum ad ripas Ligeris
2 opportuno loco positum. Huc Caesar omnis obsides
Galliae, frumentum, pecuniam publicam, suorum atque
3 exercitus impedimentorum magnam partem contulerat; huc
magnum numerum equorum huius belli causa in Italia
4 atque Hispania coemptum miserat. Eo cum Eporedorix
Viridomarusque venissent et de statu civitatis cognovissent,
Litaviccum Bibracte ab Aeduis receptum, quod est oppidum
apud eos maximae auctoritatis, Convictolitavem magistratum
magnamque partem senatus ad eum convenisse, legatos ad
Vercingetorigem de pace et amicitia concilianda publice
missos, non praetermittendum tantum commodum existima-
5 verunt. Itaque interfectis Novioduni custodibus quique
eo negotiandi causa convenerant, pecuniam atque equos
6 inter se partiti sunt; obsides civitatum Bibracte ad magi-
7 stratum deducendos curaverunt; oppidum, quod a se teneri
non posse iudicabant, ne cui esset usui Romanis, incende-
8 runt; frumenti quod subito potuerunt navibus avexerunt,
9 reliquum flumine atque incendio corruperunt. Ipsi ex
finitimis regionibus copias cogere, praesidia custodiasque ad
ripas Ligeris disponere equitatumque omnibus locis iniciendi
timoris causa ostentare coeperunt, si ab re frumentaria
Romanos excludere, [aut adductos inopia ex provincia
10 expellere] possent. Quam ad spem multum eos adiuvabat
quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado non posse
transiri videretur.

56 Quibus rebus cognitis Caesar maturandum sibi censuit,
si esset in perficiendis pontibus periclitandum, ut prius
2 quam essent maiores eo coactae copiae dimicaret. Nam,

16 *post* negotiandi *add.* aut itineris *β* 19 ne cui *Aβ*: ne quo *MB′*: ne quoi *Oudendorp* 25 ex provincia expellere *α*: provincia excludere *β*: aut . . . expellere *del. Morus*

ut commutato consilio iter in provinciam converteret, ut
ne metu quidem necessario faciendum existimabat, cum
infamia atque indignitas rei et oppositus mons Cevenna
viarumque difficultas impediebat, tum maxime quod
abiuncto Labieno atque eis legionibus quas una miserat
vehementer timebat. Itaque admodum magnis diurnis 3
nocturnisque itineribus confectis contra omnium opinionem
ad Ligerem venit, vadoque per equites invento pro rei 4
necessitate opportuno, ut bracchia modo atque umeri ad
sustinenda arma liberi ab aqua esse possent, disposito
equitatu qui vim fluminis refringeret atque hostibus primo
aspectu perturbatis incolumem exercitum traduxit; fru- 5
mentumque in agris et pecoris copiam nactus, repleto his
rebus exercitu iter in Senones facere instituit.

Dum haec apud Caesarem geruntur, Labienus eo supple- **57**
mento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Agedinci, ut
esset impedimentis praesidio, cum IIII legionibus Lutetiam
proficiscitur. Id est oppidum Parisiorum, quod positum est
in insula fluminis Sequanae. Cuius adventu ab hostibus 2
cognito, magnae ex finitimis civitatibus copiae convenerunt.
Summa imperi traditur Camulogeno Aulerco, qui prope 3
confectus aetate tamen propter singularem scientiam rei
militaris ad eum est honorem evocatus. Is cum ani- 4
madvertisset perpetuam esse paludem quae influeret in
Sequanam atque illum omnem locum magnopere impediret,
hic consedit nostrosque transitu prohibere instituit.

Labienus primo vineas agere, cratibus atque aggere **58**
paludem explere atque iter munire conabatur. Postquam 2
id difficilius fieri animadvertit, silentio e castris tertia
vigilia egressus eodem quo venerat itinere Metiosedum
pervenit. Id est oppidum Senonum, in insula Sequanae 3

2 ne metu *α* : nemo tunc *β*   29 fieri *D* : cum fieri *B′* : conficeri *A′β*   30 Metiosedum *TU*[2] : Mellodunum *aU*[1] : Melodunum *T*[3]

4 positum, ut paulo ante de Lutetia diximus. Deprensis
navibus circiter quinquaginta celeriterque coniunctis atque
eo militibus iniectis et rei novitate perterritis oppidanis,
quorum magna pars erat ad bellum evocata, sine contentione
5 oppido potitur. Refecto ponte, quem superioribus diebus
hostes resciderant, exercitum traducit et secundo flumine
6 ad Lutetiam iter facere coepit. Hostes, re cognita ab eis
qui Metiosedo fugerant, Lutetiam incendi pontisque eius
oppidi rescindi iubent; ipsi profecti a palude ad ripas
Sequanae e regione Lutetiae contra Labieni castra considunt.

59 Iam Caesar a Gergovia discessisse audiebatur, iam de
Aeduorum defectione et secundo Galliae motu rumores
adferebantur, Gallique in colloquiis interclusum itinere et
Ligere Caesarem inopia frumenti coactum in provinciam
2 contendisse confirmabant. Bellovaci autem, defectione
Aeduorum cognita, qui ante erant per se infideles, manus
3 cogere atque aperte bellum parare coeperunt. Tum
Labienus tanta rerum commutatione longe aliud sibi
capiendum consilium atque antea senserat intellegebat,
4 neque iam ut aliquid adquireret proelioque hostis lacesseret
sed ut incolumem exercitum Agedincum reduceret cogita-
5 bat. Namque altera ex parte Bellovaci, quae civitas in
Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant, alteram
Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat; tum
legiones a praesidio atque impedimentis interclusas maxi-
6 mum flumen distinebat. Tantis subito difficultatibus obiectis
ab animi virtute auxilium petendum videbat.

60 Sub vesperum consilio convocato, cohortatus ut ea quae
imperasset diligenter industrieque administrarent, navis quas
Metiosedo deduxerat singulas equitibus Romanis attribuit
et prima confecta vigilia IIII milia passuum secundo flumine

8 Metiosedo *D3*: Melloduno *A'*: ametclodone *B'* 9 profecti a *β*: prospecta *α*: praesaepti *Hoffmann* 16 qui ante *A'β*: quia ante *B'* (antae *B*: *an* antea?): qui iam ante *Heinsius* 28 *ante* Sub *hab.* Itaque *β* 30 Metiosedo *A'β*: ameclodone *R*: amedodone *B*

silentio progredi ibique se exspectari iubet. Quinque 2
cohortis, quas minime firmas ad dimicandum esse existi-
mabat, castris praesidio relinquit; quinque eiusdem legionis 3
reliquas de media nocte cum omnibus impedimentis adverso
flumine magno tumultu proficisci imperat. Conquirit etiam 4
lintres: has magno sonitu remorum incitatas in eandem
partem mittit. Ipse post paulo silentio egressus cum tribus
legionibus eum locum petit quo navis appelli iusserat.

Eo cum esset ventum, exploratores hostium, ut omni **61**
fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quod magna
subito erat coorta tempestas, ab nostris opprimuntur;
exercitus equitatusque equitibus Romanis administrantibus 2
quos ei negotio praefecerat celeriter transmittitur. Uno 3
fere tempore sub lucem hostibus nuntiatur in castris
Romanorum praeter consuetudinem tumultuari et magnum
ire agmen adverso flumine sonitumque remorum in eadem
parte exaudiri et paulo infra milites navibus transportari.
Quibus rebus auditis, quod existimabant tribus locis transire 4
legiones atque omnis perturbatos defectione Aeduorum
fugam parare, suas quoque copias in tris partis distribue-
runt. Nam praesidio e regione castrorum relicto et parva 5
manu Metiosedum versus missa, quae tantum progrediatur
quantum naves processissent, reliquas copias contra Labie-
num duxerunt.

Prima luce et nostri omnes erant transportati et hostium **62**
acies cernebatur. Labienus milites cohortatus ut suae 2
pristinae virtutis et secundissimorum proeliorum retinerent
memoriam atque ipsum Caesarem, cuius ductu saepe
numero hostis superassent, praesentem adesse existimarent,
dat signum proeli. Primo concursu ab dextro cornu, ubi 3
septima legio constiterat, hostes pelluntur atque in fugam
coiciuntur; ab sinistro, quem locum duodecima legio 4

22 Metiosedum *A′β* : m&losedum *B′* progrederetur *β* 27 *post* et *add.* tot *β* 32 duodecima *A′* : XII. *β* : quintadecima *B′*

tenebat, cum primi ordines hostium transfixi telis concidis-
sent, tamen acerrime reliqui resistebant nec dabat suspici-
5 onem fugae quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus
6 suis aderat atque eos cohortabatur. At incerto etiam nunc
exitu victoriae, cum septimae legionis tribunis esset nuntia-
tum quae in sinistro cornu gererentur, post tergum hostium
7 legionem ostenderunt signaque intulerunt. Ne eo quidem
tempore quisquam loco cessit, sed circumventi omnes
interfectique sunt. Eandem fortunam tulit Camulogenus.
8 At ei qui praesidio contra castra Labieni erant relicti, cum
proelium commissum audissent, subsidio suis ierunt col-
lemque ceperunt, neque nostrorum militum victorum
9 impetum sustinere potuerunt. Sic cum suis fugientibus
permixti, quos non silvae montesque texerunt, ab equitatu
10 sunt interfecti. Hoc negotio confecto Labienus revertitur
Agedincum, ubi impedimenta totius exercitus relicta erant:
inde die III. cum omnibus copiis ad Caesarem pervenit.

63 Defectione Aeduorum cognita bellum augetur. Legationes
2 in omnis partis circummittuntur; quantum gratia, auctori-
tate, pecunia valent ad sollicitandas civitates nituntur;
3 nacti obsides quos Caesar apud eos deposuerat, horum
4 supplicio dubitantis territant. Petunt a Vercingetorige
Aedui ut ad se veniat rationesque belli gerendi communicet.
5 Re impetrata contendunt ut ipsis summa imperi tradatur
et re in controversiam deducta totius Galliae concilium
6 Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes.
Multitudinis suffragiis res permittitur: ad unum omnes
7 Vercingetorigem probant imperatorem. Ab hoc concilio
Remi, Lingones, Treveri afuerunt: illi, quod amicitiam
Romanorum sequebantur; Treveri, quod aberant longius

1 telis *α*: pilis *β* 4 cohortabatur. At incerto *A′β*: cohortatus incerto *B′* 5 a septima legione *α* 12 victorumque *α* 17 inde die III. *Whitte*: indiem *AB*: indie *MR*: inde *β* 25 Re in controversiam deducta *β*: et rem in controversiam deduci *α* 26 frequentes. Multitudinis *codd. tres deter.*: frequentes multitudines *X*

et ab Germanis premebantur, quae fuit causa quare toto
abessent bello et neutris auxilia mitterent. Magno dolore 8
Aedui ferunt se deiectos principatu, queruntur fortunae
commutationem et Caesaris indulgentiam in se requirunt;
neque tamen suscepto bello suum consilium ab reliquis
separare audent. Inviti summae spei adulescentes 9
Eporedorix et Viridomarus Vercingetorigi parent.

Ipse imperat reliquis civitatibus obsides †denique† ei rei **64**
constituit †diem; huc† omnis equites $\overline{\text{XV}}$. numero celeriter
convenire iubet: peditatu quem antea habuerit se fore con- 2
tentum dicit, neque fortunam temptaturum aut in acie
dimicaturum sed, quoniam abundet equitatu, perfacile esse
factu frumentationibus pabulationibusque Romanos prohi-
bere; aequo modo animo sua ipsi frumenta corrumpant 3
aedificiaque incendant, qua rei familiaris iactura perpetuum
imperium libertatemque se consequi videant. His consti- 4
tutis rebus, Aeduis Segusiavisque, qui sunt finitimi pro-
vinciae, decem milia peditum imperat; huc addit equites
octingentos. His praeficit fratrem Eporedorigis, bellumque 5
inferri Allobrogibus iubet. Altera ex parte Gabalos proxi- 6
mosque pagos Arvernorum in Helvios, item Rutenos Cadur-
cosque ad finis Volcarum Arecomicorum depopulandos
mittit. Nihilo minus clandestinis nuntiis legationibusque 7
Allobrogas sollicitat, quorum mentis nondum ab superiore
bello resedisse sperabat. Horum principibus pecunias, civi- 8
tati autem imperium totius provinciae pollicetur.

Ad hos omnis casus provisa erant praesidia cohortium **65**
duarum et xx, quae ex ipsa coacta provincia ab L.
Caesare legato ad omnis partis opponebantur. Helvii sua 2
sponte cum finitimis proelio congressi pelluntur et C.
Valerio Donnotauro, Caburi filio, principe civitatis com-

8 denique *X*: diemque *Hotomannus*   9 diem XVI. *Menge*
10 habuerit *T*: habuerat *aU*   17 *post* finitimi *add.* ei *aU*   28 coacta
om. B′   31 Donnotauro *A pr. B′*: Donotauro *MA corr. T*: duūuiro *U*

pluribusque aliis interfectis intra oppida ac muros compel-
3 luntur. Allobroges crebris ad Rhodanum dispositis praesi-
4 diis magna cum cura et diligentia suos finis tuentur. Caesar,
quod hostis equitatu superiores esse intellegebat et inter-
clusis omnibus itineribus nulla re ex provincia atque Italia
sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas
civitates quas superioribus annis pacaverat equitesque ab his
arcessit et levis armaturae pedites, qui inter eos proeliari
5 consuerant. Eorum adventu, quod minus idoneis equis
utebantur, a tribunis militum reliquisque [sed et] equitibus
Romanis atque evocatis equos sumit Germanisque distribuit.

66 Interea, dum haec geruntur, hostium copiae ex Arvernis
equitesque qui toti Galliae erant imperati conveniunt.
2 Magno horum coacto numero, cum Caesar in Sequanos per
extremos Lingonum finis iter faceret quo facilius subsidium
provinciae ferri posset, circiter milia passuum x ab Romanis
3 trinis castris Vercingetorix consedit; convocatisque ad con-
cilium praefectis equitum venisse tempus victoriae demon-
strat: fugere in provinciam Romanos Galliaque excedere:
4 id sibi ad praesentem obtinendam libertatem satis esse, ad
reliqui temporis pacem atque otium parum profici: maiori-
bus enim coactis copiis reversuros neque finem bellandi
5 facturos. Proinde agmine impeditos adoriantur: si pedites
suis auxilium ferant atque in eo morentur, iter facere non
posse; si, id quod magis futurum confidat, relictis impedi-
mentis suae saluti consulant, et usu rerum necessariarum et
6 dignitate spoliatum iri. Nam de equitibus hostium quin
nemo eorum progredi modo extra agmen audeat [et] ipsos
quidem non debere dubitare: id quo maiore faciant animo,
copias se omnis pro castris habiturum et terrori hostibus
7 futurum. Conclamant equites, sanctissimo iure iurando

3 cum *om.* *A'* *Meusel* 10 sed et *del.* *Nipperdey* 23 adoriantur *R* *corr.*: adorientur *MB'*: adorirentur *Aβ* 25 confidebat *β* 28 et ipsos quidem non *α*: ne ipsos quidem *β*: et *del.* *Whitte*

confirmari oportere ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad
parentis, ne ad uxorem aditum habeat qui non bis per agmen
hostium perequitasset.

Probata re atque omnibus iure iurando adactis, postero **67**
die in tris partis distributo equitatu duae se acies ab duobus
lateribus ostendunt, una a primo agmine iter impedire
coepit. Qua re nuntiata Caesar suum quoque equitatum 2
tripertito divisum contra hostem ire iubet. Pugnatur una
omnibus in partibus. Consistit agmen; impedimenta intra 3
legiones recipiuntur. Si qua in parte nostri laborare aut 4
gravius premi videbantur, eo signa inferri Caesar aciemque
constitui iubebat; quae res et hostis ad insequendum
tardabat et nostros spe auxili confirmabat. Tandem Ger- 5
mani ab dextro latere summum iugum nacti hostis loco
depellunt; fugientis usque ad flumen, ubi Vercingetorix
cum pedestribus copiis consederat, persequuntur compluris-
que interficiunt. Qua re animadversa reliqui ne circum- 6
irentur veriti se fugae mandant. Omnibus locis fit caedes. 7
Tres nobilissimi Aedui capti ad Caesarem perducuntur:
Cotus, praefectus equitum, qui controversiam cum Convic-
tolitavi proximis comitiis habuerat, et Cavarillus, qui post
defectionem Litavicci pedestribus copiis praefuerat, et Epore-
dorix, quo duce ante adventum Caesaris Aedui cum Sequanis
bello contenderant.

Fugato omni equitatu Vercingetorix copias, ut pro castris **68**
collocaverat, reduxit protinusque Alesiam, quod est oppidum
Mandubiorum, iter facere coepit celeriterque impedimenta
ex castris educi et se subsequi iussit. Caesar impedimentis 2
in proximum collem deductis, duabus legionibus praesidio
relictis secutus quantum diei tempus est passum, circiter
tribus milibus hostium ex novissimo agmine interfectis altero

2 uxores β 3 perequitarit β *Meusel* 9 intra *Nipperdey*: inter *X* 12 constitui α: converti *UT corr.*: conferri *T pr.* 17 circumvenirentur *M*β 30 *post* secutus *add.* hostes *A*β 31 hostium *om.* β

3 die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ perterri-
tisque hostibus, quod equitatu, qua maxime parte exercitus
confidebant, erant pulsi, adhortatus ad laborem milites cir-
cumvallare instituit.

69 Ipsum erat oppidum Alesia in colle summo, admodum
edito loco, ut nisi obsidione expugnari non posse videretur;
2 cuius collis radices duo duabus ex partibus flumina sublue-
3 bant. Ante id oppidum planities circiter milia passuum
4 III in longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus
colles mediocri interiecto spatio pari altitudinis fastigio
5 oppidum cingebant. Sub muro, quae pars collis ad orientem
solem spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum com-
pleverant fossamque et maceriam sex in altitudinem pedum
6 praeduxerant. Eius munitionis quae ab Romanis institue-
7 batur circuitus XI milia passuum tenebat. Castra opportunis
locis erant posita, ibique castella XXIII facta, quibus in castellis
interdiu stationes ponebantur, ne qua subito eruptio
fieret; haec eadem noctu excubitoribus ac firmis praesidiis
tenebantur.

70 Opere instituto, fit equestre proelium in ea planitie quam
intermissam collibus tria milia passuum in longitudinem
patere supra demonstravimus. Summa vi ab utrisque con-
2 tenditur. Laborantibus nostris Caesar Germanos summittit
legionesque pro castris constituit, ne qua subito irruptio ab
3 hostium peditatu fiat. Praesidio legionum addito nostris
animus augetur: hostes in fugam coiecti se ipsi multitudine
impediunt atque angustioribus portis relictis coacervantur.
4 Germani acrius usque ad munitiones sequuntur. Fit magna
5 caedes: non nulli relictis equis fossam transire et maceriam
transcendere conantur. Paulum legiones Caesar quas pro
6 vallo constituerat promoveri iubet. Non minus qui intra

2 qua maxime parte *Stephanus*: quo maxima parte *α*: quo maxime *β* 3 confidebat *α* 16 ibique castella] VIII castellaque *Menge* 24 ne . . . fiat *secl. Paul* 27 coacervantur *codd. aliquot deteriores*: coacervati tum *α*: coartantur *β*

munitiones erant perturbantur Galli: veniri ad se confestim
existimantes ad arma conclamant; non nulli perterriti in
oppidum irrumpunt. Vercingetorix iubet portas claudi, ne 7
castra nudentur. Multis interfectis, compluribus equis captis
Germani sese recipiunt.

Vercingetorix, prius quam munitiones ab Romanis perfi- 71
ciantur, consilium capit omnem ab se equitatum noctu dimit-
tere. Discedentibus mandat ut suam quisque eorum civi- 2
tatem adeat omnisque qui per aetatem arma ferre possint ad
bellum cogant. Sua in illos merita proponit obtestaturque 3
ut suae salutis rationem habeant, neu se optime de communi
libertate meritum hostibus in cruciatum dedant. Quod si
indiligentiores fuerint, milia hominum delecta LXXX una
secum interitura demonstrat. Ratione inita exigue dierum 4
se habere XXX frumentum, sed paulo etiam longius tolerare
posse parcendo. His datis mandatis, qua nostrum opus erat 5
intermissum, secunda vigilia silentio equitatum dimittit.
Frumentum omne ad se referri iubet; capitis poenam eis 6
qui non paruerint constituit; pecus, cuius magna erat copia 7
ab Mandubiis compulsa, viritim distribuit; frumentum parce 8
et paulatim metiri instituit; copias omnis quas pro oppido
collocaverat in oppidum recipit. His rationibus auxilia 9
Galliae exspectare et bellum parat administrare.

Quibus rebus cognitis ex perfugis et captivis, Caesar haec 72
genera munitionis instituit. Fossam pedum XX derectis
lateribus duxit, ut eius fossae solum tantundem pateret
quantum summae fossae labra distarent. Reliquas omnis 2
munitiones ab ea fossa passus quadringentos reduxit, id hoc
consilio, quoniam tantum esset necessario spatium com-
plexus nec facile totum opus corona militum cingeretur,

1 veniri *RU*: venire *A'B* 16 quam opus erat *B*: quia mopus erat *A*: qua erat nostrum opus *β* 22 recipit *β*: recepit *α* 26 fossae *om.* *β* 27 summae fossae *α*: summa *β* 28 passus *scribendum docent ipsarum munitionum vestigia*: pedes *α*: pedib; *β* 30 opus *T*: corpus *α*: *om.* *U*

ne de improviso aut noctu ad munitiones hostium multi-
tudo advolaret aut interdiu tela in nostros operi destinatos
3 coicere possent. Hoc intermisso spatio duas fossas quin-
decim pedes latas eadem altitudine perduxit, quarum
interiorem campestribus ac demissis locis aqua ex flumine
4 derivata complevit. Post eas aggerem ac vallum XII pedum
exstruxit. Huic loricam pinnasque adiecit, grandibus cervis
eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris qui
ascensum hostium tardarent, et turris toto opere circumdedit
quae pedes LXXX inter se distarent.

73 Erat eodem tempore et materiari et frumentari et tantas
munitiones fieri necesse deminutis nostris copiis, quae
longius ab castris progrediebantur: ac non numquam opera
nostra Galli temptare atque eruptionem ex oppido pluribus
2 portis summa vi facere conabantur. Quare ad haec rursus
opera addendum Caesar putavit, quo minore numero
militum munitiones defendi possent. Itaque truncis
arborum aut admodum firmis ramis abscisis atque horum
delibratis ac praeacutis cacuminibus perpetuae fossae quinos
3 pedes altae ducebantur. Huc illi stipites demissi et ab
infimo revincti, ne revelli possent, ab ramis eminebant.
4 Quini erant ordines coniuncti inter se atque implicati; quo
qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis induebant: hos
5 cippos appellabant. Ante hos obliquis ordinibus in quin-
cuncem dispositis scrobes tris in altitudinem pedes fodie-
6 bantur paulatim angustiore ad infimum fastigio. Huc
teretes stipites feminis crassitudine ab summo praeacuti et
praeusti demittebantur ita ut non amplius digitis quattuor
7 ex terra eminerent; simul confirmandi et stabiliendi causa
singuli ab infimo solo pedes terra exculcabantur; reliqua
pars scrobis ad occultandas insidias viminibus ac virgultis
8 integebatur. Huius generis octoni ordines ducti ternos
inter se pedes distabant. Id ex similitudine floris lilium

24 cirros *Kraner*   32 tegebatur *A′*: inpediebatur *B′*   iuncti *α*

appellabant. Ante haec taleae pedem longae ferreis hamis 9
infixis totae in terram infodiebantur mediocribusque intermissis spatiis omnibus locis disserebantur; quos stimulos nominabant.

His rebus perfectis, regiones secutus quam potuit aequis- 74
simas pro loci natura, XIIII milia passuum complexus pares eiusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit, ut ne magna quidem multitudine, si ita accidat, †eius discessu† munitionum praesidia circumfundi possent; ne autem cum periculo ex castris egredi 2
cogatur, dierum XXX pabulum frumentumque habere omnis convectum iubet.

Dum haec apud Alesiam geruntur, Galli, concilio prin- 75
cipum indicto, non omnis eos qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt sed certum numerum cuique ex civitate imperandum, ne tanta multitudine confusa nec moderari nec discernere suos nec frumentationem habere possent. Imperant Aeduis atque 2
eorum clientibus, Segusiavis, †Ambluaretis†, Aulercis Brannovicibus, Blannoviis milia XXXV; parem numerum Arvernis adiunctis Eleutetis, Cadurcis, Gabalis, Vellaviis, qui sub imperio Arvernorum esse consuerunt; Sequanis, Senonibus, 3
Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena milia; Bellovacis decem; †totidem Lemovicibus†; octona Pictionibus et Turonis et Parisiis et Helvetiis; †Senonibus†, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobrigibus quina milia; Aulercis Cenomanis totidem;

1 taleae *T*: taliae *aU* 2 infixae *aU* 6 pares *β*: pari *a*: paris *Oudendorp* 9 eius discessu *om. Oudendorp*: *pro* eius *coni.* equitatus *Menge*, equitum *von Göler*: *pro* discessu *coni.* accessu *Nipperdey* 10 ne autem *Hand*: aut *aT*: ut *U* 16 ex civitate *a*: civitati *β* 18 frumentationem *a*: frumentandi rationem *β* 19 Ambluaretis *X*: Ambivaretis *Glück* 21 Eleutetis *aU*: heleutetis. & *T* 24 totidem Lemovicibus *secl. Nipperdey et infra post* Veliocassis *reponit* 25 Senonibus *X*: sena Andibus *Em. Hoffmann*

Atrebatibus $\overline{\text{IIII}}$; Veliocassis †Lexoviis† et Aulercis Eburo-
4 vicibus terna; Rauricis et Boiis bina; $\overline{\text{XXX}}$ universis
civitatibus quae Oceanum attingunt quaeque eorum con-
suetudine Aremoricae appellantur, quo sunt in numero
Curiosolites, Redones, Ambibarii, Caletes, Osismi, Veneti,
5 †Lemovices†, Venelli. Ex his Bellovaci suum numerum
non compleverunt, quod se suo nomine atque arbitrio cum
Romanis bellum gesturos dicebant, neque cuiusquam
imperio obtemperaturos; rogati tamen ab Commio pro eius
hospitio $\overline{\text{II}}$ una miserunt.

76 Huius opera Commi, ut antea demonstravimus, fideli
atque utili superioribus annis erat usus in Britannia Caesar;
quibus ille pro meritis civitatem eius immunem esse iusserat,
iura legesque reddiderat atque ipsi Morinos attribuerat.
2 Tamen tanta universae Galliae consensio fuit libertatis
vindicandae et pristinae belli laudis reciperandae, ut neque
beneficiis neque amicitiae memoria moverentur, omnesque
3 et animo et opibus in id bellum incumberent. Coactis
equitum $\overline{\text{VIII}}$ et peditum circiter $\overline{\text{CCXXXX}}$, haec in Aeduorum
finibus recensebantur numerusque inibatur, praefecti consti-
4 tuebantur. Commio Atrebati, Viridomaro et Eporedorigi
Aeduis, Vercassivellauno Arverno, consobrino Vercingeto-
rigis, summa imperi traditur. His delecti ex civitatibus
attribuuntur quorum consilio bellum administraretur.
5 Omnes alacres et fiduciae pleni ad Alesiam proficiscuntur,
neque erat omnium quisquam qui aspectum modo tantae
multitudinis sustineri posse arbitraretur, praesertim ancipiti

1 Lexoviis *β*: Lixoviis *α*: totidem; Lemovicibus *Nipperdey* et Aulercis *om. β* Eburovicibus *Valesius*: Eburonibus *X* 2 terna *om. β* bina *codd. aliquot deter.*: *om. X* ·$\overline{\text{XXX}}$· *Mβ*: xxx *AR*: xxx̄ (with m above) *B*: MM; x *Schneider* 5 Ambarii *T* Veneti *om. α* 6 Lemovices *X*: Lexovii *Nipperdey*: Namnetes *Frigell* Venelli *Ursinus*: Unelli *X* 10 $\overline{\text{II}}$ *β*: $\overline{\text{ꝏ ꝏ}}$ *B ante rasuram*: xx *B in ras. R*: *om. A′* una *om. β* 19 $\overline{\text{CCXXXX}}$ *A′B*: CCXL *R*: $\overline{\text{CCL}}$ *β* 22 Vercassivellauno *Aldus*: Vercassianeuno *α*: Vergasilauno *β* 25 fiducia *β*

proelio, cum ex oppido eruptione pugnaretur, foris tantae
copiae equitatus peditatusque cernerentur.

At ei qui Alesiae obsidebantur, praeterita die qua auxilia **77**
suorum exspectaverant, consumpto omni frumento, inscii
quid in Aeduis gereretur, concilio coacto de exitu suarum
fortunarum consultabant. Ac variis dictis sententiis, quarum 2
pars deditionem, pars, dum vires suppeterent, eruptionem
censebat, non praetereunda oratio Critognati videtur propter
eius singularem et nefariam crudelitatem. Hic, summo in 3
Arvernis ortus loco et magnae habitus auctoritatis, 'Nihil,'
inquit, 'de eorum sententia dicturus sum, qui turpissimam
servitutem deditionis nomine appellant, neque hos habendos
civium loco neque ad concilium adhibendos censeo. Cum 4
his mihi res sit qui eruptionem probant; quorum in consilio
omnium vestrum consensu pristinae residere virtutis memoria
videtur. Animi est ista mollitia, non virtus, paulisper 5
inopiam ferre non posse. Qui se ultro morti offerant
facilius reperiuntur quam qui dolorem patienter ferant.
Atque ego hanc sententiam probarem (tantum apud me 6
dignitas potest), si nullam praeterquam vitae nostrae
iacturam fieri viderem; sed in consilio capiendo omnem 7
Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavi-
mus. Quid hominum milibus LXXX uno loco interfectis 8
propinquis consanguineisque nostris animi fore existimatis,
si paene in ipsis cadaveribus proelio decertare cogentur?
Nolite hos vestro auxilio exspoliare, qui vestrae salutis causa 9
suum periculum neglexerunt, nec stultitia ac temeritate
vestra aut animi imbecillitate omnem Galliam prosternere
et perpetuae servituti subicere. An, quod ad diem non 10
venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis? Quid
ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus animine

6 Ac *α* : Apud quos *β* quorum *β* 16 mollitia *β* : molestia *α*
18 reperiuntur *β* : reperiantur *α* 31 Romanos *β* : Romanorum
animos *α* animine *β* : sine *α*

11 causa cotidie exerceri putatis? Si illorum nuntiis confirmari
non potestis omni aditu praesaepto, his utimini testibus
appropinquare eorum adventum; cuius rei timore exterriti
12 diem noctemque in opere versantur. Quid ergo mei
consili est? Facere, quod nostri maiores nequaquam pari
bello Cimbrorum Teutonumque fecerunt; qui in oppida
compulsi ac simili inopia subacti eorum corporibus qui
aetate ad bellum inutiles videbantur vitam toleraverunt
13 neque se hostibus tradiderunt. Cuius rei si exemplum non
haberemus, tamen libertatis causa institui et posteris prodi
14 pulcherrimum iudicarem. Nam quid illi simile bello fuit?
Depopulata Gallia Cimbri magnaque inlata calamitate fini-
bus quidem nostris aliquando excesserunt atque alias terras
petierunt; iura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt.
15 Romani vero quid petunt aliud aut quid volunt, nisi invidia
adducti, quos fama nobilis potentisque bello cognoverunt,
horum in agris civitatibusque considere atque his aeternam
iniungere servitutem? Neque enim ulla alia condicione
16 bella gesserunt. Quod si ea quae in longinquis nationibus
geruntur ignoratis, respicite finitimam Galliam, quae in
provinciam redacta, iure et legibus commutatis, securibus
subiecta perpetua premitur servitute.'

78 Sententiis dictis constituunt ut ei qui valetudine aut aetate
inutiles sunt bello oppido excedant atque omnia prius ex-
2 periantur quam ad Critognati sententiam descendant: illo
tamen tempore potius utendum consilio, si res cogat atque
auxilia morentur, quam aut deditionis aut pacis subeundam
3 condicionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, cum
4 liberis atque uxoribus exire coguntur. Hi cum ad muni-
tiones Romanorum accessissent, flentes omnibus precibus
5 orabant ut se in servitutem receptos cibo iuvarent. At Caesar
dispositis in vallo custodiis recipi prohibebat.

24 sint β 25 ad Critognati sententiam descendant *Aldus*: ab ecritognati sententia discedant (descidant β) X 26 tempore *om.* β 32 custodiis β: custodibus α

Interea Commius reliquique duces quibus summa imperi **79**
permissa erat cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt et
colle exteriore occupato non longius mille passibus ab
nostris munitionibus considunt. Postero die equitatu ex 2
castris educto, omnem eam planitiem quam in longitudinem
tria milia passuum patere demonstravimus complent, pedes-
trisque copias paulum ab eo loco abditas in locis superiori-
bus constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in 3
campum. Concurrunt his auxiliis visis; fit gratulatio inter
eos atque omnium animi ad laetitiam excitantur. Ita- 4
que productis copiis ante oppidum considunt et proximam
fossam cratibus integunt atque aggere explent seque ad
eruptionem atque omnis casus comparant.

Caesar, omni exercitu ad utramque partem munitionum **80**
disposito ut, si usus veniat, suum quisque locum teneat et
noverit, equitatum ex castris educi et proelium committi
iubet. Erat ex omnibus castris, quae summum undique 2
iugum tenebant, despectus, atque omnes milites intenti
pugnae proventum exspectabant. Galli inter equites raros 3
sagittarios expeditosque levis armaturae interiecerant, qui
suis cedentibus auxilio succurrerent et nostrorum equitum
impetus sustinerent. Ab his complures de improviso vul-
nerati proelio excedebant. Cum suos pugna superiores esse 4
Galli confiderent et nostros multitudine premi viderent, ex
omnibus partibus et ei qui munitionibus continebantur et
hi qui ad auxilium convenerant clamore et ululatu suorum
animos confirmabant. Quod in conspectu omnium res 5
gerebatur neque recte ac turpiter factum celari poterat,
utrosque et laudis cupiditas et timor ignominiae ad virtutem
excitabat. Cum a meridie prope ad solis occasum dubia 6
victoria pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis
in hostis impetum fecerunt eosque propulerunt; quibus in 7

7 abductas *Jurin* 9 Concurritur *β* 18 omniũ militũ intenti animi *β* 28 ac *aT*: aut *U* 30 excitabant *B′*

fugam coiectis, sagittarii circumventi interfectique sunt.
8 Item ex reliquis partibus nostri cedentis usque in castra
9 insecuti sui colligendi facultatem non dederunt. At ei qui
ab Alesia processerant maesti prope victoria desperata se in
oppidum receperunt.

81 Uno die intermisso Galli atque hoc spatio magno cratium,
scalarum, harpagonum numero effecto media nocte silentio
2 ex castris egressi ad campestris munitiones accedunt. Su-
bito clamore sublato, qua significatione qui in oppido obsi-
debantur de suo adventu cognoscere possent, cratis proicere,
fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo proturbare reli-
quaque quae ad oppugnationem pertinent parant admini-
3 strare. Eodem tempore clamore exaudito dat tuba signum
4 suis Vercingetorix atque ex oppido educit. Nostri, ut
superioribus diebus, ut cuique erat locus attributus, ad muni-
tiones accedunt; fundis, librilibus sudibusque, quas in opere
5 disposuerant, ac glandibus Gallos proterrent. Prospectu
tenebris adempto multa utrimque vulnera accipiuntur. Com-
6 plura tormentis tela coiciuntur. At M. Antonius et
C. Trebonius legati, quibus hae partes ad defendendum
obvenerant, qua ex parte nostros premi intellexerant, eis
auxilio ex ulterioribus castellis deductos summittebant.

82 Dum longius ab munitione aberant Galli, plus multitu-
dine telorum proficiebant; postea quam propius successe-
runt, aut se stimulis inopinantes induebant aut in scrobes
delati transfodiebantur aut ex vallo ac turribus traiecti pilis
2 muralibus interibant. Multis undique vulneribus acceptis,
nulla munitione perrupta, cum lux appeteret, veriti ne ab
latere aperto ex superioribus castris eruptione circumveni-
3 rentur se ad suos receperunt. At interiores, dum ea quae a
Vercingetorige ad eruptionem praeparata erant proferunt,
4 priores fossas explent, diutius in his rebus administrandis

7 arpagonum *X* 15 ut *α* : suus *β* 17 ac glandibus Gallos *β* : Gallos glandibus *α* 31 praeparata erant *Aldus* : praeparaverant *X*

morati prius suos discessisse cognoverunt quam muni-
tionibus appropinquarent. Ita re infecta in oppidum re-
verterunt.

Bis magno cum detrimento repulsi Galli quid agant 83
consulunt; locorum peritos adhibent; ex his superiorum
castrorum situs munitionesque cognoscunt. Erat a septen- 2
trionibus collis, quem propter magnitudinem circuitus
opere circumplecti non potuerant nostri: necessario paene
iniquo loco et leniter declivi castra fecerant. Haec 3
C. Antistius Reginus et C. Caninius Rebilus legati
cum duabus legionibus obtinebant. Cognitis per ex- 4
ploratores regionibus, duces hostium $\overline{\text{LX}}$ ex omni numero
deligunt earum civitatum quae maximam virtutis opinio-
nem habebant; quid quoque pacto agi placeat occulte inter 5
se constituunt; adeundi tempus definiunt cum meridies
esse videatur. His copiis Vercassivellaunum Arvernum, 6
unum ex quattuor ducibus, propinquum Vercingetorigis,
praeficiunt. Ille ex castris prima vigilia egressus prope 7
confecto sub lucem itinere post montem se occultavit mili-
tesque ex nocturno labore sese reficere iussit. Cum iam 8
meridies appropinquare videretur, ad ea castra quae supra
demonstravimus contendit; eodemque tempore equitatus
ad campestris munitiones accedere et reliquae copiae pro
castris sese ostendere coeperunt.

Vercingetorix ex arce Alesiae suos conspicatus ex oppido 84
egreditur; cratis, longurios, musculos, falces reliquaque
quae eruptionis causa paraverat profert. Pugnatur uno 2
tempore omnibus locis atque omnia temptantur: quae
minime visa pars firma est, huc concurritur. Romanorum 3
manus tantis munitionibus distinetur nec facile pluribus
locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valet clamor, 4

9 leniter *T*: leviter *aU* fecerant *β*: fecerunt *a* 12 legionibus *a* 13 civitatium *B′* 14 quo que *M*: quoquo *AB′T*: quo *U* 26 cratis *Ursinus*: castris *a*: a castris *β* mulculos *B′β*: murales *Meusel* 27 paraverant *a*

qui post tergum pugnantibus exstitit, quod suum peri-
5 culum in aliena vident salute constare: omnia enim
plerumque quae absunt vehementius hominum mentis
perturbant.

85 Caesar idoneum locum nactus quid quaque ex parte gera-
2 tur cognoscit; laborantibus summittit. Utrisque ad animum
occurrit unum esse illud tempus quo maxime contendi
3 conveniat: Galli, nisi perfregerint munitiones, de omni
salute desperant; Romani, si rem obtinuerint, finem labo-
4 rum omnium exspectant. Maxime ad superiores munitiones
laboratur, quo Vercassivellaunum missum demonstravimus.
Iniquum loci ad declivitatem fastigium magnum habet
5 momentum. Alii tela coiciunt, alii testudine facta subeunt;
6 defatigatis in vicem integri succedunt. Agger ab universis
in munitionem coiectus et ascensum dat Gallis et ea quae
in terra occultaverant Romani contegit; nec iam arma
nostris nec vires suppetunt.

86 His rebus cognitis Caesar Labienum cum cohortibus sex
2 subsidio laborantibus mittit: imperat, si sustinere non
possit, deductis cohortibus, eruptione pugnet; id, nisi
3 necessario, ne faciat. Ipse adit reliquos, cohortatur ne
labori succumbant; omnium superiorum dimicationum
4 fructum in eo die atque hora docet consistere. Interiores,
desperatis campestribus locis propter magnitudinem muni-
tionum, loca praerupta ex ascensu temptant, huc ea quae
5 paraverant conferunt. Multitudine telorum ex turribus
6 propugnantis deturbant, aggere et cratibus fossas explent,
falcibus vallum ac loricam rescindunt.

87 Mittit primo Brutum adulescentem cum cohortibus Caesar,
post cum aliis C. Fabium legatum; postremo ipse, cum
2 vehementius pugnaretur, integros subsidio adducit. Resti-

2 virtute *β* 5 quaque *β* : qua *α* ex *α* : in *β* 12 Iniquum *α* : Exiguum *β* 20 pugnet *β* : pugnaret *α* 25 ex ascensu] exscensu *Madvig*

tuto proelio ac repulsis hostibus eo quo Labienum miserat
contendit; cohortis IIII ex proximo castello deducit, equitum
partem se sequi, partem circumire exteriores munitiones et
ab tergo hostis adoriri iubet. Labienus, postquam neque 3
aggeres neque fossae vim hostium sustinere poterant, coactis
†una XL† cohortibus, quas ex proximis praesidiis deductas
fors obtulit, Caesarem per nuntios facit certiorem quid
faciendum existimet. Accelerat Caesar, ut proelio intersit.

Eius adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in **88**
proeliis uti consuerat, turmisque equitum et cohortibus visis
quas se sequi iusserat, ut de locis superioribus haec declivia
et devexa cernebantur, hostes proelium committunt. Utrim- 2
que clamore sublato excipit rursus ex vallo atque omnibus
munitionibus clamor. Nostri omissis pilis gladiis rem gerunt.
Repente post tergum equitatus cernitur; cohortes aliae 3
appropinquant. Hostes terga verterunt: fugientibus equites
occurrunt: fit magna caedes. Sedulius, dux et princeps 4
Lemovicum, occiditur; Vercassivellaunus Arvernus vivus in
fuga comprehenditur; signa militaria LXXIIII ad Caesarem
referuntur: pauci ex tanto numero se incolumes in castra
recipiunt. Conspicati ex oppido caedem et fugam suorum 5
desperata salute copias a munitionibus reducunt. Fit pro- 6
tinus hac re audita ex castris Gallorum fuga. Quod nisi
crebris subsidiis ac totius diei labore milites essent defessi,
omnes hostium copiae deleri potuissent. De media nocte 7
missus equitatus novissimum agmen consequitur: magnus
numerus capitur atque interficitur, reliqui ex fuga in civitates
discedunt.

Postero die Vercingetorix consilio convocato id bellum se **89**
suscepisse non suarum necessitatum sed communis libertatis
causa demonstrat et, quoniam sit fortunae cedendum, ad 2

3 se *ante* sequi *om.* α 6 una XL B': una de XL A': de XL β: una XI *Ciacconius* 14 emissis β 16 vertunt T 17 Sedulius β: Asedullus α 18 Lemovicum β: remustum α: Aremoricorum *Schneider* 29 consilio AB': concilio $M\beta$ 30 necessitatium B'

utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satis-
3 facere seu vivum tradere velint. Mittuntur de his rebus ad
4 Caesarem legati. Iubet arma tradi, principes produci. Ipse
in munitione pro castris consedit: eo duces producuntur.
5 Vercingetorix deditur, arma proiciuntur. Reservatis Aeduis
atque Arvernis, si per eos civitates reciperare posset, ex
reliquis captivis toto exercitui capita singula praedae nomine
distribuit.

90 His rebus confectis, in Aeduos proficiscitur; civitatem
2 recipit. Eo legati ab Arvernis missi quae imperaret se
facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum.
3 Legiones in hiberna mittit. Captivorum circiter XX milia
4 Aeduis Arvernisque reddit. T. Labienum duabus cum
legionibus et equitatu in Sequanos proficisci iubet: huic
5 M. Sempronium Rutilum attribuit. C. Fabium legatum
et L. Minucium Basilum cum legionibus duabus in
Remis collocat, ne quam a finitimis Bellovacis calamitatem
6 accipiant. C. Antistium Reginum in Ambibaretos, T.
Sextium in Bituriges, C. Caninium Rebilum in Rutenos cum
7 singulis legionibus mittit. Q. Tullium Ciceronem et P.
Sulpicium Cabilloni et Matiscone in Aeduis ad Ararim rei
8 frumentariae causa collocat. Ipse Bibracte hiemare constituit.
His litteris cognitis Romae dierum XX supplicatio redditur.

18 Ambibaretos *X*: Ambivaretos *Glück*   23 His litteris *α*: Huius anni rebus *β*

A. HIRTI

DE BELLO GALLICO

LIBER OCTAVVS

COACTUS assiduis tuis vocibus, Balbe, cum cotidiana mea
recusatio non difficultatis excusationem sed inertiae videretur
deprecationem habere, rem difficillimam suscepi. Caesaris 2
nostri commentarios rerum gestarum Galliae, non com-
parantibus superioribus atque insequentibus eius scriptis,
contexui, novissimumque imperfectum ab rebus gestis
Alexandreae confeci usque ad exitum non quidem civilis
dissensionis, cuius finem nullum videmus, sed vitae Caesaris.
Quos utinam qui legent scire possint quam invitus susce- 3
perim scribendos, quo facilius caream stultitiae atque arro-
gantiae crimine, qui me mediis interposuerim Caesaris
scriptis. Constat enim inter omnis nihil tam operose ab 4
aliis esse perfectum quod non horum elegantia commenta-
riorum superetur: qui sunt editi, ne scientia tantarum 5
rerum scriptoribus desit, adeoque probantur omnium iudicio
ut praerepta, non praebita facultas scriptoribus videatur.
Cuius tamen rei maior nostra quam reliquorum est admiratio: 6

INSCRIPTIONES: *Hirtii Pansae. Incipit liber VIII* A: *Hirtii Pansae* M: *Incipit liber octavus* B′: *A. Hirtii Panse rerum gestarum C. Cesaris. Incipit liber octavus* T: *Hirtii Pansae liber belli gallici VIII incipit U*

3 rem *om. AB′*: *post* habere *suppl. Nipperdey*, *post* difficillimam *Mβ* 4 comparantibus *MB′β*: conparentibus *A*: comparibus *Frigell* 6 novissimeque *β* 15 deesset *β*

ceteri enim quam bene atque emendate, nos etiam quam facile
7 atque celeriter eos perfecerit scimus. Erat autem in Caesare
cum facultas atque elegantia summa scribendi, tum verissima
8 scientia suorum consiliorum explicandorum. Mihi ne illud
quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello inter-
essem; quae bella quamquam ex parte nobis Caesaris
sermone sunt nota, tamen aliter audimus ea quae rerum
novitate aut admiratione nos capiunt, aliter quae pro testi-
9 monio sumus dicturi. Sed ego nimirum dum omnis excu-
sationis causas colligo ne cum Caesare conferar, hoc ipso
crimen arrogantiae subeo, quod me iudicio cuiusquam
existimem posse cum Caesare comparari. Vale.

1 OMNI Gallia devicta, Caesar cum a superiore aestate
nullum bellandi tempus intermisisset militesque hibernorum
quiete reficere a tantis laboribus vellet, complures eodem
tempore civitates renovare belli consilia nuntiabantur con-
2 iurationesque facere. Cuius rei veri similis causa adfere-
batur, quod Gallis omnibus cognitum esset neque ulla
multitudine in unum locum coacta resisti posse Romanis
nec, si diversa bella complures eodem tempore intulissent
civitates, satis auxili aut spati aut copiarum habiturum exer-
3 citum populi Romani ad omnia persequenda; non esse
autem alicui civitati sortem incommodi recusandam, si tali
mora reliquae possent se vindicare in libertatem.

2 Quae ne opinio Gallorum confirmaretur, Caesar M.
Antonium quaestorem suis praefecit hibernis; ipse equitum
praesidio pridie Kal. Ianuarias ab oppido Bibracte proficis-
citur ad legionem XIII., quam non longe a finibus Aeduorum
collocaverat in finibus Biturigum, eique adiungit legionem
2 undecimam, quae proxima fuerat. Binis cohortibus ad
impedimenta tuenda relictis, reliquum exercitum in copiosis-
simos agros Biturigum inducit, qui, cum latos finis et com-

2 perscripserit *Suet. Div. Iul. 56* 10 ipsum *a* 19 Romanis *J*: aromanis *X* 28 XIII *Glareanus*: duodecimam *α*: XII *β*

plura oppida haberent, unius legionis hibernis non potuerint
contineri quin bellum pararent coniurationesque facerent.

Repentino adventu Caesaris accidit, quod imparatis dis- **3**
iectisque accidere fuit necesse, ut sine timore ullo rura
colentes prius ab equitatu opprimerentur quam confugere in
oppida possent. Namque etiam illud vulgare incursionis 2
hostium signum, quod incendiis aedificiorum intellegi con-
suevit, Caesaris erat interdicto sublatum, ne aut copia pabuli
frumentique, si longius progredi vellet, deficeretur aut hostes
incendiis terrerentur. Multis hominum milibus captis per- 3
territi Bituriges qui primum adventum potuerant effugere
Romanorum in finitimas civitates aut privatis hospitiis confisi
aut societate consiliorum confugerant. Frustra: nam Caesar 4
magnis itineribus omnibus locis occurrit nec dat ulli civitati
spatium de aliena potius quam de domestica salute cogi-
tandi; qua celeritate et fidelis amicos retinebat et dubitantis
terrore ad condiciones pacis adducebat. Tali condicione 5
proposita Bituriges, cum sibi viderent clementia Caesaris
reditum patere in eius amicitiam finitimasque civitates sine
ulla poena dedisse obsides atque in fidem receptas esse,
idem fecerunt.

Caesar militibus pro tanto labore ac patientia, qui bruma- **4**
libus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intolerandis
studiosissime permanserant in labore, ducenos sestertios,
centurionibus †tot† milia nummum, praedae nomine con-
donata pollicetur, legionibusque in hiberna remissis ipse se
recipit die XXXX. Bibracte. Ibi cum ius diceret, Bituriges 2
ad eum legatos mittunt auxilium petitum contra Carnutes,
quos intulisse bellum sibi querebantur. Qua re cognita, cum 3
dies non amplius X et VIII in hibernis esset moratus, legiones
XIIII. et sextam ex hibernis ab Arare educit, quas ibi collo-

1 potuerint *AB*: potuerunt *MR*: potuerant *β* 3 disiectis *Vascosanus*: deiectis *X* 25 tot] IIL *Kraner* condonaturum *Vielhaber* 27 recepit *B′β* XXXX. *A′B*: ·XXX· *RB corr.*

catas explicandae rei frumentariae causa superiore commentario demonstratum est. Ita cum duabus legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

5 Cum fama exercitus ad hostis esset perlata, calamitate ceterorum ducti Carnutes desertis vicis oppidisque, quae tolerandae hiemis causa constitutis repente exiguis ad necessitatem aedificiis incolebant—nuper enim devicti complura
2 oppida dimiserant—dispersi profugiunt. Caesar erumpentis eo maxime tempore acerrimas tempestates cum subire milites nollet, in oppido Carnutum Cenabo castra ponit atque in tecta partim Gallorum, partim quae coiectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum gratia erant inaedifi-
3 cata, milites contegit. Equites tamen et auxiliarios pedites in omnis partis mittit quascumque petisse dicebantur hostes;
4 nec frustra: nam plerumque magna praeda potiti nostri revertuntur. Oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, cum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent nec silvarum praesidio tempestatibus durissimis tegi possent, dispersi magna parte amissa suorum dissipantur in finitimas civitates.

6 Caesar tempore anni difficillimo, cum satis haberet convenientis manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur, quantumque in ratione esset, exploratum haberet sub tempus aestivorum nullum summum bellum posse conflari, C. Trebonium cum duabus legionibus, quas secum habebat, in
2 hibernis Cenabi collocavit; ipse, cum crebris legationibus Remorum certior fieret Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnis Belgasque praestabant, finitimasque his civitates duce Correo Bellovaco et Commio Atrebate exercitus comparare atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in finis Suessionum, qui Remis erant attributi, facerent impressionem, pertinere autem non tantum ad dignitatem sed etiam ad

8 amiserant *β* 11 coniectis *X*: conlectis *Weissenborn* 13 compegit *Bentley* 29 Correo *β*: Corbeo *a item in seqq.*

salutem suam iudicaret nullam calamitatem socios optime
de re publica meritos accipere, legionem ex hibernis evocat 3
rursus undecimam; litteras autem ad C. Fabium mittit,
ut in finis Suessionum legiones duas quas habebat addu-
ceret, alteramque ex duabus ab T. Labieno arcessit. Ita, 4
quantum hibernorum opportunitas bellique ratio postulabat,
perpetuo suo labore in vicem legionibus expeditionum onus
iniungebat.

His copiis coactis ad Bellovacos proficiscitur, castrisque **7**
in eorum finibus positis equitum turmas dimittit in omnis
partis ad aliquos excipiendos ex quibus hostium consilia
cognosceret. Equites officio functi renuntiant paucos in 2
aedificiis esse inventos atque hos, non qui agrorum colen-
dorum causa remansissent—namque esse undique diligenter
demigratum—sed qui speculandi causa essent remissi.
A quibus cum quaereret Caesar quo loco multitudo esset 3
Bellovacorum quodve esset consilium eorum, inveniebat
Bellovacos omnis qui arma ferre possent in unum locum 4
convenisse, itemque Ambianos, Aulercos, Caletos, Velio-
cassis, Atrebatas; locum castris excelsum in silva circumdata
palude delegisse, impedimenta omnia in ulteriores silvas
contulisse. Compluris esse principes belli auctores, sed 5
multitudinem maxime Correo obtemperare, quod ei summo
esse odio nomen populi Romani intellexissent. Paucis ante 6
diebus ex his castris Atrebatem Commium discessisse ad
auxilia Germanorum adducenda, quorum et vicinitas pro-
pinqua et multitudo esset infinita. Constituisse autem 7
Bellovacos omnium principum consensu, summa plebis
cupiditate, si, ut diceretur, Caesar cum tribus legionibus
veniret, offerre se ad dimicandum, ne miseriore ac duriore
postea condicione cum toto exercitu decertare cogerentur;
si maiores copias adduceret, in eo loco permanere quem 8

5 Tito *ed. 3*: lutio *A*: lucio *MB*: L. *β* 30 offerrent *a* 32 *post* adduceret *add.* et *a* permaneret *a*

delegissent, pabulatione autem, quae propter anni tempus
cum exigua tum disiecta esset, et frumentatione et reliquo
commeatu ex insidiis prohibere Romanos.

8 Quae Caesar consentientibus pluribus cum cognosset
atque ea quae proponerentur consilia plena prudentiae
longeque a temeritate barbarorum remota esse iudicaret,
omnibus rebus inserviendum statuit quo celerius hostis con-
2 tempta suorum paucitate prodiret in aciem. Singularis enim
virtutis veterrimas legiones vii., viii., viiii. habebat, summae
spei delectaeque iuventutis xi., quae octavo iam stipendio
tamen in collatione reliquarum nondum eandem vetustatis
3 ac virtutis ceperat opinionem. Itaque consilio advocato,
rebus eis quae ad se essent delatae omnibus expositis,
4 animos multitudinis confirmat. Si forte hostis trium legio-
num numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem
ita constituit ut legio vii., viii., viiii. ante omnia irent impedi-
menta, deinde omnium impedimentorum agmen, quod tamen
erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit, cogeret
xi., ne maioris multitudinis species accidere hostibus posset
5 quam ipsi depoposcissent. Hac ratione paene quadrato
agmine instructo, in conspectum hostium celerius opinione
eorum exercitum adducit.

9 Cum repente instructas velut in acie certo gradu legiones
accedere Galli viderunt, quorum erant ad Caesarem plena
fiduciae consilia perlata, sive certaminis periculo sive subito
adventu sive exspectatione nostri consili copias instruunt
2 pro castris nec loco superiore decedunt. Caesar, etsi dimi-
care optaverat, tamen admiratus tantam multitudinem
hostium, valle intermissa magis in altitudinem depressa
3 quam late patente castra castris hostium confert. Haec
imperat vallo pedum duodecim muniri, loriculam pro [haec]

10 *post* stipendio *add.* functa β 16 iret α 23 Quas legiones . . . Gallicum viderent β 31 Loriculam pro haec (hac *B'*) ratione eius altitudinis α : coronis β haec *secl. Dinter* pro portione *Madvig*

ratione eius altitudinis inaedificari, fossam duplicem pedum
denum quinum lateribus deprimi derectis, turris excitari
crebras in altitudinem trium tabulatorum, pontibus traiectis
constratisque coniungi, quorum frontes viminea loricula
munirentur, ut ab hostibus duplici fossa, duplici propugna-
torum ordine defenderentur, quorum alter ex pontibus, quo 4
tutior altitudine esset, hoc audacius longiusque permitteret
tela, alter, qui propior hostem in ipso vallo collocatus esset,
ponte ab incidentibus telis tegeretur. Portis foris altioresque
turris imposuit.

Huius munitionis duplex erat consilium. Namque et **10**
operum magnitudinem et timorem suum sperabat fiduciam
barbaris allaturum et, cum pabulatum frumentatumque
longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione
ipsa videbat posse defendi. Interim crebro paucis utrimque 2
procurrentibus inter bina castra palude interiecta contende-
batur; quam tamen paludem non numquam aut nostra
auxilia Gallorum Germanorumque transibant acriusque
hostis insequebantur, aut vicissim hostes eodem transgressi
nostros longius summovebant. Accidebat autem cotidianis 3
pabulationibus, id quod accidere erat necesse, cum raris
disiectisque ex aedificiis pabulum conquireretur, ut impeditis
locis dispersi pabulatores circumvenirentur; quae res, etsi 4
mediocre detrimentum iumentorum ac servorum nostris
adferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum,
atque eo magis quod Commius, quem profectum ad auxilia
Germanorum arcessenda docui, cum equitibus venerat; qui
tametsi numero non amplius erant quingenti, tamen
Germanorum adventu barbari nitebantur.

Caesar, cum animadverteret hostem compluris dies castris **11**
palude et loci natura munitis se tenere neque oppugnari

2 derectis *X* 8 qui *U* (?) : quo *αT* 18 *ante* Gallorum *habet* aut *X* : *om. cod. Oxon. edd.* 19 eadem *β* 23 dispersis pabulatoriis *α* 29 nitebantur *α* : inflabantur *β* 31 loci *T* : locis *αU*

castra eorum sine dimicatione perniciosa nec locum muni-
tionibus claudi nisi a maiore exercitu posse, litteras ad
Trebonium mittit, ut quam celerrime posset legionem XIII.,
quae cum T. Sextio legato in Biturigibus hiemabat,
arcesseret atque ita cum tribus legionibus magnis itineribus
2 ad se veniret; ipse equites in vicem Remorum ac Lingonum
reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evoca-
verat, praesidio pabulationibus mittit, qui subitas incursiones
hostium sustinerent.

12 Quod cum cotidie fieret ac iam consuetudine diligentia
minueretur, quod plerumque accidit diuturnitate, Bellovaci
delecta manu peditum, cognitis stationibus cotidianis equitum
2 nostrorum, silvestribus locis insidias disponunt eodemque
equites postero die mittunt, qui primum elicerent nostros,
3 deinde circumventos aggrederentur. Cuius mali sors incidit
Remis, quibus ille dies fungendi muneris obvenerat. Nam-
que hi, cum repente hostium equites animadvertissent ac
numero superiores paucitatem contempsissent, cupidius
4 insecuti peditibus undique sunt circumdati. Quo facto
perturbati celerius quam consuetudo fert equestris proeli
se receperunt amisso Vertisco, principe civitatis, praefecto
5 equitum; qui cum vix equo propter aetatem posset uti,
tamen consuetudine Gallorum neque aetatis excusatione in
suscipienda praefectura usus erat neque dimicari sine se
6 voluerat. Inflammantur atque incitantur hostium animi
secundo proelio, principe et praefecto Remorum interfecto,
7 nostrique detrimento admonentur diligentius exploratis locis
stationes disponere ac moderatius cedentem insequi hostem.

13 Non intermittunt interim cotidiana proelia in conspectu
utrorumque castrorum, quae ad vada transitusque fiebant
2 paludis. Qua contentione Germani quos propterea Caesar

2 nisi—15 aggrederentur *om.* α 7 civitatium *U* quorum *ed.* 1 : quarum β 12 delecta *ed.* 1 : deiecta β 14 *post* nostros *hab.* insidiae β : *del. Whitte* 21 *post* Vertisco *add.* verutio β 25 inflammantur α : inflantur β

transduxerat Rhenum ut equitibus interpositi proeliarentur,
cum constantius universi paludem transissent paucisque in
resistendo interfectis pertinacius reliquam multitudinem
essent insecuti, perterriti non solum ei qui aut comminus
opprimebantur aut eminus vulnerabantur sed etiam qui
longius subsidiari consueverant turpiter refugerunt nec prius 3
finem fugae fecerunt, saepe amissis superioribus locis, quam
se aut in castra suorum reciperent aut non nulli pudore
coacti longius profugerent. Quorum periculo sic omnes 4
copiae sunt perturbatae ut vix iudicari posset utrum
secundis minimisque rebus insolentiores an adverso
mediocri casu timidiores essent.

Compluribus diebus isdem castris consumptis, cum **14**
propius accessisse legiones et C. Trebonium legatum cog-
nossent, duces Bellovacorum veriti similem obsessionem
Alesiae noctu dimittunt eos quos aut aetate aut viribus
inferiores aut inermis habebant unaque reliqua impedi-
menta. Quorum perturbatum et confusum dum explicant 2
agmen—magna enim multitudo carrorum etiam expeditos
sequi Gallos consuevit,—oppressi luce copias armatorum
pro suis instruunt castris, ne prius Romani persequi se inci-
perent quam longius agmen impedimentorum suorum
processisset. At Caesar neque resistentis aggrediendos 3
tanto collis ascensu iudicabat neque non usque eo legiones
admovendas ut discedere ex eo loco sine periculo barbari
militibus instantibus non possent. Ita, cum palude im- 4
pedita a castris castra dividi videret, quae transeundi diffi-
cultas celeritatem insequendi tardare posset, atque id iugum
quod trans paludem paene ad hostium castra pertineret
mediocri valle a castris eorum intercisum animum adver-

2 in resistendo *B′*: inresistentibus *T*: resistentibus *A′U* 11 adversis mediocribus *β* 12 casu *om.* *β* 21 pro *Ciacconius*: in *X* 23 *post* resistentes *add.* neque cedentes *β* adgrediundos *α*: *om.* *β* 24 *post* ascensu *add.* lacessendos *β* 27 dividi videret *Nipperdey*: dum divideret *MB*: dumuideret *A*: divideret *R*

teret, pontibus palude constrata legiones traducit celeriterque
in summam planitiem iugi pervenit, quae declivi fastigio
5 duobus ab lateribus muniebatur. Ibi legionibus instructis
ad ultimum iugum pervenit aciemque eo loco constituit unde
tormento missa tela in hostium cuneos coici possent.

15 Barbari confisi loci natura cum dimicare non recusarent,
si forte Romani subire collem conarentur, paulatim copias
distributas dimittere non possent, ne dispersi perturbarentur,
2 in acie permanserunt. Quorum pertinacia cognita Caesar,
XX cohortibus instructis castrisque eo loco metatis, muniri
3 iubet castra. Absolutis operibus, pro vallo legiones instructas
4 collocat, equites frenatis equis in statione disponit. Bello-
vaci, cum Romanos ad insequendum paratos viderent neque
pernoctare aut diutius permanere sine periculo eodem loco
5 possent, tale consilium sui recipiendi ceperunt. Fasces, ut
consueverant, per manus stramentorum ac virgultorum,
quorum summa erat in castris copia, inter se traditos ante
aciem collocarunt, extremoque tempore diei signo pronun-
6 tiato uno tempore incenderunt. Ita continens flamma
copias omnis repente a conspectu texit Romanorum. Quod
ubi accidit, barbari vehementissimo cursu refugerunt.

16 Caesar, etsi discessum hostium animadvertere non poterat
incendiis oppositis, tamen id consilium cum fugae causa
initum suspicaretur, legiones promovet, turmas mittit ad
insequendum; ipse veritus insidias, ne forte in eodem loco
subsistere hostis atque elicere nostros in locum conaretur
2 iniquum, tardius procedit. Equites cum intrare fumum et
flammam densissimam timerent ac, si qui cupidius intra-
verant, vix suorum ipsi priores partis animadverterent equo-
rum, insidias veriti liberam facultatem sui recipiendi Bello-

7 paulatimque β 8 possent α: auderent β 15 ut consueverant α: ubi consederant β: *unde* namque in acie sedere Gallos consuesse superioribus commentariis Caesaris declaratum est *add.* X: *del. Wasse* 24 promovit (& *add. B′*) α turmas mittit *om.* α 27 fumum β: summum iugum α

vacis dederunt. Ita fuga timoris simul calliditatisque plena 3
sine ullo detrimento milia non amplius decem progressi
hostes loco munitissimo castra posuerunt. Inde, cum saepe 4
in insidiis equites peditesque disponerent, magna detri-
menta Romanis in pabulationibus inferebant.

Quod cum crebrius accideret, ex captivo quodam com- **17**
perit Caesar Correum, Bellovacorum ducem, fortissimorum
milia sex peditum delegisse equitesque ex omni numero
mille, quos in insidiis eo loco collocaret, quem in locum
propter copiam frumenti ac pabuli Romanos missuros sus-
picaretur. Quo cognito consilio, legiones pluris quam so- 2
lebat educit equitatumque, qua consuetudine pabulatoribus
mittere praesidio consuerat, praemittit; huic interponit
auxilia levis armaturae; ipse cum legionibus quam potest
maxime appropinquat.

Hostes in insidiis dispositi, cum sibi delegissent campum **18**
ad rem gerendam non amplius patentem in omnis partis
passibus mille, silvis undique aut impeditissimo flumine
munitum, velut indagine hunc insidiis circumdederunt.
Explorato hostium consilio, nostri ad proeliandum animo 2
atque armis parati, cum subsequentibus legionibus nullam
dimicationem recusarent, turmatim in eum locum deve-
nerunt. Quorum adventu cum sibi Correus oblatam occa- 3
sionem rei gerendae existimaret, primum cum paucis se
ostendit atque in proximas turmas impetum fecit. Nostri 4
constanter incursum sustinent insidiatorum neque plures in
unum locum conveniunt, quod plerumque equestribus
proeliis cum propter aliquem timorem accidit, tum multi-
tudine ipsorum detrimentum accipitur.

Cum dispositis turmis in vicem rari proeliarentur neque **19**
ab lateribus circumveniri suos paterentur, erumpunt ceteri
Correo proeliante ex silvis. Fit magna contentione diver- 2

9 collocaret *A′β*: collocarat *B′* 18 aut impeditissimo flumine *α*: impeditissimis aut flumine altissimo *β* 24 primum *A′β*: primus *B′*

sum proelium. Quod cum diutius pari Marte iniretur,
paulatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum,
quae nostros coegit cedere equites. Quibus celeriter sub-
veniunt levis armaturae pedites, quos ante legiones missos
docui, turmisque nostrorum interpositi constanter proeli-
3 antur. Pugnatur aliquamdiu pari contentione; deinde, ut
ratio postulabat proeli, qui sustinuerant primos impetus
insidiarum hoc ipso fiunt superiores quod nullum ab insi-
4 diantibus imprudentes acceperant detrimentum. Accedunt
propius interim legiones crebrique eodem tempore et nostris
et hostibus nuntii adferuntur, imperatorem instructis copiis
5 adesse. Qua re cognita praesidio cohortium confisi nostri
acerrime proeliantur, ne, si tardius rem gessissent, victoriae
6 gloriam communicasse cum legionibus viderentur. Hostes
concidunt animis atque itineribus diversis fugam quaerunt.
Nequiquam: nam quibus difficultatibus locorum Romanos
7 claudere voluerant, eis ipsi tenebantur. Victi tamen per-
culsique, maiore parte amissa consternati profugiunt, partim
silvis petitis, partim flumine—qui tamen in fuga a nostris
8 acriter insequentibus conficiuntur—cum interim nulla cala-
mitate victus Correus excedere proelio silvasque petere aut
invitantibus nostris ad deditionem potuit adduci, quin fortis-
sime proeliando complurisque vulnerando cogeret elatos
iracundia victores in se tela coicere.

20 Tali modo re gesta, recentibus proeli vestigiis ingressus
Caesar, cum victos tanta calamitate existimaret hostis
nuntio accepto locum castrorum relicturos, quae non longius
ab ea caede abesse plus minus VIII milibus dicebantur,
tametsi flumine impeditum transitum videbat, tamen exer-
2 citu traducto progreditur. At Bellovaci reliquaeque civi-
tates, repente ex fuga paucis atque his vulneratis receptis
qui silvarum beneficio casum evitaverant, omnibus adversis,

5 interpositis α   15 *post* atque *add.* in α   18 *post* amissa *add.* quo fors tulerat β

cognita calamitate, interfecto Correo, amisso equitatu et
fortissimis peditibus, cum adventare Romanos existimarent,
concilio repente cantu tubarum convocato conclamant,
legati obsidesque ad Caesarem mittantur.

Hoc omnibus probato consilio Commius Atrebas ad eos **21**
confugit Germanos a quibus ad id bellum auxilia mutuatus
erat. Ceteri e vestigio mittunt ad Caesarem legatos petunt- 2
que ut ea poena sit contentus hostium, quam si sine dimi-
catione inferre integris posset, pro sua clementia atque
humanitate numquam profecto esset inlaturus. Adflictas 3
opes equestri proelio Bellovacorum esse; delectorum pedi-
tum multa milia interisse, vix refugisse nuntios caedis.
Tamen magnum, ut in tanta calamitate, Bellovacos eo 4
proelio commodum esse consecutos, quod Correus, auctor
belli, concitator multitudinis, esset interfectus. Numquam
enim senatum tantum in civitate illo vivo quantum imperi-
tam plebem potuisse.

Haec orantibus legatis commemorat Caesar: eodem tem- **22**
pore superiore anno Bellovacos ceterasque Galliae civitates
suscepisse bellum: pertinacissime hos ex omnibus in sen-
tentia permansisse neque ad sanitatem reliquorum deditione
esse perductos. Scire atque intellegere se causam peccati 2
facillime mortuis delegari. Neminem vero tantum pollere
ut invitis principibus, resistente senatu, omnibus bonis
repugnantibus infirma manu plebis bellum concitare et
gerere posset; sed tamen se contentum fore ea poena quam
sibi ipsi contraxissent.

Nocte insequenti legati responsa ad suos referunt, obsides **23**
conficiunt. Concurrunt reliquarum civitatium legati quae
Bellovacorum speculabantur eventum. Obsides dant, im- 2
perata faciunt, excepto Commio, quem timor prohibebat
cuiusquam fidei suam committere salutem. Nam superiore 3
anno T. Labienus, Caesare in Gallia citeriore ius dicente,

29 civitatium *AB′* : civitatum *Mβ*   qui *α*

cum Commium comperisset sollicitare civitates et coniura-
tionem contra Caesarem facere, infidelitatem eius sine ulla
4 perfidia iudicavit comprimi posse. Quem quia non arbi-
trabatur vocatum in castra venturum, ne temptando cauti-
orem faceret, C. Volusenum Quadratum misit qui eum
per simulationem colloqui curaret interficiendum. Ad eam
5 rem delectos idoneos ei tradit centuriones. Cum in collo-
quium ventum esset et, ut convenerat, manum Commi
Volusenus arripuisset, centurio vel ut insueta re permotus
vel celeriter a familiaribus prohibitus Commi, conficere
hominem non potuit; graviter tamen primo ictu gladio
6 caput percussit. Cum utrimque gladii destricti essent,
non tam pugnandi quam diffugiendi fuit utrorumque con-
silium: nostrorum, quod mortifero vulnere Commium cre-
debant adfectum; Gallorum, quod insidiis cognitis plura
quam videbant extimescebant. Quo facto statuisse Com-
mius dicebatur numquam in conspectum cuiusquam Romani
venire.

24 Bellicosissimis gentibus devictis Caesar, cum videret
nullam iam esse civitatem quae bellum pararet quo sibi
resisteret, sed non nullos ex oppidis demigrare, ex agris
diffugere ad praesens imperium evitandum, pluris in partis
2 exercitum dimittere constituit. M. Antonium quaestorem
cum legione duodecima sibi coniungit. C. Fabium legatum
cum cohortibus XXV mittit in diversissimam partem Galliae,
quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat neque
C. Caninium Rebilum legatum, qui in illis regionibus erat,
3 satis firmas duas legiones habere existimabat. T. La-
bienum ad se evocat; legionem autem XV., quae cum eo
fuerat in hibernis, in togatam Galliam mittit ad colonias
civium Romanorum tuendas, ne quod simile incommodum

7 idoneos ei *om.* β 9 velut *X*: vel *Lipsius* 20 pararet *A'*β: id pararet *B'*: adpararet *Davies* 29 XV *Nipperdey*: duodecimam *a*: XII β

accideret decursione barbarorum ac superiore aestate Ter-
gestinis acciderat, qui repentino latrocinio atque impetu
†incolae illorum† erant oppressi. Ipse ad vastandos depo- 4
pulandosque finis Ambiorigis proficiscitur; quem perterritum
ac fugientem cum redigi posse in suam potestatem desperas-
set, proximum suae dignitatis esse ducebat adeo finis eius
vastare civibus, aedificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix,
si quos fortuna reliquos fecisset, nullum reditum propter
tantas calamitates haberet in civitatem.

Cum in omnis partis finium Ambiorigis aut legiones aut **25**
auxilia dimisisset atque omnia caedibus, incendiis, rapinis
vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto,
Labienum cum duabus legionibus in Treveros mittit, quorum 2
civitas propter Germaniae vicinitatem cotidianis exercita
bellis cultu et feritate non multum a Germanis differebat
neque imperata umquam nisi exercitu coacta faciebat.

Interim C. Caninius legatus, cum magnam multi- **26**
tudinem convenisse hostium in finis Pictonum litteris
nuntiisque Durati cognosceret, qui perpetuo in amicitia
manserat Romanorum, cum pars quaedam civitatis eius
defecisset, ad oppidum Lemonum contendit. Quo cum 2
adventaret atque ex captivis certius cognosceret multis
hominum milibus a Dumnaco, duce Andium, Duratium
clausum Lemoni oppugnari, neque infirmas legiones hosti-
bus committere auderet, castra posuit loco munito. Dum- 3
nacus, cum appropinquare Caninium cognosset, copiis
omnibus ad legiones conversis castra Romanorum oppu-
gnare instituit. Cum compluris dies in oppugnatione con- 4
sumpsisset et magno suorum detrimento nullam partem
munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum
Lemonum redit.

2 incolae (incole *A′*: inolae *R pr.*) illorum α: eorum β: Illyriorum *Frigell*: Istrorum *Madvig* 24 Lemoni *Oudendorp*: limonem α: lemonũ β 31 limonem α

27 Eodem tempore C. Fabius legatus compluris civitates in
fidem recipit, obsidibus firmat litterisque C. Canini Rebili
fit certior quae in Pictonibus gerantur. Quibus rebus
2 cognitis proficiscitur ad auxilium Duratio ferendum. At
Dumnacus, adventu Fabi cognito, desperata salute, si tem-
pore eodem coactus esset et Romanum externum sustinere
hostem et respicere ac timere oppidanos, repente ex eo loco
cum copiis recedit nec se satis tutum fore arbitratur, nisi
flumen Ligerim, quod erat ponte propter magnitudinem
3 transeundum, copias traduxisset. Fabius, etsi nondum in
conspectum venerat hostibus neque se Caninio coniunxerat,
tamen doctus ab eis qui locorum noverant naturam potis-
simum credidit hostis perterritos eum locum quem petebant
4 petituros. Itaque cum copiis ad eundem pontem contendit
equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legio-
num, quantum cum processisset, sine defetigatione equorum
5 in eadem se reciperet castra. Consequuntur equites nostri,
ut erat praeceptum, invaduntque Dumnaci agmen et fugientis
perterritosque sub sarcinis in itinere aggressi magna praeda
multis interfectis potiuntur. Ita re bene gesta se recipiunt
in castra.

28 Insequenti nocte Fabius equites praemittit sic paratos ut
confligerent atque omne agmen morarentur, dum conseque-
2 retur ipse. Cuius praeceptis ut res gereretur Q. Atius Varus,
praefectus equitum, singularis et animi et prudentiae vir, suos
hortatur agmenque hostium consecutus turmas partim idoneis
3 locis disponit, partim equitum proelium committit. Confligit
audacius equitatus hostium succedentibus sibi peditibus, qui
toto agmine subsistentes equitibus suis contra nostros ferunt
4 auxilium. Fit proelium acri certamine. Namque nostri
contemptis pridie superatis hostibus, cum subsequi legiones

6 *post* Romanum *add.* et α : *del. ed. 1* et Romanum hostem et externum sustinere β 9 flumine Ligeri α 13 *post* perterritos *add.* non α 24 Atius *Ursinus* : titatius *X* 27 parte *Nipperdey* 29 subsistentibus α 31 superatis *D*, *Ciacconius* : superatisque *X*

meminissent, et pudore cedendi et cupiditate per se confi-
ciendi proeli fortissime contra pedites proeliantur, hostesque 5
nihil amplius copiarum accessurum credentes, ut pridie
cognoverant, delendi equitatus nostri nacti occasionem
videbantur.

Cum aliquamdiu summa contentione dimicaretur, Dumna- **29**
cus instruit aciem quae suis esset equitibus in vicem prae-
sidio, cum repente confertae legiones in conspectum hostium
veniunt. Quibus visis perculsae barbarorum turmae ac per- 2
territae acies hostium, perturbato impedimentorum agmine,
magno clamore discursuque passim fugae se mandant. At 3
nostri equites, qui paulo ante cum resistentibus fortissime
conflixerant, laetitia victoriae elati, magno undique cla-
more sublato cedentibus circumfusi, quantum equorum vires
ad persequendum dextraeque ad caedendum valent, tantum
eo proelio interficiunt. Itaque amplius milibus duodecim 4
aut armatorum aut eorum qui eo timore arma proiecerant
interfectis, omnis multitudo capitur impedimentorum.

Qua ex fuga cum constaret Drappetem Senonem, qui, ut **30**
primum defecerat Gallia, collectis undique perditis homini-
bus, servis ad libertatem vocatis, exsulibus omnium civitatum
ascitis, receptis latronibus impedimenta et commeatus
Romanorum interceperat, non amplius hominum duobus
milibus ex fuga collectis provinciam petere unaque consilium
cum eo Lucterium Cadurcum cepisse, quem superiore
commentario prima defectione Galliae facere in provinciam
voluisse impetum cognitum est, Caninius legatus cum 2
legionibus duabus ad eos persequendos contendit, ne detri-
mento aut timore provinciae magna infamia perditorum
hominum latrociniis caperetur.

C. Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes ceterasque **31**
proficiscitur civitates, quarum eo proelio quod cum Dumnaco

9 perterrita *β* 17 eo *om.* *β* tempore *α* 19 Draptem *β*
23 duobus *om.* *B'* 24 *post* fuga *add.* quinque *α*

2 fecerat copias esse accisas sciebat. Non enim dubitabat
quin recenti calamitate summissiores essent futurae, dato
vero spatio ac tempore eodem instigante Dumnaco possent
3 concitari. Qua in re summa felicitas celeritasque in reci-
4 piendis civitatibus Fabium consequitur. Nam Carnutes,
qui saepe vexati numquam pacis fecerant mentionem, datis
obsidibus veniunt in deditionem, ceteraeque civitates positae
in ultimis Galliae finibus, Oceano coniunctae, quae Aremori-
cae appellantur, auctoritate adductae Carnutum adventu
5 Fabi legionumque imperata sine mora faciunt. Dumnacus
suis finibus expulsus errans latitansque solus extremas Galliae
regiones petere est coactus.

32 At Drappes unaque Lucterius, cum legiones Caniniumque
adesse cognoscerent nec se sine certa pernicie persequente
exercitu putarent provinciae finis intrare posse nec iam libere
vagandi latrociniorumque faciendorum facultatem haberent,
2 in finibus consistunt Cadurcorum. Ibi, cum Lucterius apud
suos civis quondam integris rebus multum potuisset semper-
que auctor novorum consiliorum magnam apud barbaros
auctoritatem haberet, oppidum Uxellodunum, quod in
clientela fuerat eius, egregie natura loci munitum, occupat
suis et Drappetis copiis oppidanosque sibi coniungit.

33 Quo cum confestim C. Caninius venisset animad-
verteretque omnis oppidi partis praeruptissimis saxis esse
munitas, quo defendente nullo tamen armatis ascendere
esset difficile, magna autem impedimenta oppidanorum
videret, quae si clandestina fuga subtrahere conarentur,
effugere non modo equitatum sed ne legiones quidem
possent, tripertito cohortibus divisis trina excelsissimo loco
2 castra fecit, a quibus paulatim, quantum copiae patiebantur,
vallum in oppidi circuitum ducere instituit.

34 Quod cum animadverterent oppidani miserrimaque Alesiae
memoria solliciti similem casum obsessionis vererentur

13 Draptes β *semper*   25 quo β: quod α

maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunae illius peri-
culum fecerat, moneret frumenti rationem esse habendam,
constituunt omnium consensu parte ibi relicta copiarum ipsi
cum expeditis ad importandum frumentum proficisci. Eo 2
consilio probato, proxima nocte duobus milibus armatorum
relictis reliquos ex oppido Drappes et Lucterius educunt.
Hi paucos dies morati ex finibus Cadurcorum, qui partim re 3
frumentaria sublevare eos cupiebant, partim prohibere quo
minus sumerent non poterant, magnum numerum frumenti
comparant, non numquam autem expeditionibus nocturnis
castella nostrorum adoriuntur. Quam ob causam C. 4
Caninius toto oppido munitiones circumdare moratur, ne
aut opus effectum tueri non possit aut plurimis in locis
infirma disponat praesidia.

Magna copia frumenti comparata considunt Drappes et **35**
Lucterius non longius ab oppido decem milibus, unde
paulatim frumentum in oppidum supportarent. Ipsi inter 2
se provincias partiuntur: Drappes castris praesidio cum
parte copiarum resistit, Lucterius agmen iumentorum ad
oppidum ducit. Dispositis ibi praesidiis, hora noctis circiter 3
decima silvestribus angustisque itineribus frumentum im-
portare in oppidum instituit. Quorum strepitum vigiles 4
castrorum cum sensissent exploratoresque missi quae gere-
rentur renuntiassent, Caninius celeriter cum cohortibus
armatis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam
lucem impetum fecit. Hi repentino malo perterriti diffu- 5
giunt ad sua praesidia; quae nostri ut viderunt, acrius
contra armatos incitati neminem ex eo numero vivum capi
patiuntur. Profugit inde cum paucis Lucterius nec se
recipit in castra.

Re bene gesta Caninius ex captivis comperit partem **36**
copiarum cum Drappete esse in castris a milibus non longe
amplius XII. Qua re ex compluribus cognita, cum intelle- 2

13 posset *α* 19 resistit *D*: restitit *X* 32 longe *om.* *β*

geret fugato duce altero perterritos reliquos facile opprimi
posse, magnae felicitatis esse arbitrabatur neminem ex caede
refugisse in castra qui de accepta calamitate nuntium Drap-
3 peti perferret. Sed in experiendo cum periculum nullum
videret, equitatum omnem Germanosque pedites, summae
velocitatis homines, ad castra hostium praemittit; ipse
legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum
4 expeditam ducit. Cum propius hostis accessisset, ab
exploratoribus quos praemiserat cognoscit castra eorum, ut
barbarorum fere consuetudo est, relictis locis superioribus
ad ripas esse fluminis demissa, at Germanos equitesque
imprudentibus omnibus de improviso advolasse proeliumque
5 commisisse. Qua re cognita legionem armatam instructam-
que adducit. Ita repente omnibus ex partibus signo dato
loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani equites-
6 que signis legionis visis vehementissime proeliantur. Con-
festim cohortes undique impetum faciunt omnibusque aut
interfectis aut captis magna praeda potiuntur. Capitur ipse
eo proelio Drappes.

37 Caninius felicissime re gesta sine ullo paene militis vulnere
2 ad obsidendos oppidanos revertitur externoque hoste deleto,
cuius timore antea dividere praesidia et munitione oppidanos
circumdare prohibitus erat, opera undique imperat admini-
strari. Venit eodem cum suis copiis postero die C. Fabius
partemque oppidi sumit ad obsidendum.

38 Caesar interim M. Antonium quaestorem cum cohortibus
XV in Bellovacis relinquit, ne qua rursus novorum consilio-
2 rum capiendorum Belgis facultas daretur. Ipse reliquas
civitates adit, obsides pluris imperat, timentis omnium
3 animos consolatione sanat. Cum in Carnutes venisset,
quorum in civitate superiore commentario Caesar exposuit

1 perterriti β *post* facile *add.* et β 7 in trina β: intra α 8 hostis α: hostes β 27 XV *B′*: XII *A′*: XVI β relinquit *B*: reliquit *A′*β 28 capiendorum Belgis α: ad capiendum bellum β 31 *post* quorum *add.* consilio β

initium belli esse ortum, quod praecipue eos propter
conscientiam facti timere animadvertebat, quo celerius
civitatem timore liberaret, principem sceleris illius et con-
citatorem belli Gutruatum ad supplicium deposcit. Qui 4
etsi ne civibus quidem suis se committebat, tamen celeriter
omnium cura quaesitus in castra perducitur. Cogitur in 5
eius supplicium Caesar contra suam naturam concursu
maximo militum, qui ei omnia pericula et detrimenta belli
accepta referebant, adeo ut verberibus exanimatum corpus
securi feriretur.

Ibi crebris litteris Canini fit certior quae de Drappete et **39**
Lucterio gesta essent quoque in consilio permanerent
oppidani. Quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen 2
pertinaciam magna poena esse adficiendam iudicabat, ne
universa Gallia non sibi vires defuisse ad resistendum
Romanis sed constantiam putaret neve hoc exemplo
ceterae civitates locorum opportunitate fretae se vindicarent
in libertatem, cum omnibus Gallis notum esse sciret reliquam 3
esse unam aestatem suae provinciae, quam si sustinere
potuissent, nullum ultra periculum vererentur. Itaque 4
Q. Calenum legatum cum legionibus duabus reliquit qui
iustis itineribus se subsequeretur; ipse cum omni equitatu
quam potest celerrime ad Caninium contendit.

Caesar cum contra exspectationem omnium Uxellodunum **40**
venisset oppidumque operibus clausum animadverteret
neque ab oppugnatione recedi videret ulla condicione
posse, magna autem copia frumenti abundare oppidanos ex
perfugis cognosset, aqua prohibere hostem temptare coepit.
Flumen infimam vallem dividebat, quae totum paene montem 2
cingebat, in quo positum erat praeruptum undique oppidum

4 Gutruatrum Aβ: Cotuatum *Frigell* 5 suis *om.* *A′β* 8 *post* belli *add.* a Gutruato *A′β*: *del. Oudendorp* 15 *a verbo* ad *ad verbum* fine *in* 43. 3 *deficit A*: *A′* = **a** *M* 24 Caesar *post* omnium *ponit B*: *del. Dittenberger*

3 Uxellodunum. Hoc avertere loci natura prohibebat: in
infimis enim sic radicibus montis ferebatur ut nullam in
4 partem depressis fossis derivari posset. Erat autem oppi-
danis difficilis et praeruptus eo descensus, ut prohibentibus
nostris sine vulneribus ac periculo vitae neque adire flumen
5 neque arduo se recipere possent ascensu. Qua difficultate
eorum cognita Caesar sagittariis funditoribusque dispositis,
tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus
collocatis, aqua fluminis prohibebat oppidanos.

41 Quorum omnis postea multitudo aquatum unum in
locum conveniebat sub ipsius oppidi murum, ubi magnus
fons aquae prorumpebat ab ea parte quae fere pedum tre-
2 centorum intervallo fluminis circuitu vacabat. Hoc fonte
prohiberi posse oppidanos cum optarent reliqui, Caesar unus
videret, e regione eius vineas agere adversus montem et
aggerem instruere coepit magno cum labore et continua dimi-
3 catione. Oppidani enim loco superiore decurrunt et eminus
sine periculo proeliantur multosque pertinaciter succedentes
vulnerant; non deterrentur tamen milites nostri vineas
proferre et labore atque operibus locorum vincere difficul-
4 tates. Eodem tempore cuniculos tectos ad venas agunt et
caput fontis; quod genus operis sine ullo periculo, sine
5 suspicione hostium facere licebat. Exstruitur agger in
altitudinem pedum LX; collocatur in eo turris decem tabu-
latorum, non quidem quae moenibus adaequaret, id enim
nullis operibus effici poterat, sed quae superare fontis
6 fastigium posset. Ex ea cum tela tormentis iacerentur ad
fontis aditum nec sine periculo possent aquari oppidani, non
tantum pecora atque iumenta sed etiam magna hostium
multitudo siti consumebatur.

1 Hoc avertere *α*: Flumen averti *β* 10 aquatum T: aquatorum *αU* 11 Sub ipsum enim oppidi murum magnus *β* 21 venas *Kübler*: veneas *R*[1]: vineas *X* 24 LX *DU*[2]: VI *A′β*: sex *B′*

Quo malo perterriti oppidani cupas sebo, pice, scandulis **42**
complent; eas ardentis in opera provolvunt eodemque
tempore acerrime proeliantur, ut ab incendio restinguendo
dimicationis periculo deterreant Romanos. Magna repente 2
in ipsis operibus flamma exstitit. Quaecumque enim per
locum praecipitem missa erant, ea vineis et aggere suppressa
comprehendebant id ipsum quod morabatur. Milites contra 3
nostri, quamquam periculoso genere proeli locoque iniquo
premebantur, tamen omnia fortissimo sustinebant animo.
Res enim gerebatur et excelso loco et in conspectu 4
exercitus nostri, magnusque utrimque clamor oriebatur.
Ita quam quisque poterat maxime insignis, quo notior 5
testatiorque virtus esset eius, telis hostium flammaeque se
offerebat.

Caesar, cum compluris suos vulnerari videret, ex omnibus **43**
oppidi partibus cohortis montem ascendere et simulatione
moenium occupandorum clamorem undique iubet tollere.
Quo facto perterriti oppidani, cum quid ageretur in locis 2
reliquis essent suspensi, revocant ab impugnandis operibus
armatos murisque disponunt. Ita nostri fine proeli facto 3
celeriter opera flamma comprehensa partim restinguunt,
partim interscindunt. Cum pertinaciter resisterent oppidani, 4
magna etiam parte amissa siti suorum in sententia permanerent, ad postremum cuniculis venae fontis intercisae sunt
atque aversae. Quo facto repente perennis exaruit fons 5
tantamque attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio sed deorum voluntate factum putarent. Itaque se necessitate coacti tradiderunt.

Caesar, cum suam lenitatem cognitam omnibus sciret **44**
neque vereretur ne quid crudelitate naturae videretur asperius fecisse neque exitum consiliorum suorum animad-

12 quam *A′β* : *om. B′* Ita quisque prout erat *Em. Hoffmann*
19 suspensi *B′β* : signari *A* : ignorari *M* : ignari *U²* 23 permanerent *A pr. β* : permanebant *MB′A corr.*

verteret, si tali ratione diversis in locis plures consilia inissent, exemplo supplici deterrendos reliquos existimavit. 2 Itaque omnibus qui arma tulerant manus praecidit vitamque 3 concessit, quo testatior esset poena improborum. Drappes, quem captum esse a Caninio docui, sive indignitate et dolore vinculorum sive timore gravioris supplici paucis 4 diebus cibo se abstinuit atque ita interiit. Eodem tempore Lucterius, quem profugisse ex proelio scripsi, cum in pote-5 statem venisset Epasnacti Arverni—crebro enim mutandis locis multorum fidei se committebat, quod nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur, cum sibi conscius 6 esset quam inimicum deberet Caesarem habere—hunc Epasnactus Arvernus, amicissimus populo Romano, sine dubitatione ulla vinctum ad Caesarem deduxit.

45 Labienus interim in Treveris equestre proelium facit secundum compluribusque Treveris interfectis et Germanis, qui nullis adversus Romanos auxilia denegabant, principes 2 eorum vivos redigit in suam potestatem atque in his Surum Aeduum, qui et virtutis et generis summam nobilitatem habebat solusque ex Aeduis ad id tempus permanserat in armis.

46 Ea re cognita Caesar cum in omnibus partibus Galliae bene res geri videret iudicaretque superioribus aestivis Galliam devictam subactamque esse, Aquitaniam numquam ipse adisset sed per P. Crassum quadam ex parte devicisset, cum duabus legionibus in eam partem Galliae est profectus, ut ibi extremum tempus consumeret aestivorum. 2 Quam rem, sicuti cetera, celeriter feliciterque confecit. Namque omnes Aquitaniae civitates legatos ad Caesarem 3 miserunt obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis ipse equitum praesidio Narbonem profectus est, exercitum per

1 consilia inissent α: rebellare coepissent β 19 virtutis $A'\beta$: virtutem B' 25 ipse adisset sed $A'\beta$: adisset B' 31 cum praesidio equitum β

legatos in hiberna deduxit: quattuor legiones in Belgio 4
collocavit cum M. Antonio et C. Trebonio et P. Vatinio
legatis; duas legiones in Aeduos deduxit, quorum in omni
Gallia summam esse auctoritatem sciebat; duas in Turonis
ad finis Carnutum posuit, quae omnem illam regionem
coniunctam Oceano continerent; duas reliquas in Lemo-
vicum finibus non longe ab Arvernis, ne qua pars Galliae
vacua ab exercitu esset. Paucos dies ipse in provincia 5
moratus, cum celeriter omnis conventus percucurrisset,
publicas controversias cognosset, bene meritis praemia 6
tribuisset—cognoscendi enim maximam facultatem habebat
quali quisque fuisset animo in totius Galliae defectione,
quam sustinuerat fidelitate atque auxiliis provinciae illius—
his confectis rebus, ad legiones in Belgium se recepit 7
hibernavitque Nemetocennae.

Ibi cognoscit Commium Atrebatem proelio cum equitatu **47**
suo contendisse. Nam cum Antonius in hiberna venisset 2
civitasque Atrebatum in officio esset, Commius, qui post
illam vulnerationem quam supra commemoravi semper ad
omnis motus paratus suis civibus esse consuesset, ne con-
silia belli quaerentibus auctor armorum duxque deesset,
parente Romanis civitate cum suis equitibus latrociniis 3
se suosque alebat infestisque itineribus commeatus com-
pluris qui comportabantur in hiberna Romanorum inter-
cipiebat.

Erat attributus Antonio praefectus equitum C. Volusenus **48**
Quadratus qui cum eo hibernaret. Hunc Antonius ad
persequendum equitatum hostium mittit. Volusenus ad 2
eam virtutem quae singularis erat in eo magnum odium
Commi adiungebat, quo libentius id faceret quod impera-
batur. Itaque dispositis insidiis saepius equites eius ag-
gressus secunda proelia faciebat. Novissime, cum vehe- 3

2 *post* Vatinio *add.* Tullio β: et Q. Tullio *Aldus* 14 recipit hibernatque *B'* 29 *post* eam *add.* partam (partem *T*) β

mentius contenderetur ac Volusenus ipsius intercipiendi
Commi cupiditate pertinacius eum cum paucis insecutus
esset, ille autem fuga vehementi Volusenum produxisset
longius, inimicus homini repente suorum invocat fidem
atque auxilium, ne sua vulnera per fidem imposita pate-
rentur impunita conversoque equo se a ceteris incautius
4 permittit in praefectum. Faciunt hoc idem omnes eius
equites paucosque nostros convertunt atque insequuntur.
5 Commius incensum calcaribus equum coniungit equo
Quadrati lanceaque infesta ac magnis viribus medium femur
6 traicit Voluseni. Praefecto vulnerato non dubitant nostri
7 resistere et conversis equis hostem pellere. Quod ubi
accidit, complures hostium magno nostrorum impetu perculsi
vulnerantur ac partim in fuga proteruntur, partim intercipi-
untur. Quod ubi malum dux equi velocitate evitavit, †ac
sit† proelio secundo graviter ab eo vulneratus praefectus, ut
8 vitae periculum aditurus videretur, refertur in castra. Com-
mius autem, sive expiato suo dolore sive magna parte
amissa suorum, legatos ad Antonium mittit seque et ibi
futurum ubi praescripserit et ea facturum quae imperarit
9 obsidibus datis firmat; unum illud orat ut timori suo con-
cedatur, ne in conspectum veniat cuiusquam Romani.
Cuius postulationem Antonius cum iudicaret ab iusto nasci
timore, veniam petenti dedit, obsides accepit.

10 Scio Caesarem singulorum annorum singulos commen-
tarios confecisse; quod ego non existimavi mihi esse
faciendum, propterea quod insequens annus, L. Paulo C.
Marcello consulibus, nullas res Galliae habet magno opere
11 gestas. Ne quis tamen ignoraret quibus in locis Caesar

4 repente *om.* *B'T* *ante* suorum *habent* omnium *β* 5 per fidem *B'*: perfidia *cett.* imposita *D*, *Gruter*: interposita *A'β*: interpositam *B'* 10 ac *A'*: a *B'*: *om.* *β* 15 ubi *X*: *om.* *cod. Norvicensis* ac si (sic *cod. Norvicensis*) proelio secundo *om.* *A'β* 16 ab eo *om.* *A'β*: adeo *White* 21 datis *om.* *B'* 27 L. *Aldus*: T. *X*

exercitusque eo tempore fuissent, pauca esse scribenda
coniungendaque huic commentario statui.

Caesar in Belgio cum hiemaret, unum illud propositum 49
habebat continere in amicitia civitates, nulli spem aut
causam dare armorum. Nihil enim minus volebat quam 2
sub decessum suum necessitatem sibi aliquam imponi belli
gerendi, ne, cum exercitum deducturus esset, bellum ali-
quod relinqueretur quod omnis Gallia libenter sine praesenti
periculo susciperet. Itaque honorifice civitates appellando, 3
principes maximis praemiis adficiendo, nulla onera nova
iniungendo, defessam tot adversis proeliis Galliam con-
dicione parendi meliore facile in pace continuit.

Ipse hibernis peractis contra consuetudinem in Italiam 50
quam maximis itineribus est profectus, ut municipia et
colonias appellaret quibus M. Antoni quaestoris sui com-
mendaverat sacerdoti petitionem. Contendebat enim gratia 2
cum libenter pro homine sibi coniunctissimo, quem paulo
ante praemiserat ad petitionem, tum acriter contra factionem
et potentiam paucorum, qui M. Antoni repulsa Caesaris
decedentis gratiam convellere cupiebant. Hunc etsi augu- 3
rem prius factum quam Italiam attingeret in itinere audierat,
tamen non minus iustam sibi causam municipia et colonias
adeundi existimavit, ut eis gratias ageret quod frequentiam
atque officium suum Antonio praestitissent, simulque se et 4
honorem suum sequentis anni commendaret petitione, pro-
pterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur L. Lentulum
et C. Marcellum consules creatos qui omnem honorem et
dignitatem Caesaris spoliarent, ereptum Ser. Galbae consula-
tum, cum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod
sibi coniunctus et familiaritate et consuetudine legationis
esset.

Exceptus est Caesaris adventus ab omnibus municipiis 51

6 decessum β : descessu *B′* : discessu *A′* suo α 10 nova *om. AB′* 25 insequentis β 30 consuetudine] necessitudine β

2 et coloniis incredibili honore atque amore. Tum
primum enim veniebat ab illo universae Galliae bello.
Nihil relinquebatur quod ad ornatum portarum, itinerum,
locorum omnium qua Caesar iturus erat excogitari poterat.
3 Cum liberis omnis multitudo obviam procedebat, hostiae
omnibus locis immolabantur, tricliniis stratis fora templaque
occupabantur, ut vel exspectatissimi triumphi laetitia praecipi
posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas
apud humiliores.

52 Cum omnis regiones Galliae togatae Caesar percucurrisset,
summa celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit,
legionibusque ex omnibus hibernis ad finis Treverorum
evocatis eo profectus est ibique exercitum lustravit.
2 T. Labienum Galliae praefecit togatae, quo maiore com-
mendatione conciliaretur ad consulatus petitionem. Ipse
tantum itinerum faciebat quantum satis esse ad mutationem
3 locorum propter salubritatem existimabat. Ibi quamquam
crebro audiebat Labienum ab inimicis suis sollicitari certior-
que fiebat id agi paucorum consiliis, ut interposita senatus
auctoritate aliqua parte exercitus spoliaretur, tamen neque
de Labieno credidit quicquam neque contra senatus auctori-
tatem ut aliquid faceret adduci potuit. Iudicabat enim
liberis sententiis patrum conscriptorum causam suam facile
4 obtineri. Nam C. Curio, tribunus plebis, cum Caesaris
causam dignitatemque defendendam suscepisset, saepe erat
senatui pollicitus, si quem timor armorum Caesaris laederet,
et quoniam Pompei dominatio atque arma non minimum
terrorem foro inferrent, discederet uterque ab armis exer-
citusque dimitteret: fore eo facto liberam et sui iuris civita-
5 tem. Neque hoc tantum pollicitus est, sed etiam sc. per
discessionem facere coepit; quod ne fieret consules

11 *a verbo* summa *usque ad finem deficit A*: *A′* = **a***M* 14 maior et commendatior *D*: maior ei commendatio *Kraffert* 28 inferrent *Aldus*: inferret *X* 30 sc. per *Faernus*: per *M*: per se *β*

amicique Pompei †iusserunt†, atque ita rem morando
discusserunt.

Magnum hoc testimonium senatus erat universi conveni- **53**
ensque superiori facto. Nam Marcellus proximo anno, cum
impugnaret Caesaris dignitatem, contra legem Pompei et
Crassi rettulerat ante tempus ad senatum de Caesaris pro-
vinciis, sententiisque dictis, discessionem faciente Marcello,
qui sibi omnem dignitatem ex Caesaris invidia quaerebat,
senatus frequens in alia omnia transiit. Quibus non frange- 2
bantur animi inimicorum Caesaris sed admonebantur quo
maiores pararent necessitates, quibus cogi posset senatus id
probare quod ipsi constituissent.

Fit deinde senatus consultum, ut ad bellum Parthicum **54**
legio una a Cn. Pompeio, altera a C. Caesare mitteretur;
neque obscure duae legiones uni detrahuntur. Nam 2
Cn. Pompeius legionem primam, quam ad Caesarem miserat,
confectam ex dilectu provinciae Caesaris, eam tamquam ex
suo numero dedit. Caesar tamen, cum de voluntate minime 3
dubium esset adversariorum suorum, Pompeio legionem
remisit et suo nomine quintam decimam, quam in Gallia
citeriore habuerat, ex senatus consulto iubet tradi. In eius
locum tertiam decimam legionem in Italiam mittit quae
praesidia tueretur, ex quibus praesidiis quinta decima
deducebatur. Ipse exercitui distribuit hiberna: C. Tre- 4
bonium cum legionibus IIII in Belgio collocat, C. Fabium
cum totidem in Aeduos deducit. Sic enim existimabat 5
tutissimam fore Galliam, si Belgae, quorum maxima virtus,
Aedui, quorum auctoritas summa esset, exercitibus contine-
rentur. Ipse in Italiam profectus est.

Quo cum venisset, cognoscit per C. Marcellum consulem **55**

1 iusserunt *X*: intercesserunt *Pantagathus*: evicerunt *Jurin* morando *Jurin*: moderando *X* 2 discusserunt *Jurin*: discesserunt *X* 17 Caesari *α* 18 minime dubium esset adversariorum suorum *B′*: adversariorum se spoliari nemini dubium esset *A′β* 19 Pompei *B′*

legiones duas ab se remissas, quae ex senatus consulto
deberent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompeio traditas
2 atque in Italia retentas esse. Hoc facto quamquam nulli
erat dubium quidnam contra Caesarem pararetur, tamen
Caesar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua
relinqueretur iure potius disceptandi quam belligerandi.

6 belligerendi *M corr.* R^2 *post* belligerandi *add.* contendit *B'bλ*.

FINIS COMMENTARIORVM DE BELLO GALLICO.

INDEX NOMINVM

Numeris Romanis libri, Arabicis capita indicantur.

OXFORD CLASSICAL TEXTS

The prices given of copies on ordinary paper are for copies bound in limp cloth ; uncut copies may be had in paper covers at 6d. less per volume (1s. less for those priced from 6s. in cloth).

All volumes are also on sale interleaved with writing-paper and bound in stout cloth ; prices on application.

April 1910

HENRY FROWDE
OXFORD UNIVERSITY PRESS
LONDON, EDINBURGH, NEW YORK, TORONTO AND MELBOURNE

Greek

Aeschylus. A. Sidgwick. 3s. 6d. (India paper, 4s. 6d.)

Antoninus. J. H. Leopold. 3s. (India paper, 4s.)

Apollonius Rhodius. R. C. Seaton. 3s. (India paper, 4s.)

Aristophanes. F. W. Hall, W. M. Geldart. (India paper, 8s. 6d.)
- I. Ach., Eq., Nub., Vesp., Pax, Aves. 3s. 6d. (India paper, 4s. 6d.)
- II. Lys., Thesm., Ran., Eccl., Plut., fr. 3s. 6d. (India paper, 4s. 6d.)

Bucolici Graeci. U. von Wilamowitz-Moellendorff. 3s. (India paper, 4s.)

Demosthenes. S. H. Butcher.
- I. Orationes I–XIX. 4s. 6d. II. i. Orationes XX–XXVI. 3s. 6d.

Together on India paper, 12s. 6d.

Euripides. Gilbert Murray. (India paper, I–III, 12. 6d.; I–II, 9s.; III, 4s. 6d.)
- I. Cyc., Alc., Med., Heracl., Hip., Andr., Hec. 3s. 6d.
- II. Suppl., Herc., Ion, Tro., El., I. T. 3s. 6d.
- III. Hel., Phoen., Or., Bacch., Iph. Aul., Rh. (In the press.)

Hellenica Oxyrhynchia cum Theopompi et Cratippi fragmentis. B. P. Grenfell, A. S. Hunt. 4s. 6d.

Herodotus. K. Hude. (India paper, 12s. 6d.)
Vol. I (Books I–IV). 4s. 6d. Vol. II (Books V–IX). 4s. 6d.

Homer, 3s. per volume.
- **Iliad.** (Vols. I and II.) D. B. Monro, T. W. Allen. (India paper, 7s.)
- **Odyssey.** (Vols. III and IV.) T. W. Allen. (India paper, 6s.)

Hyperides. F. G. Kenyon. 3s. 6d.

Longinus. A. O. Prickard. 2s. 6d.

Plato. J. Burnet. Vols. I–III, 6s. each (India paper, 7s. each). Vol. IV. 7s. (India paper, 8s. 6d.) Vol. V. 8s. (India paper, 10s. 6d.)
- I. Euth., Apol., Crit., Ph.; Crat., Tht., Soph., Polit.
- II. Par., Phil., Symp., Phdr.; Alc. I, II, Hipp., Am.
- III. Thg., Chrm., Lch., Lys.; Euthd., Prot., Gorg., Men.; Hipp. ma., mi., Io, Menex.
- IV. Clit., Rep., Tim., Critias. Also Republic, separately, 6s.; on quarto writing-paper, 10s. 6d.
- V. Minos, Leges, Epinomis, Epistulae. Definitiones, Spuria.

First and fifth tetralogies separately, paper covers, 2s. each.

Theophrasti Characteres. H. Diels. 3s. 6d.

Thucydides. H. Stuart Jones. (India paper, 8s. 6d.)
I. Books 1–4. II. Books 5–8. 3s. 6d. each.

Xenophon. E. C. Marchant. Vols. I–III. (India paper, 12s. 6d.)
- I. Historia Graeca. 3s.
- II. Libri Socratici. 3s. 6d.
- III. Anabasis. 3s.
- IV. Cyropaedia. 3s. 6d.

Latin

Asconius. A. C. Clark. 3s. 6d.

Caesar, Commentarii. R. L. A. Du Pontet. (India paper, 7s.)
Bellum Gallicum. 2s. 6d. Bellum Civile. 3s.

Catullus. R. Ellis. 2s. 6d. (With Tibullus and Propertius, on India paper, 8s. 6d.)

Cicero, Epistulae. L. C. Purser. (India paper, 21s.)
I. Epp. ad Fam. 6s.; II. ad Att., Pars i (1-8), Pars ii (9-16), 4s. 6d. each; III. ad Q. F., ad M. Brut., Fragm. 3s.

Orationes. (Rosc. Am. etc., Mil. etc., Verrinae, India paper, 18s. 6d.)
Rosc. Am., I. Pomp., Clu., Cat., Mur., Cael. A. C. Clark. 3s.
Pro Milone, Caesarianae, Philippicae. A. C. Clark. 3s.
Verrinae. W. Peterson. 4s.
Pro Quinctio, Pro Roscio Comoedo, Pro Caecina, De lege Agraria, Pro Rabirio perduellionis reo, Pro Flacco, In Pisonem, Pro Rabirio Postumo. A. C. Clark. 3s.

Rhetorica. A. S. Wilkins. (India paper, 7s. 6d.)
I. De Oratore. 3s. II. Brutus, etc. 3s. 6d.

Horace. E. C. Wickham. 3s. (India paper, 4s. 6d.)

Lucretius. C. Bailey. 3s. (India paper, 4s.)

Martial. W. M. Lindsay. 6s. (India paper, 7s. 6d.)

Nepos. E. O. Winstedt. 2s.

Persius and Juvenal. S. G. Owen. 3s. (India paper, 4s.)

Plautus. W. M. Lindsay. (India paper, 16s.)
I. Amph.—Merc. II. Miles—fragm. 6s. each.

Propertius. J. S. Phillimore. 3s. (India paper, see Catullus.)

Statius. (Complete on India paper. 10s. 6d.)

Silvae. J. S. Phillimore. 3s. 6d.

Thebais and Achilleis. H. W. Garrod. 6s.

Tacitus, Opera Minora. H. Furneaux. 2s.

Annales. C. D. Fisher. 6s. (India paper, 7s.)

Terence. R. Y. Tyrrell. 3s. 6d. (India paper, 5s.)

Tibullus. J. P. Postgate. 2s. (India paper, see Catullus.)

Vergil. F. A. Hirtzel. 3s. 6d. (India paper, 4s. 6d.)

Appendix Vergiliana. R. Ellis. 4s.